

Зоҳиджон
ИСЛОМОВ

МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ

АСАРИНИНГ
МАНБАШУНОСЛИК
ВА МАТНШУНОСАИК
ТАДҚИКИ

1956 йили Тошкент шаҳрида таваллуд топган. 1974 йили олтин медал билан Абдулла Ёрмухамедов номли 118-умумтаълим урта мактабини, 1979 йили имтиёзли диплом билан Тошкент давлат университети Шарқ факультетининг араб филологияси бўлимини тугаллаган.

“Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги туркий феъллар таҳлили» мавзусида номзодлик, “Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг қулёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сузлигининг йиғма илмий-танқидий матни” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган.

“Адаб илмининг дурдонаси”, “Муқаддамату-л-адаб” (манбашунослик таҳлили), “Муқаддамату-л-адаб”, “Диншунослик атамалари индекси”, “Мовароуннаҳр расмий ҳужжатлари тарихи”, “Синтоийлик: ибодатхона, ибодат ва маросимлар”, “Дунё динлари тарихи” каби асарлари нашр этилган.

“Ҳазрати Имом ёдгорлик мажмуаси» ва «Шайхонтоҳур» ҳужжатли фильми, йигирмадан ортиқ ўқув-услубий қўлланмалар муаллифи.

Айни пайтда, Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори вазифасида хизмат қилади.

ЗОҲИДЖОН МАҲМУДОВИЧ ИСЛОМОВ

*Филология фанлари доктори,
профессор*

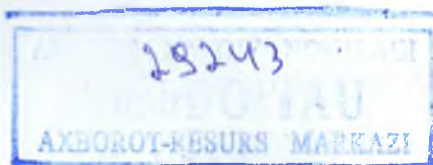
ISBN 978-9943-5924-0-7

З.М. Исломов

“МУҚАД ДАМАТУ-Л-АДАБ”
АСАРИНИНГ МАНБАШУНОСЛИК
ВА МАТНШУНОСЛИК ТАДҚИҚИ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2020

КБК 86.38
УЎК 28
И 80

Исломов, З.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг манбашунослик ва матн-шунослик тадқиқи [Матн] / З. Исломов. — Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёти, 2020. - 336 б.

Масъул муҳаррир:
фил.ф.д. **Қ.Омонов.**

Тақризчилар:
фил.ф.д., проф. **Қ. Содиқов,**
фил.ф.н., доц. **М.Носирова.**

Монография аллома Махмуд Замахшарий илмий меросининг энг нодир ва машҳур асари “Муқаддамату-л-адаб” тадқиқига бағишланган. Асарнинг XIII–XV асрларда қўчирилган ўзбекча-туркий сўзлик киритилган нусхаларининг арабча-туркий йиғма илмий танқидий матни тузилган. Манбанинг тўлиқ таркибий таҳлили, дунё фондларидаги мавжуд қўлёзмалари ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Қўлёзмалардаги туркий сўзлик грамматик ва семантик таҳлил қилинган. Хорижий олимларнинг асар сўзлиги таржимасига оид тадқиқотлари танқидий ўрганилган ва фикр-мулоҳазалар берилган.

КБК 86.38
УЎК 28
И 80

ISBN 978-9943- 5924-0-7

© Ўзбекистон халқаро ислом академияси
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2020

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ ҲАҚИДА

Абу-л-Қосим ибн Умар ибн Аҳмад Замахшарий кўхна Хоразми заминиди етишиб чиқиб, жаҳон фани ва маданияти ривожига ўзининг муносиб ва салмоқли ҳиссасини қўшган олимлардан биридир. Маҳмуд Замахшарий 467 ҳижрий йилнинг 27 ражаб, яъни 1075 йилнинг 18 март куни Хоразми мамлакатининг Замахшар қишлоғида туғилди. Бу кинояк ҳозирга қадар машҳуд бўлиб, маҳаллий аҳоли уни Илмашар деб атайдди. У Туркменистоннинг Тошховуз вилоятига қарашли Тахта ноҳиясида жойлашган. Олим дастлаб ўз отаси Умар бин Аҳмаддан таҳсил олди. Сўнгра Урганчида Абу-л-Музар Маҳмуд ибн Жарир Исфаҳоний каби машҳур тилишунос олимлардан таълим олди ва наҳву сарфни оқибта эъллади. Шундан сўнг ёш олим олган билимларини муваффақиятларини мақсалида Бухорога келади ва замонавийнинг ёш олимларидан таълим олади. Замахшарий бир оғзининг нагиронлигини қарамай, ўзга элларга бир неча бор саёхат қилади. У дастлаб Хуросон ва Исфаҳонга боради. Хоразмишоҳ Муҳаммад ибн Нуштегин (1097–1127) даврида яна Хоразмига қайтиб келади ва тахминан 1137 йили ўзининг машҳур ашари «Муқалдамату-л-адаб»ни Хоразмишоҳ Муҳаммад ибн Нуштегиннинг ўгли Оғсизнинг буйруғи билан яъна олим Маълумотларга қараганда, Маҳмуд Замахшарий ўз ватанида хоразмишоҳлар томонидан етарли ҳурмат кўрмаган. Шу сабабли, у яна саёхатга отланиб, Бағдодга боради. Замахшарий Бағдодда кўнгина олимлар билан мулоқотда бўлади. Олим Бағдоддан Маккага ўтади. У ўзининг турли

¹ Хоразмишоҳлар тарихи ҳақида қаринг: Буниятов З.М. Государство Хоразмишохов-Ануштегинов, 1907-1231. – М.: Наука, 1986.

юртларга қилган сафарлари вақтида фақатгина билим олиб қолмай, балки ўзи ҳам толиби илмларга адаб, наҳву сарф, ҳадис, тафсирлардан сабоқ беради ва кўплаб шогирдлар етиштиради. Маҳмуд Замахшарий умрининг охирида ўз юрти Хоразмга қайтиб келади ва 538 йил зу-л-ҳижжа ойи, яъни 1144 йил июнь ойи арафасида 69 ёшида Урганчда вафот этади.

Забардаст олим Маҳмуд Замахшарий ўзининг сермаҳсул ҳаёти давомида элликка яқин йирик асарлар яратди. Ҳожи Халифа (1608–1657) Замах-шарийнинг 29 та, Ибн Ҳалликон 30 та ва Ёкут Ҳамавий (1179–1229) 50 та асар ёзганлигини эслатиб ўтади. Улар тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик, халқ оғзаки ижоди, фалсафа, ислом тарихи, география ва бошқа фанларга оид асарлардир². Олим яратган асарларнинг кўпчилиги бизга қадар етиб келган. Лекин фақат номи маълум бўлиб, ўзи ҳозиргача топилмаган асарлари ҳам талайгина. Маҳмуд Замахшарий бой илмий мероси билан барча давр олимларининг диққатини ўзига тортган ва уларнинг хурматини қозониб, шарафли унвонларга сазовор бўлган. Унинг «Фаҳри Хоразм» номи буюк Хоразм мамлақатида етишиб чиққан барча олиму фозиллар орасида фахрли ўринда туришидан, «Устазу-л-араб ва-л-ажам» номи фақат араб дунёсидагина эмас, балки гайри араблар, яъни бошқа мамлакатларда ҳам «устоз»лик қила оладиган даражада олим, доно, зукко эканлигидан далолат беради. Олимнинг «Жоруллоҳ», яъни «Аллоҳнинг қўшниси» номи эса унинг Макка шаҳрида узоқ муддат туриб, илоҳий илмларни нухта эгаллаганлигини кўрсатади. Шунинг натижасида Замахшарий муқаддас Қуръоннинг тафсирига бағишланган,

² Маҳмуд Замахшарийнинг асарлари ҳақида қаранг: (Рустамов А. 1971, 10-12; Окилов М. 1982, 56-60; قاموس الاعلام, ۱۷, ۱۳۱۴, 21-24).

илм аҳли учун нақадар қадри, қимматли «Ал-Кашшоф»³ асарини яратган.

Бундан кўринадики, Маҳмуд Замахшарий ижоди, унинг асарлари мақтовга лойиқ, бой ижодиёти эса чуқур ва мукамил урганилишга муҳтождир.

Маҳмуд Замахшарийнинг улуғлиги, филология соҳасида тенгсиз аллома эканлиги ўзи ҳаёт давридаёқ унинг тамондошлари томонидан эътироф этилган. Бу ҳақда тўлиқ маълумотлар Абу Самад Муҳаммад Самъоний (1179–1229) нинг «Инбаҳу-р-руват ала анбаи-н-нухат» асарида келтирилган.

³ Асарининг тўлиқ номи: Ал-Кашшоф ан-ҳақайки ғавамизи-т-танзини ва уфуну-н-қинил фи нуҷухи-т-таъвил, яъни «Қуръондаги берк баъиятлар оқидчи ва ихлоқини йўллари ҳақида ривоятлар кўрсаткичи».

I БОБ.

«МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» АСАРИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддамату-л-адаб» асари мураккаб тузилишга эга бўлиб, қуйидаги қисмлардан иборат: муқаддима, исмлар, феъллар, ҳарфлар (ёрдамчи сўзлар), исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши. «Муқаддамату-л-адаб» фанимизда луғат номи билан ҳам машҳур, чунки асарнинг исмлар, феъллар қисмлари луғат тарзида тузилган ва қолган қисмларга нисбатан ҳажман катта бўлган. Асарнинг қолган қисмлари араб тили грамматикасига бағишланган бўлиб, юзлаб нусхаларда кўчирилган, лекин уларда муаллиф, асарнинг номи ҳақида маълумот берилмаган. Шу сабабли, улар айнан «Муқаддамату-л-адаб»нинг қисмлари эканлиги тўғрисида фикр юритилмаган. Бу қисмлар кўплаб грамматик мажмуалар таркибига киритилган ва қисмнинг асардаги номи билан эмас, балки қисмнинг бошланишидаги жумла номи билан аталган. Масалан, исмларнинг турланишига бағишланган тўртинчи қисм *تصريف الاسماء* – тасри:ф у-л-асма: деб эмас, балки жумланинг бошланишида келган ибора билан, яъни *حركات الاعراب* - ҳарака: т у-л-иъра: б деб шартли номланган. Халқ орасида бу қисм айнан ҳарака: т у-л-иъра: б номи билан машҳур бўлган. «Муқаддамату-л-адаб»нинг бу қисмлари ҳали махсус ўрганилган эмас. Шу сабабли, рисолада уларнинг муфассал изоҳини келтирдик.

1.1. МУҚАДДИМА

Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддамату-л-адаб» асари кеска муқаддима билан бошланади. Олимнинг илмий лабораториясига хос бўлган хусусиятлардан бири унинг ўз асарларига киритган мўъжаз кириш, муқаддималаридир. Муаллифнинг аксарият асарлари, жумладан, اطواق الذهب في المواعظ والخطب Атва: ку-з-заҳаб фи-л-мава: из ва-л-хутаб – «Ўғит ва насиҳатларнинг олтин шодалари», اساس البلاغة – Аса: с у-л-бала: га – «Балоғат асоси» ҳам мана шундай кеска муқаддима билан бошланади. Маҳмуд Замахшарий адабий асарлардаги каби анъанавий узун кириш сўзларидан воз кечиб, муқаддимада асосий мақсад – асарининг ёзилиши тарихи, тузилиши ҳақида маълумотларни келтиради. Асар муқаддимасида Замахшарий араб тилининг бойлиги, уни ўрганишнинг зарурлиги тўғрисида ўз фикрларини баён этади. Шунингдек, муаллиф асарни Хоразмшоҳ Алоуддавла Абумузаффар Оғсиз (1128–1156) нинг буйруғи билан унинг кутубхонаси учун махсус нусха тарзида ёзганлигини таъкидлайди. Шу сабабли, олимлар «Муқаддамату-л-адаб» Абумузаффар Оғсиз тахтга ўтирмасдан илгарироқ ёзилган, у билан танишган ҳукмдор асарнинг содда, равоң, ўта фойдали эканлигини англаб, ўзининг кутубхонаси учун муаллиф қўли билан кўчирилган махсус нусха яратилмоғини буюрган, асган фидрини билдирадидилар. Бу фикрда ҳам мантиқий мисол бердек кўринади, чунки Замахшарийнинг ўзи «Муқаддамату-л-адаб» дан «бир нусха битиш ҳукми менга атти»,¹ – деб ётади. Бундан ташқари, тарихий маълумотларга кўра, Маҳмуд Замахшарий моҳир хағтот, котиб ҳам бўлган.

¹ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ЎЗР ФА Адабиёт кўншоқ фонди, сўнмакма № 202.

Хоразмшоҳ Отсиз учун кўчирилган асар нусхалари бизгача етиб келган. Шу вақтга қадар «Муқаддамату-л-адаб» асари борасида айрим тадқиқотлар қилинган, бир қанча мақолалар яратилган, лекин унинг муқаддимаси махсус ўрганилган эмас. Шу сабабли, биз асар муқаддимасининг ўзбекча таржимасини келтирмоқдамиз.

«Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан.»

Араб тилини қолган барча тиллардан, шунингдек, нозил қилинган китоб (Қуръон) ни бошқа китоблардан фазилатли қилган Тангрига шукрлар бўлсин. Арабча сўз ёзишни билмаган пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.) ва ундан кейинги муътабар зотларга ҳамда бу (араб) тилининг улуглигига салавотлар бўлсин. Тангри унга жуда шарафли ишни буюрди. Дарҳақиқат, ислом миллати унинг турли илмларини, адабиётининг турли соҳаларини яхши билувчиларга чуқур эҳтиёж сезмоқда. Бу илмларни пухта эгаллаганлар мазкур миллат уламоларидан ҳисобланадилар. Улар имомларнинг сафларида ёд этиладилар. Тангри бу табақага подшоҳлар булутларининг ёмғирларини тўкмайдиган қилди. Ҳеч бир кимсага уларнинг адиблари, хатиблари, котиб-ёзувчилари, шоирларига берилганчалик совга-саломлар берилмади. Араб давлати тугагандан сўнг ўтган асрлар ичида уларга меҳрибонлик қиладиган, уларни ихтиёр этадиган, уларга кафил бўладиган, ишларини битказадиган, уларнинг ҳунарларини билиб, қадрига етадиган, ҳунарларига кетадиган харажатларни қонлайдиган бирорта шижоатли подшоҳ келмади. Аллоҳ таоло бизнинг замонамизда адаб илмининг ғалабаси учун у (Отсиз) ни танлади. Унинг қалбига адаб тилига нисбатан муҳаббат солди. У улуг амир, сипоҳсолор Алоуддавла Абулмузаффар Отсиз бин Хоразмшоҳдир. Тангри уни юқори тутсин, тавфиқиға рижо берсин. У фозиллар билан қуриладиган давралардан беқиёс лаззатланади,

билимдонлар билан бўладиган суҳбатлардан овунади. Кенг карамининг сояси уларнинг боши узра тортилиб туради, уларнинг хонадонлари у (Отсиз) берган беҳисоб инъомлар билан ажралиб туради. У (Отсиз) улар (олимлар) га муттасил совғалар ва кийим-кечаклар беради, инъомлар юборади.

Кундуз куни эди, менга ўзининг кутубхонаси учун «Муқаддамату-л-адаб» китобидан бир нусха ёзиб бериш (маъмунидаги) муқаддас буйруғи етиб келди. Унинг буйруғи доимо улуг бўлсин. Мен унинг фармонини бажаришга киришдим. Унинг номига бағишланган бу китобни унинг учун битказдим. Ушбу китоб кўнгилларга мойил бўлди. (Китоб) эллар аро қуш чиқар, жануб шамолидек эсди (тарқалди). Мен асарининг барча элларда ва ҳар доим ёдда тутилиши, унинг аниқ номи барча тилларда (достон) бўлишини истадим. Тангри таоло унинг гўзал отини юксакларга кўтаришга, улуг сазовобларга сазовор бўлишига ёрдам берсин.

Дарҳақиқат, Тангри яхши тавфиқ ва ёрдам берувчидир».

Бу китоб беш қисмдан иборат. Биринчи қисм исмлар, иккинчи қисм феъллар, учинчи қисм ҳарф (ёрдамчи сўз) лар, тўртинчи қисм исмларнинг турланиши, бешинчи қисм феълларнинг турланишига (бағишланган).

Маҳмуд Замахшарий «Муқаддамату-л-адаб» асарини Херозмшоҳ Абулмузаффар Отсизнинг ҳукми билан ёзган. Херозмшоҳ Отсиз эса ўз даврининг етук, одил ҳукмдорларидан бири бўлиб, ўч саройига кўнлаб машҳур олимларни, адибу шоирларни жамлаган. Уларни асраб, илмий ижодлари учун кўлим шароитларни яратиб, моддий жиҳатдан таъминлаб турган. У олим, шоир, адибларга совға-саломлар юбориб, келидан кабардор бўлган. Шу боис, Алоуддавла даврига келиб илм, фан, хунармандчилик, адаб илми ривожланган. Урта асрлардаги «адаб» илми сирасига эса адабиёт, фалсафа, арифметика, синтаксис, маънавий, лугатшунослик каби илмлар

мажмуи кирган. Маҳмуд Замахшарийнинг ўзи асарини «Адаб илмига кириш» деб аташи ҳам бежиз бўлмаган. Шу даврга келиб, «Муқад-дамату-л-адаб» каби қомусий асарга эҳтиёж сезилган.

Демак, «Муқаддамату-л-адаб» нинг муқаддимаси асарнинг илмийлигини мукамаллаштирувчи бир қисми ҳисобланади. Унда ўша давр тарихи, Хоразмшоҳ Абулмузаффар Отсизнинг ҳукмронлик даври, унинг фаолияти, шахсияти ҳақида муҳим маълумотлар берилган.

1.2. ИСМЛАР ҚИСМИ

قسم الاسماء – қисму-л-асма:

«Муқаддамату-л-адаб» асари таркибига кирган биринчи қисм قسم الاسماء – қисму-л-асма: – исмлар қисми деб номланган. Бу асарнинг муҳим илмий аҳамиятга эга қисмларидан биридир. Исмлар қисми фаслларга ва бобларга бўлинган. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчи бобга замон мазмунини билдирувчи сўзлар, йиллар, йил фасллари, ой номлари, кеча, кундуз ва уларнинг турли вақт бўлақларидаги номлари, ҳафта кунлари, асосий диний байрамларнинг аталиши, вақт, муддат, қиёмат куни номлари, дунё, жаҳон мазмунини аниқлашувчи сўзлар киритилган. Жами 202 та лугат мақоласидан иборат. Ушбу боб وقت – вақт – جاق – чақ сўзи билан бошланган, برزخ – барзах – اولمك تيريلمك اراسى – ўлмак-тирилмак араси сўзи билан тугайди.

Иккинчи боб سماء – сама: – كوك – кўк сўзи билан бошланган. Унга осмон, уфқ томонлари, бурж номлари, қуёш, ой ва унинг кўринишлари, юлдуз, уларнинг турлари, соя, булут, атмосфера ҳодисаларига оид мақолалар киритилган.

Бобга киритилган исмларнинг умумий сони 178 сўзни ташкил этади. Улардан 135 та сўз бирлик ва 43 та сўз кўплик шаклида ифодаланган. Сўзлик قسائل – қаса: тил мақоласи билан тугайди.

Учинчи боб تراب – тура: б – تويراق – тўпрақ сўзи билан бошланиб, унга 92 та бирлик ва 54 та кўплик шаклидаги жами 146 та сўз киритилган. Ундаги сўзлар ер, унинг турли ҳолатларидаги кўринишлари, балчик, унумдор ер, юмшоқ ер, ҳосилсиз ер, чўл, тепалик, тоғ, унинг турли қисмлари-нинг номланиши, турли ҳолатдаги тош номларини ифодалайди. Боб بنادق – бана: диқ сўзи билан тугайди.

Учинчи бобнинг биринчи фасла маъданлар ва улар билан алоқадор сўзларга бағишланган. Мазкур фасл معدن – маъдан сўзи билан бошланган. Умумий сўзлар сони 116 тани ташкил этади, улардан 84 таси бирлик ва 32 та кўплик шаклида келтирилган. Бу фаслда маъданлар номлари, уларнинг турли ҳолатларидаги номланиши, улар билан боғлиқ айрим атамалар, заргарлик буюмлари номлари ўз аксини топган. Фасл قرط – қурт сўз мақоласи билан тугаган.

Тўртинчи боб йўл, у билан боғлиқ атамалар, йўл ўртаси, венг йўл, катга йўл, йўл ўлчовлари, қарвон каби сўзлардан иборат. Бу боб طريق – тари: қ – يول – йўл сўзи билан бошланиб, افعال – ақвал: л сўзи билан тугайди. Бобга 36 та сўз мақоласи киритилган. Йўлга оид сўзлар боби «А» нусхада¹ фасл деб кўрсатишган.

Бешинчи боб сув ва у билан боғлиқ сўзларга бағишланган. Бу бобга жами 174 та сўз киритилган бўлиб, улардан 106 таси бирлик шаклида берилган. Унда сув, мешда қолган сув, панида қолган сув, сасиған, тоза, лойқа, оқар, шўр сув, унинг турлари, башиқ, ариқ турлари, булоқ, қудуқ ва соҳил билан боғлиқ сўзлар ифодаланган. Мазкур боб «Д» нусхада фасл деб кўрсатишган.

¹ Кўлабкўлар тивсифига қаранг.

Бошланиши: ماء – ма: – سو – сув.

Охири: قطرہ – кангара – اولوغ كوبروك – улуғ кўпрук.

Олтинчи боб сўзлари ўсимлик дунёсига бағишланган. Унга жами 106 та сўз киритилган. Сўзлик نبت – набат – اوت – ўт мақоласи билан бошланиб, حب القطن – ҳаббу-л-қутн – چكيت – чигит сўзи билан тугайди. Бу бўлимга ўт, хўл ўт, буғдой, арпа каби ғалла номлари, турли ўсимлик, уруғлар номлари, қовун, тарвуз, саримсоқ, турп, карам каби сабзавотлар, пахта, ғўзаларнинг турли кўринишларидаги номлари кири-тилган.

Олтинчи бобнинг биринчи фаслига боғ, гуллар номи, турли ўт номлари, кўкатларга оид 77 та мақола жойлаштирилган. Улардан 59 таси бирлик ва 18 таси кўпликда берилган.

Бошланиши: بستان – буста: н – باغ – бағ.

Охири: حطمي – хатми.

Иккинчи фасл. Полизга оид сўзлар фасли. Мазкур фасл кўкатлар номларидан иборат. Жами 45 та атама киритилган. «А» нусхада бу фасл алоҳида кўрсатилган эмас.

Бошланиши: مبقلة – мабқала – كوكياش اوت – кўк йаш ўт.

Охири: كوكنار اوروغي – базру-л-хашха: ш – بذر الخشخاش – кўкнор уруғи.

Олтинчи бобнинг учинчи фасли كلاء – кала: – اول اوت – ўл ўт сўзи билан бошланган. Унга жами 67 сўз мақоласи киритилган бўлиб, улар ўт-ўланлар, тиканлар, ем-хашакка оид сўзлар, тол, мажнунтол, арча, дарахтлар, ўтин, унинг турли номларидан иборат.

Охири: اطنان – атна: н – ج (бирлиги طن – тан – اوتون – бир бағ ўтун).

Еттинчи боб деҳқончиликдаги ер турлари, қўш, омоч, ерга ишлов бериш учун ишлатиладиган қуролларга бағишланган. У ضيعة – дайъат – يكين ير – йэкин йер сўзи билан бошланган ва قب, قيوب – қаб-қабу: б сўзи билан тугаган. Бу фаслга жами 49 та сўз киритилган, улардан 35 тасини бирлик ва 14 тасини кўплик шаклидаги сўзлар ташкил этади.

Ушбу бобнинг биринчи фаслига боғ, боғдорчилик, турли мева номлари, уларнинг уруглари, хурмо ва унинг турларига бағишланган 110 та сўз мақоласи киритилган. У *حديقة* – ҳади: ка – *تامليق باغ* – тамлиқ бағ атамаси билан бошланиб, *شريجة* – шари: жа – *باغ ايشيكي* – боғ эшиги сўзи билан тугайди.

Саккизинчи бобга шаҳар тузилиши билан боғлик атамалар – бозор, ҳаммом, масжид, мадраса, қабристон ва уларга алоқадор сўзлар, ҳайвонларнинг турар жойлари номлари киритилган. Мазкур боб жами 241 та сўздан иборат.

Бошланиши: *بقعة* – буқъа – *بيركيساك ير* – бир кэсик йэр.

Охири: *رسم رسوم* – расм-русу: м – *يرنينك بيلكوسى* – йэрнинг бэлгуси.

Саккизинчи бобнинг биринчи фасли *خطة* – хутта – *بيلكو قيلقان* – билгу қилқан йэр сўзи билан бошланган. Унга иморат, унинг турли қисмлари номлари, хонанинг асосий қисмлари номланишига оид 180 та сўз киритилган.

Охири: *مفتاح* – мифта: х – *كليد* – калид.

Тўққизинчи боб уй асбоб-анжомларига бағишланган. Унга тегишмун ва унинг қисмлари номлари, чарх, элак, қозон, ўчоқ, идиш-товоқ каби 239 та сўзлар киритилган.

Бошланиши: *اثاث البيت* – аса: с у-л-байт – *اوى داکى رخت* – уйдаги рахт.

Охири: *مجى* – мажма.

Тўққизинчи бобнинг биринчи фасли *صندوق* – санду: к сўзи билан бошланади. Ундан сандиқ, бешик, чодир, умуман ёгондан ясалувчи буюмлар номлари ўрин олган. Унга 109 та сўз мақоласи киритилган. Боб *ملمع* – мулмиъ сўзи билан тугаган. Бу сўз «А» нусхадан тушиб қолган.

Учинчи бобга Аллоҳ, фаришталар, ирққа оид сўзлар, шайтон, жин номлари киритилган. Бобдаги сўзлар сони 187 та мақолани ташкил этади.

Бошланиши: *الله* – алла: х – *تينكرى* – тэнгри.

Охири: جيفة – жи: фа – اولوم – ўлум.

Ўн биринчи боб инсоннинг қомати, қиёфаси, инсон танасининг таркиби, тана аъзоларининг номи, қисмларининг муфассал номланишига оид сўзларга бағишланган. Бобга жами 600 та сўз мақоласи киритилган. У صورة – су: рат – ف (яъни, صورة – су: рат) сўзи билан бошланган ва اعقاب – аъқа: б – ج (бирлиги عقب – ʔақаб – سونقجاق – сўнақчақ) сўзи билан тугаган.

Мазкур боб қуйидаги фаслларни ўз ичига олган.

Ўн биринчи бобнинг биринчи фасли инсоннинг тана аъзолари тузилиши бўйича номланишига бағишланган. Унга катта бошли киши, кичик бошли, оқ юзли, холдор, сийрак соқолли, ўрта бўйли киши каби сўзлар киритилган. У жами 27 сўздан иборат.

Бошланиши: اولق باشليق كيشى – улук башлик киши. اراس – ара: с

Охири: روستاي – жилф – جلف (бирлиги اجلاف – ажла: ф – ج (бирлиги كيشى – рустай киши).

Ўн биринчи бобнинг иккинчи фасли جنين – жани: н – قارينداغى اوغلان – қариндағи ўғлан сўзи билан бошланган. Мазкур фаслга инсоннинг она қорнидаги ҳолатидан қаригунига қадар бўлган даврларнинг номлари киритилган. Жами 46 сўз мақоласи бўлиб, улардан 26 таси бирлик ва 20 таси кўплик шаклидадир. Фасл ماشيخة – маши: ха – قارى – қари сўзи билан тугайди.

Ўн биринчи бобнинг учинчи фаслига инсон табиати, хулқи, характериға оид 55 та сўз мақоласи киритилган. Улар ақл, қилиқ, одат, гина каби сўзлардан иборат.

Бошланиши: طبع – табъ – قيليق – қилиқ.

Охири: غمی – гама.

Тўртинчи фаслга аёлларнинг ўсиш жараёни, яъни қиз бола, аёл, ўрта ёш аёл каби сўзлар, уларнинг сифатларига қараб номланиши киритилган. Жами сўзларнинг сони 43 та.

Бошланиши: بكر – бикр – қиз – қиз.

Охири: اوزون تىللىك خاتون – узун тиллик хатун.

Ўн биринчи бобнинг бешинчи фасли қариндош-уруғчилик, оила аъзолари, қўни-қўшни, ёру-биродарларни билдирувчи сўзлардан иборат. Бу фаслга 169 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: قارىب – қари: б – اوروق – уруқ.

Охири: اوز خاتونى نىنك اوغلان – абна: у-л-маха: ир – ابناء المهائر – ўз хатунининг ўғланлари.

Олтинчи фасл устоз сўзи билан бошланувчи сўзлар фаслидир. Унга устоз, солих, яхши кишилар, нодон киши, ўғри каби жами 17 та сўз киритилган.

Бошланиши: استاذ – уста: з – ف (яъни, استاذ – уста: з).

Охири: بىلىك سىز – анвак – انوك (бирлиги) – انوك نوكى نوك – анвак-навка-навка сўзлари тушиб қолган.

Ўн иккинчи бобга халифа ва унга алоқадор бек, амир, доруға, тириклик, тўкин-сочин ҳаёт, қашшоқлик каби сўзлар киритилган. Бу бобдан жами 126 та сўз мақоласи ўрин олган, улардан 83 таси бирлик ва 43 таси кўplik шаклида изоҳланган. «А» нусха خليفة – хали: фа, «Д» нусха эса سلطان – султа: н сўзи билан бошланган.

Охири: نامۇدج – наму: заж – م (яъни, نمونه – наму: на). «А» ва «Д» нусхаларда мазкур боб фасл тарзида берилган.

Мазкур бобнинг биринчи фасли кул ва унга алоқадор сўзлардан иборат. Унга кул, канизак, шогирд, навкар, элчи, жаран, ланкарибнинг каби сўзлар киритилган. Бу фаслда жами 49 та сўз мақоласи изоҳланган.

Бошланиши: قول – кул – قولى – қул.

Охири: صفاة – сафа: зина – ج (бирлиги) – صفعان – сафъа: н – جلالى سوغرى – чашалақ йўғучи). «А» нусха ماسخر – маса:

хир сўзи билан тугайди, унинг бирлиги *مسخرّة* – масхара сўзи матндан тушиб қолган.

Ўн учинчи бобда дин, миллат, закот, суннат, савоб, хайр, гуноҳ каби сўзлар мавжуд. Сўзларнинг умумий сони 80 та, улардан 53 таси бирлик ва 27 таси кўплик шаклида қўлланилган.

Бошланиши: *دين* – ди: н – *ف* (яъни, *دين* – ди: н).

Охири: *باطل* – ба: тил – *م* – (яъни, *نادرست* – на: дуруст). «Д» нусхадан *باطل* – ба: тил сўзи тушиб қолган.

Ушбу бобнинг биринчи фаслига Куръонга оид сўзлар жамланган. Улар Куръон, сура, оят, масал, ҳадис кабилардан иборат. Жами 31 та сўз.

Бошланиши: *قرآن* – қуръа: н – *ف* (яъни, *قرآن* – қуръа: н).

Охири: *مصاحف* – маса: ҳиф – *ج* (бирлиги *مصحف* – мусҳаф).

Иккинчи фаслга адаб ҳамда лугат, қалам, дафтар ва шу каби девонхона ашё, буюмларининг номлари киритилган. Умумий сўз мақолаларининг сони 93 та.

Бошланиши: *ادب* – адаб – *ف* (яъни, *آداب* – адаб).

Охири: *لوح* – лавҳ – *ف* (яъни, *لوح* – лавҳ).

Ўн тўртинчи боб жаннат ва унга алоқадор жаннат майи, Муҳаммад ҳовузи, жаннат ўртаси каби сўзлардан иборат. Жами 10 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: *جنة* – жанна – *اوجماق* – учмақ.

Охири: *بطنان الجنة* – бухбу: бату-л-жанна – *م* (яъни, *بطنان الجنة* – батна: ну-л-жанна – *اوجماق اورتاسى* – учмақ ўртаси).

Биринчи фасл муқаддас тўрт китоб номлари, роҳиб, санам каби сўзлардан иборат бўлиб, жами 32 та сўз киритилган.

Бошланиши: *زندق* – зинди: қ – *ف* (яъни, *زندق* – зинди: қ).

Охири: *نصب* – нусуб – *م* (яъни, *جالق* – чалиқ).

Иккинчи фасл – жаҳаннам ва унга алоқадор сўзлар фасли. Унда азоб, қийноқларнинг турларига оид 22 сўз мақоласи мавжуд.

Бошланиши: جهنم – жаҳаннам – تامق – тамуқ.

Охири: سجين – сижжи: н – قاتق زندان – қаттиқ зиндон. «Д» нусхадан سجين – сижжи: н сўзи тушиб қолган.

Ун бешинчи бобда асбоблар номлари жамланган. Ундай ширкуль, унинг турлари, турли асбоблар ва уларнинг хилларига доир 17 та сўз ўрин олган.

Бошланиши: أدوات – ада: т – ساغيت – сағит.

Охири: نقير – нақи: р – بالجبق تكيهه سى – балчик тагинаси.

«А» нусхада نقير – нақи: р мақоласи кейинги фасл таркибига киритилган.

Бириинчи фасл маҳсидўзлик ва унга алоқадор сўзлар мажмуасидан иборат. Унга қайиш, этик, ковуш, бошмоқ, хом тери, кўнчи каби сўзлар киритилган. Сўзлар сони 48 та.

Бошланиши: حذاء – ҳиза: – نعلين جى – наълинчи.

Охири: قالب – қа: либ – ف (яъни, قالب – қа: либ). «Д» нусхадан قالب – қава: либ сўзи тушиб қолган.

Ун бешинчи бобнинг иккинчи қисмида, яъни мешкоп ва унга алоқадор сўзлар фаслида 13 та атама изоҳланган.

Бошланиши: سقاء – саққа: – سوجى – сувчи.

Охири: ادوى – ида: ви: – ج (бирлиги ادوة – ида: ва – م (яъни, كبرياءه تولىم – кичик тўлум).

Ушбу фасл «Д» нусхада صنور – суну: р сўзи билан тугаган.

Учинчи фасл – пўстинчи, пўстин турлари, мўйнали хайвонлар номларига бағишланган фасл. Жами 10 сўз мақоладан киритилган.

Бошланиши: فرا – фарра: – تيرى تون جى – тери тўнчи.

Охири: قندوز – қундуз: ъа – قندوز – қундуз.

Тўртинчи фаслдан тикувчи, бўз тўкувчи ва уларни атаган асбоб-ускуналар номлари ўрин олган. Фаслда 25 та сўз мажмуа. Маъқур фасл «Д» нусхада боб деб кўрсатилган ва маънаسى «اىلام» аъла] м сўзи билан тугаган.

Бошланиши: جف – жафф – نوردان – нўрдан.

Охири: مطرز – мутарриз – ʔаламчи.

Бешинчи фасл – кемачиликка оид сўзлар фасли. Ундан кема, кема капитани, кема турларининг номларига оид сўзлар жой олган. Умумий сўз мақолалари сони 25 та. «Д» нусхадан бу фасл иушиб қолган.

Бошланиши: ملاح – малла: х – киме жи – кемачи.

Охири: رماث – рамма: с – سال جي – солчи.

Олтинчи фасл темирчи ва темирчиликка оид сўзлардан иборат. Унга темир турлари, сангдон, болға, темир қайчиси, қискич, эгов, кўмир каби жами 28 сўз мақоласи киритилган бўлиб, 25 мақола бирлик, фақат учтаси кўплик шаклида келтирилган. «Д» нусхадан темирчиликка оид фасл тушиб қолган.

Бошланиши: حداد – ҳадда: д – تیمور جي – темурчи.

Охири: فحام – фаҳха: м – کومور ساتقونجي – кўмур сатқунчи.

Еттинчи – овчи ва унга алоқадор сўзлар фаслига тузоқ, тўр, балиқчи, қармоқ каби 18 та сўз киритилган. Бу фасл «Д» нусхага киритилмаган.

Бошланиши: صياد – саййа: д – اوجي – авчи.

Охири: جر – журр – كيك توزاغي – кийик тузоғи.

Саккизинчи фасл ашулачи ва унга оид сўзлар фасли. Мазкур фаслга ашула, созлар номлари киритилган. Жами сўз мақолалари сони 21 та.

Бошланиши: مطرب – мутриб – يير لاغوجي – йирлағучи.

Охири: جلجل – жулжул – دف نينك بولي – дафнинг бўли.

«Д» нусхадан мазкур фаслнинг бошланиш қисмидаги 16 та сўз тушиб қолган ва يراعة – йара: ʔа сўзи билан бошланган.

Тўққизинчи фасл – ўйинчи ва унга оид сўзлар фасли. Бу фасл ўйинчи, яъни раққоса, рақс, турли рақс номларидан иборат бўлиб, жами 40 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: لعاب – лаъба: б – اويين جي – ўйинчи.

Охири: ابدہ – а: беда – جور جاك – чурчак. «Д» нусха احاجي – аҳа: жи, бирлиги احجية – уҳжийа сўз мақоласи билан тугаган.

Үчинчи фасл – атторчиликка оид сўзлар фасли. Фасл атир, атир номларига доир сўзлардан иборат. Умумий сўзлар сони 27 та.

Бошланиши: عطار – ъатга: р – ايد ساتغوجى – ид сатғучи.

Охири: عطار لار تاشى – ъатга: рлар тоши).

Үн биринчи фаслга май, май турлари, қадах каби 37 сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: فقاعى – фуққа: ъи – ف (яъни, فقاعى – фуққа:ъи).

Охири: زق – зиққ – تولوم – тўлум.

Үн иккинчи фасл – оқартувчи ва у ишлатадиган дебобларнинг номларига бағишланган фасл. Унда мавзуга оид 13 та сўз мақоласи мавжуд.

Бошланиши: قصار – қасса: р – تون يغوجى – тўн йўғучи.

Охири: رزم – ризам – م (яъни, ارقاد كوتار كان نيمه – арқада сўтарган нима).

Үн учинчи фаслга дурадгор, дурадгорлик, унда ишлатиладиган сўзлар киритилган. Жами 14 сўз мақоласи.

Бошланиши: نجار – нажжа: р – ف (яъни, نجار – нажжа: р).

Охири: بىرم – бабрам – ايكى باشلىق بيجقين – икки башлик ичкини.

Үн тўртинчи фасл мол доктори, сўлиқ, ништар, тушов сўзларидан иборат.

Бошланиши: بيطار – байтар – ف (яъни, بيطار – байта: р).

Охири: شكال – шика: л – توشاق – тўшақ.

Үн бешинчи қисм қассоб ва қассобчиликка оид сўзлар фасли. Унга шу хунарга доир гўшт сотувчи, тўнка, гўшт човалдиган болга каби 8 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: قصاب – қасса: б – ف (яъни, قصاب – қасса: б).

Охири: قتاره – қата: ра – ف (яъни, قتاره – қата: ра). «Д» нуқадан бу фасл тушиб қолган.

Ўн олтинчи фасл хижоматчиликка оид қон оладиган идиш, ништар, ярани боғлайдиган боғич каби сўзлар фасли. У жами 15 та сўздан иборат.

Бошланиши: **حجامة** – ҳажжа: м – **حجامة جى** – хижоматчи.

Охири: **سينوق ييقاج باغلاغوجى** – жибар: ра – м (яъни, **سينوق ييقاج باغلاغوجى** – синук йиқач бағлағучи).

Ўн еттинчи фаслга ёғчи, ёғ сотувчи, ёғ ва ёғ олиш билан боғлиқ 16 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: **دهان** – даҳҳа: н – **ياغچى** – ёғчи. «Д» нусхада **دهان** – даҳҳа: н ва **مدهنة** – мадҳана сўзларининг ўрни алмашган ва фасл мадҳана сўзи билан бошланган.

Охири: **ملطاس** – милта: с – м (яъни, **ياغچى اوقى** – ёғчи ўқи).

Ўн бешинчи бобнинг ўн саккизинчи фаслига тикувчиликка оид сўзлар киритилган. Мазкур фасл игна, ип, қайчи, кути каби 18 та сўз мақоласидан иборат.

Бошланиши: **ابار** – абба: р – **ايگناجى** – игначи.

Охири: **مدقة** – мидаққа – **بيگ يانجقوجى** – йиг йанчғучи. «А» нусхада бу сўзнинг туркий муодили нотўғри берилган. Арабий мидақ сўзи «ангишвона» мазмунини англатади ва **بيگنه سانجقوجى** – йигна санчқучи кўринишида берилиши лозим.

Ўн тўққизинчи фасл ип йигирув машғулотига оид сўзлар фасли. Бу фаслга ип, калава-галтак, илмоқ, чарх каби 11 та сўз мақоласи киритилган. Фасл **مغزلى** – миғзалий – **ايگ يون** – иг йўнғучи сўзи билан бошланган. Жумладаги иг сўзи хато берилган, бу сўз ип шаклида тузатилди ва **ايگ يون غوجى** – ип йўнғучи тарзида кўрсатилди.

Охири: **احفاش** – ихфа: ш – ж (бирлиги **حفش** – ҳифш – **ايگ ليگ** – иглик, тўғри шакли **ايگ ليگ** – иплик).

Йигирманчи фасл пахта тозаловчи, пахта тозалаш асбобларига оид сўзлардан иборат. Фаслга жами 6 сўз киритилган. Фасл **نداف** – надда: ф – **ياموق ات قوجة** – йамуқ атқучи (тўғри шакли **ماموق اتقوجى** – мамуқ атқучи) билан бошланиб, **اوتار-وتر** – ватар-авта: р – **كيريш** – кэриш сўзи билан тугайди.

Итирма биринчи фаслга доричиликка оид сўзлар жамланган. Бу фаслга дори сотувчи, доривор шарбат, юрак дориси, уйқу дориси, алоэ каби 23 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: داروساتقوجى – сайдала: ний – صيدلانى – саткучи.

Охири: مقل – муқил – ف (яъни, مقل – муқил).

Итирма иккинчи фасл – касалликларга оид сўзлар фасли. Фасл касаллик ва унинг турларига бағишланган 49 та сўз мақоласидан иборат. Унга иситма, унинг турлари, бош оғриғи, темиратки, чечак, томоқ, оёқ, тирноқ касалликлари, кизамиқ, ошқозон яраси каби касаллик номлари киритилган.

Бошланиши: دااء – да: – اغريق – ағриқ.

Охири: نذب – надаб – قرت بيلكوسى – қарт белгуси.

Итирма учинчи – савдога оид сўзлар фаслига савдогар ҳамда майиз, асал, шинни, талқон, сақич каби озиқ-овқат шовдари, хўжаликда лозим бўладиган анор пўчоғи, сурма, хина, шил, ўсма, совун каби жами 63 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: فامى – фа: мий – ييميش ساتغوجى – йэмиш сатгучи. «А» нусхада бу фасл فامى – фа: мий сўзи билан бошланиб, ундан кейин بيع – байъ сўзи келган. «Д» нусхада эса бу икки сўзнинг ўрни алмашган.

Охири: صابونى – са: бу: ний – صابون ساتقوجى – сабун саткучи.

Уч олтинчи бобга меҳмондорчиликка оид сўзлар жамланган. Унга меҳмон, тўй номлари, таом ва нон турларига бағишланган 146 та сўз мақоласи киритилган. «Д» нусхада мажур боб ماده – ма’даба сўзи билан бошланган. «А» нусхада эса, бу сўз кейинги фасл таркибида келтирилган.

Бошланиши: ضيف – дайф – جويجين – жойжин.

Охири: دردى – дурда – م (яъни, سوت نينك كيرى – сутнинг гири).

Ўн еттинчи боб кийим-кечакларга оид сўзлардан иборат. Ушбу бобга дастрўмол, белбог, салла, бўрк, кўйлак, этик, енг, ёқа, иштон, пайпоқ каби 62 та сўз киритилган.

Бошланиши: ثوب – савб – تون – тўн.

Охири: شرح – шарж – مفرج قلاعى – муффриш кулағи.

Ушбу бобнинг биринчи фасли уй жиҳозлари билан боғлиқ сўзлардан иборат. Унга гилам, тўшак, парда, ёстиқ, палос ва уларнинг турларига бағишланган 86 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: كساء – киса: – ف (яъни, كليم – гилим).

Охири: هدب – худб – دستار ساجاىى – дастар сачағи.

Ўн саккизинчи боб – сонлар боби. Бу бобда бирдан ўттизгача бўлган сонлар, ўнликлар, юзликлар, минг, мингдан йигирма минггача. Ўн мингликлар ва юз мингликларга оид 83 та сон мисол тарзида берилган.

Бошланиши: واحد – ва: хид – بير – бир.

Охири: شفع – шафъ – ف (яъни, جفت – жуфт).

Ушбу бобнинг биринчи фасли – каср сонлар фасли. Фаслга бўлақлар, ярим, чорак, турли касрларга оид 49 та сўз киритилган.

Бошланиши: حصة – ҳисса – اولوش – улуш.

«А» нусхадан фасл охиридаги бешта сўз тушиб қолган. «Д» нусхада фасл عشر – ъуша: р сўзи билан тугаган.

Иккинчи фаслга ўлчов сонлари, олтин, динор (пул бирлиги) кабилар жамланган. Фаслга ҳамён, кумуш танга, пул тўла ҳамён, олтин бўлағи, олтин ўлчайдиган тарози каби 39 та сўз киритилган.

Бошланиши: عين – ъайн – الطون – алтун.

Охири: معيار – миъйа: р – الطون ترازوسى – алтун таразуси.

Учинчи фаслга тарозибонликка оид сўзлар киритилган. Унда тарозибон, тарози, уларнинг қисмлари, оғирлик ўлчов бирликлари каби 30 та сўз мақоласи бор.

Бошланиши: ترازو تارتقوجى – таразу – вазза: н – وزان – таразу гартқучи.

Охири: استار – иста: р – بير سير – бир сир.

Үч тўққизинчи бобга от, от турларига доир сўзлар, тойчок, ай сир, турли ёнидаги от номлари, йўрга от, отнинг зотларига доир 44 та сўз киритилган. «А» нусхада мазкур боб фасл деб номланган.

Бошланиши: فرس – фарас – اط – ат.

Охири: عقوق – ъақу: қ – بوغوز اط – бўғуз ат.

Ушбу бобнинг биринчи фаслига отнинг ранги ва сифатларига доир сўзлар киритилган. Улар оқ от ва унинг ундан ортиқ турлари, қора от, ола от, кизил от каби 32 та сўздан иборат.

Бошланиши: شيه – шийах – اط بيلكوسى – ат белгуси.

Охири: نكته – накта – اط يينكى – ат йинги.

Иккинчи фаслга от танаси аъзоларининг номланишига оид от лаби, ёли, туёғи каби сўзлар киритилган. Жами 28 та сўз жамланган. «А» ва «Д» нусхаларда جفلة – жаҳфала ва شيه – шийах сўзлари билан бошланувчи фаслларнинг ўрни алмашган.

Бошланиши: جفلة – жаҳфала – اط ايرنى – ат ирни.

Охири: سنبيك – сунбук – اط تويناق نينك الى – ат туйнакиннинг али.

Үчинчи фаслга от пойгаси ўтказиладиган отчопар, марраса биринчидан бошлаб ўнинчи ва энг кейинги келган от номлари жамланган. Бу фаслга жами 15 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: مضمان – мидма: н – (بيرى) – اطلار نينك يارى شور تيزى (иэри). атларнинг йаришур тизи (йэри).

Охири: قاشور – қа: шу: р – م (яъни, فسكل – фискил – اينك كيىن – инк кейин қалган ат). «Д» нусхада бу фасл боб деб кўрсатилган ва қа: шу: р сўзи тушиб колган.

Тўртинчи фасл – от жабдуқларига оид сўзлар фасли. Мазкур фаслга нўхта, жилов, тўқим, эгар каби от анжомларининг номлари киритилган. Жами 58 та сўз мақоласидан иборат. «А» ҳамда «Д» нусхаларда مضمان – мидма: н ва عذار – ъиза: р сўзлари билан бошланувчи фаслларнинг ўрни алмашган ва «Д» нусхада боб деб номланган.

Бошланиши: عذار – ъиза: р – نوخته – нўхта.

Охири: ميسم – майсам – اط تامغاسى – ат тамғаси.

Бешинчи фасл жанг майдони, кўшин, кўшиннинг турли қисмлари номлари, отликлар, пиёда, сулҳ, ўлжа каби 50 та сўздан иборат. «Д» нусхадан бу фасл тушиб қолган.

Бошланиши: معركة – маърака – ساتجيش بيري – санчиш йэри.

Охири: غنيمه – гани: ма – م (яъни, نفل – нафл – اولجا – ўлжа).

Олтинчи фасл жангда қўлланиладиган асбоб-анжомларга оид сўзлардан иборат. Фаслга ноғора, бурғу, туғ, манжаник каби 24 та сўз мақоласи киритилган. Мазкур фасл «Д» нусхадан тушиб қолган.

Бошланиши: طبل – табл – ف (яъни, طبل – табл).

Охири: نفاطة – наффа: та – رعد اتغوجى – раъад атғучи.

Еттинчи фасл турли хил қурооллар билан қуроолланган кишиларнинг номларига бағишланган. Унга қиличли-қиличсиз, найзали-найзасиз, қалқонли-қалқонсиз, дубулғали-дубулғасиз, совутли киши маъноларини англатувчи 14 та сўз киритилган. Бу фасл «Д» нусха матнида аке этмаган.

Бошланиши: مسلحة – мусаллаҳа – جيباليك لار – жибиаликлар.

Охири: اعزل – аъзал – جيباسيز اير – жибасиз эр.

Саккизинчи фасл жангда ишлатиладиган аслаҳаларга оид сўзлардан иборат. Бўлимга қуроол-аслаҳа номлари, қиличларнинг хиллари, қисмларининг номланиши билан боғлиқ 37 та сўз киритилган.

Бошланиши: سلاح – сила: х – ف (яъни, سلاح – сила: х).

Охири: نجاد – нижа: д – م (яъни, محمل – миҳмал – قيليج باغى – қилич бағи).

Тўққизинчи бобга найза, унинг турлари ва қисмларининг номланишига доир сўзлар киритилган. Фаслда жами 29 та сўз мақоласи изоҳланган.

Бошланиши: رومح – румҳ – سونكو – сунгу.

Охири: زوجاج – зужа: ж – ج (бирлиги زوج – зужж – سونكونيك – астин буюни).

Ўнинчи фасл ёй-камон, унинг бўлакларига оид сўзлардан иборат. Жами 11 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: قوس – қавс – ياي – ёй.

Охири: كوار تورار يير – гувар турар йэр.

Ўн биринчи фасл ўқ ва унга оид сўзларга бағишланган. Бу фасл ўқ, ўқ отувчи, ўқ бўлаклари, номларига оид сўзлардан иборат. Умумий сўзлар сони 39 та.

Бошланиши: اووق – ўқ – سهم – саҳм.

Охири: وفاض – вифа: д – ج (бирлиги وفضة – вафда – م яъни, جماعات – жаъъа:ф – كيش جى – кэшчи). «Д» нусха جفير – жафи: р сўзи билан тугаган.

Ўн иккинчи фасл пичоқчи, пичоқ ва унинг қисмларига оид сўзлардан иборат. Унга шу мавзуга оид 14 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: سكاك – сакка: к – جى – بيجاج – пичоқчи.

Охири: قراب – қира: б – بيجاج قينى – пичоқ қини.

Ўн учинчи фасл чўқмор, гурзи, тўқмоқ, ҳасса, қамчи, қамар каби уруш асбобларига бағишланган. Жами 17 та сўз мақоласидан иборат.

Бошланиши: ديبوس – даббу: с – جوماتق – чумак.

Охири: ديرة – дирра – م (яъни, ديرة – дирра).

Ўн тўртинчи фасл совут, совут ясовчи, қалқон, уларнинг турларига боглиқ сўзлардан иборат. Жами 27 та сўз.

Бошланиши: زراد – зарра: д – جى – كوهه – куҳачи.

Охири: دارق – дарақ – ج (бирлиги درقة – дарақа – توره – тўра).

Йигирманчи боб туя, унинг турли ёшдаги номланишлари, хусусиятлари билан боғлиқ 78 та сўз мақоласидан иборат. «А» нусхада фасл деб номланган.

Бошланиши: بهيمة – баҳи: ма – كلا – гала.

Охири: بختی – бухта.

Ушбу бобнинг биринчи фаслида туя аъзоларининг номланиши ўз ифодасини топган. Мазкур фаслга туя лаби, жинсий аъзолари номи, тиззаси, тўши, товони, тирноғи, ўркачи каби 21 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: مشفر – мишфар – تيوه ایرنی – тэва ирни.

Охири: اسنمة – аснима – ج (бирлиги سنام – сана: м – تيوه – тэва ўркачи).

Иккинчи фасл туяга ишлатиладиган асбоб-анжомлар, жабдукларга оид сўзлардан иборат. Фаслга мазкур мавзуга оид туя нўхтаси, қорин боғи, тизза боғи, бўйин боғи каби жами 39 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: عران – ъира: н – بويلا بيغاجی – бўйла йиғачи.

Охири: حقايب – ҳақа: иб – ج (бирлиги حقیبة – ҳақи: ба – تيوه – тэванинг қарнида бағлар ип).

Учинчи фасл хачир, эшак, қулон, уларнинг болалари номларига бағишланган. Унга 20 та сўз мақоласи киритилган. У «Д» нусхада боб деб кўрсатилган.

Бошланиши: بغل – бағл – قاجير – қачир.

Охири: تولب – тавлаб – قلان خدوکی – қулан хадуки.

Тўртинчи қисм ҳайвонларга керакли бўлган буюмлар фасли. Унга охур, ўт, тўқим, юк каби 27 та сўз мақоласи киритилган.

Бошланиши: معلف – миълаф – ف (яъни, اخور – ахур).

Охири: اوساق – авса: қ – ج (бирлиги وسق – васак – تيوایوکی – тэва йуки). «Д» нусхадан авса: қ сўзи тушиб қолган ва фасл علاوی – ила: ва сўзи билан тугаган.

Йигирма биринчи бобда келтирилган сўзлар қорамолларга бағишланган. Мазкур бобга ҳўкиз, сигир, бузоқ номлари,

уларнинг турли ёшлардаги номланишига оид 15 та сўз
ингилган. «Д» нусхада ушбу боб фасл деб кўрсатилган.

Бошланиши: ثور – савр – اوي – уй.

Охири: صالح – са: лиғ – يتي يشار اوي – йэтти йашар уй.

Ушбу бобнинг биринчи фасли қорамол шохи, туёғи, тезағи
каби сўзлардан иборат. Фасл жами 7 та сўз мақоласидан
иборат. «Д» нусхада фасл тарзида кўрсатилган.

Бошланиши: قرن – қарн – اوى مونكوزى – уй мунгузи.

Охири: جاموس – жа: му: с – ف (яъни, كلوميش – говмиш).

Иккинчи фасл – қўй, эчкиларга оид сўзлар фасли.
Мазкур фасл қўй, қўчқор, эчки, така, кўзи, улоқ, шунингдек,
қўйларнинг турли ёшдаги номланишига оид сўзлардан
иборат. Сўз мақолаларининг умумий сони 44 тани ташкил
тади. «Д» нусхада мазкур фасл боб деб кўрсатилган.

Бошланиши: شاة – ша: т – قوى – қўй.

Охири: صالح – са: лиғ – التى يشار قوى – алти йашар қўй.

Навбатдаги, учинчи фасл ҳар хил қўйларнинг сифат-
хусусиятлари аталишига бағишланган. Жами 24 та сўз
мақоласи киритилган ушбу фаслда ола, қора, шохли, шохсиз,
қулони кесик, қорни оқ қўй каби сўзлар берилган.

Бошланиши: رقطا – рақта: – الا قوى – ала қўй.

Охири: اميهة – амайҳа – قوى نينك جيجكى – қўйнинг чичиги.

Тўртинчи фасл қўй, туя каби ҳайвонларнинг юнглари
номига бағишланган. Умумий сўз мақолалари 11 та бўлиб,
улар туя юнги, бўялган, кесилган юнг, қайчи каби сўзлардан
иборат.

Бошланиши: صوف – су: ф – يونك – йунг.

Охири: جلمان – жалама: н – قايچى – қайчи.

Бешинчи фасл ҳайвон эмчаклари номланишига доир. Бу
фаслда асосан соғиладиган туя, от, сигир, қўй, эчки каби уй
ҳайвонлари эмчакларининг номига оид 6 та сўз мақоласи
кiritилган.

Бошланиши: **خلف** – хилф – **تيوه نينك يا اطنينك ايمجاي** – тэванинг йа атнинг эмчаги.

Охири: **اطباء** – атба: – **ج** (бирлиги **طبي** – туба – **كبيك ايمجاي** – кийик эмчаги).

Йигирма иккинчи бобда кийик, жайрон, буғу, товушқон, тоғ эчкиси, арслон, бўри, тулки, чиябўри, айиқ, қоплон, маймун каби ёввойи ҳайвонлар ва уларнинг эркаги, урғочиси ҳамда болаларининг номлари берилган. Жами сўз мақолалари сони 102 тани ташкил этади. «А» нусхада бу боб фасл сифатида кўрсатилган.

Бошланиши: **وحشى** – ваҳший – **يازى كلاسى** – йази ғаласи.

Охири: **ضياوين** – дайа: ви: н – **ج** (бирлиги **ضيون** – дайван – **مانول** – манул).

Ушбу бобнинг биринчи фаслидан судралиб, ўрмалаб юрувчи ҳайвон номлари ўрин олган. Бу бобга калтакесак, кирпи, тошбақа, илон, юмронқозиқ, сичқон каби ҳайвонларнинг номларига оид 54 та сўз киритилган.

Бошланиши: **هامة** – ҳа: мма – **تبير انكوجى** – тэбрангучи.

Охири: **خلد** – хулд – **سوقار سيجقان** – сўқар сичқан.

Иккинчи фасл ҳашаротларга бағишланган. У қурт, қумурсқа, бит, сирка, бурга, ари, чигиртка, чивин каби турли майда ҳашаротлар номларидан иборат. Жами 63 та сўз.

Бошланиши: **حشرة** – ҳашара – **قورت** – қурт.

Охири: **اولوغ سينك** – улуғ сингак) – **بق** – баққ – **ج** (бирлиги **بقة** – баққа).

Йигирма учинчи бобга қарчиғай, лочин, бургут, қиргий каби йирик қуш номлари жамланган. Жами 28 та сўз мақоласи бор.

Бошланиши: **طاير** – та: ир – **طاووق** – тавуқ.

Охири: **مضرحى** – мадраҳий – **اق قاجير** – ақ қачир.

Ушбу бобнинг биринчи фаслидан кичик қушлар номлари ўрин олган. Чумчук, тўрғай, қалдирғоч, кабутар, кумри,

кадник, бедана каби куш номларидан иборат. Ушбу фаслга жами 134 та сўз киритилган.

Бошланиши: بغاٹ – буға: с – كچيک قوشلار – кичик кушлар.

Охири: فراخ – фира: х – ج (бирлиги فرخ – фарх – ف яъни, فراخ – жуҗа).

Ўнгирма тўртинчи бобга сифатлар жамланган. Сифатлар бобига опшоқ, қоп-қора, сап-сарик, кип-қизил, ям-яшил, кўм-кўк каби 10 та кучайтирма сифатлар киритилган.

Бошланиши: ابيض – абйад – اباق – алпак.

Охири: اكهب اللامع – акҳабу-л-ла: миъ – كوم كوك – кўм-кўк.

Ўнгирма бешинчи боб тур, жинс, нав каби турли ёрдамчи сўзлардан иборат. Унга тур, нав, ранг, исм, нарса, мақсад, дастлаб, кейин, бошқа, қарз, азоб каби жами 103 та сўз мақолааси жамланган.

Бошланиши: بابة – ба: ба – تورلوك – турлук.

Охири: اثناء – асна: – ج (бирлиги ثنى – сина: – م яъни, ايكى – икки анча).

Ўнгирма олтинчи боб – олмошлар боби باب المضمرات – ба: бу-л-мудаммира: т. У қуйидаги бўлимлардан иборат: Алоҳида ёзилувчи бош келишикдаги олмошлар – منفصل مرفوع – мунфасил марфу: ь, яъни кишилик олмошлари. Мазкур бўлимга 14 та кишилик олмоши киритилган.

Бошланиши: هو – хува – اول اير – ул эр.

Охири: نحن – наҳну – بيز – биз.

1. Алоҳида ёзилувчи тушум келишигидаги олмошлар – منفصل مانسور – мунфасил мансу: б бўлими. Бу бўлимга ايا – иййа: юкламааси билан бирга қўлланилган бирикиб келувчи олмошлардан ясалган 12 та бирикма киритилган.

Бошланиши: اياه – иййа: ху – اول ايركا – ул эрга.

Охири: ابانا – иййа: на: – بيزلارغا – бизларга.

2. Қаратқич келишиги мазмунини ифодаловчи бирикиб келувчи олмошлар – متصل مجرور – муттасил мажру: р бўлими.

Бўлимда қаратқич мазмунини ифодаловчи 14 та бирикма изоҳланган.

Бошланиши: غلامه – ғула: муху – اول اير نينك قولى – ул эрнинг кули.

Охири: غلامنا – ғула: муна: – بيزيم قولوميز – бизим қулумиз.

3. Бош келишик мазмунини ифодаловчи бирикиб келувчи олмошлар – متصل مرفوع – муттасил марфуъ бўлими. Бўлим феълларга бирикиб келувчи шахс-сон қўшимчаларига бағишланган. Унда ضرب – дараба – «урмоқ» феълига бирикиб келган аффикслар мисолида 14 та бирикма изоҳланган.

Бошланиши: ضرب – дараба – اوردى – урди.

Охири: ضربنا – дарабна: – اوردوق بيزلار – урдук бизлар.

4. Тушум келишиги мазмунини ифодаловчи бирикиб келувчи олмошлар – متصل منصوب – муттасил мансуб бўлими. Бўлимда бирикиб келувчи ۰ ху, هما – хума:, هم – хум, ها – ха:, هن – хунна, ك – ка, كما – кума:, كم – кум, ك – ки, كن – кунна, نى – ни:, نا – на: олмошлари изоҳланган.

Бошланиши: ضربيه – дарабаху اول اير نى – урди ул эрни.

Охири: ضربنا – дарабана: – اوردى بيزلارنى – урди бизларни.

Йигирма еттинчи бобдан равиш ва равиш ясовчи олд қўшимчалар ўрин олган. Мазкур бобга قبل – қабла, بعد – баъда, فوق – фавқа каби равишлар, уларнинг қўшилиб ёзилувчи олмошлар билан бирга қўлланиладиган холларига доир мисоллар, кўрсатиш олмошларининг турли шакллари киритилган.

Бошланиши: قبل – қабла – بورون – бурун.

Охири: مونك الار بارجه خاتون – и – ها هن اولاء – ҳа: хунна увла: – لار – мунг алар барча хатунлар.

Йигирма саккизинчи боб сўроқ ва нисбат олмошларидан иборат. Унда من – ман, ما – ма: каби сўроқ олмошлари, الذى – аллази нисбат олмошининг турли шахс, сон кўринишлари, ذو – зу: эгалик олмошига доир мисоллар изоҳланган.

Бошланиши: **من** – ман – **اول كيشى** – ул киши.

Охири: **خاتونلار مال ايكاسى** – хатунлар мал эгиси.

Исмлар қисми йигирма тўққизинчи, ёрдамчи боб билан тугаган. Бобда **اى** – аййун нисбий олмошининг турли бирикиб келувчи кишилик олмошлари билан келган ҳолатлари, чакирик, нидо, ҳис-ҳаяжон мазмунини билдирувчи ёрдамчи сўзлар, қасам мазмунининг турли воситалар ёрдамида инфодланишига доир мисоллар, ўзлик ва яқкалик олмошлари келтирилган.

Бошланиши: **اى** – аййун – **قايسى اير** – қайси эр.

Охири: **لاهم** – ла: хумма – **م** (яъни, **الهم** – Алла: хумма – **اى** **تېنگرى** – эй тэнгри).

«Муқаддамату-л-адаб» нинг исмлар қисми кенг қамровли, ермазмун сўз бойлигига эга. Исмлар қисмига 6250 та сўз мақоласи киритилган. Сўзларнинг умумий сони бундан анчагина кўп. Чунки улар жумлалар шаклида изоҳланган. Асирнинг мазкур қисмидаги сўз бойлигини бошқа нодир кўлёмалардаги сўзлик билан қиёслаш унинг мазмунан бойлишига, сон жиҳатидан ортишига олиб келади. Исмлар қисмининг сўзлиги 18 боб, 78 фаслда изоҳланган. Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, қиёсланаётган кўлёмаларда боб ва фасллар сони бир хил эмас. Бу эса «Муқаддамату-л-адаб» нинг исмлар қисми бўйича тадқиқот ишларини давом эттириш зарурлигини кўрсатади.

1.3. ФЕЪЛЛАР ҚИСМИ

قسم الافعال – ҚИСМУ-Л-АФЪА: Л

«Муқаддамату-л-адаб» кўлёмаларидаги феъллар қисми бисмилло билан бошланган. Дастлаб **فعل يفعل فعلا** – фаъала вафъалу феълан қолипидаги биринчи боб феъллари

келтирилган. Бу бобдан куйидаги феъл кўринишлари ўрин олган.

Тўғри феъллар *هناه الطعام* – ҳана`а ху-т-таъа: м феъли билан бошланади. Бу бўлимга 464 та феъллар киритилган.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 112 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 80 та.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – биринчи ўзаги йо билан ифодаланган иллатли феъллар – 2 та.

المعتل العين – ал-муъталлу-л-ъайн – иккинчи ўзаги иллатли феъллар – 134 та.

المعتل اللام بالياء – ал-муъталлу-л-ла: м би-л-йа: – учинчи ўзаги йо билан ифодаланган иллатли феъллар – 91 та.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 18 та.

المعتل العين واللام – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м – иккинчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 24 та. Мазкур бўлимдан 925 та феъл ва 250 та масдар, сифатдош ўрин олган.

فعل يفعل – фаъала йафъалу қолипидаги биринчи боб феъллари.

Тўғри феъллар – 410 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 175 та.

المعتل الفاء بالواو المضاعف منه – ал-муъталлу-л-фа: би-л-вав вал-муда: ъаф минху – биринчи ўзаги вов билан ифодаланган ва иккиланган феъл шаклига *ود* – вадда кўриниши киритилган.

المعتل العين – ал-муъталлу-л-ъайн – иккинчи ўзаги иллатли феъллар – 173 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 140 та.

Фаъала йафъалу қолипида 909 та феъл, шунингдек, 276 масдар ва сифатдош шакли киритилган.

فعل يفعل – фаъила йафъалу қолипидаги биринчи боб феъллари.

Тўғри феъллар – 354 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 43 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўшги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 20 та.

المعتل الفاء من المضاعف – ал-муъталлу-л-фа: мина-л-муда: ъаф – биринчи ўзаги иллатли иккиланган феъллар – 2 та.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – биринчи ўшги йо билан ифодаланган иллатли феъллар – 7 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўшги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 24 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўшги йо билан ифодаланган иллатли феъллар – 14 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 47 та.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъл бўлимига **وجى** – важийа феъли киритилган.

المعتل العين واللام – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м – иккинчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 13 та.

Бўлимга кирган феълларнинг умумий сони 525 та, масдар ва сифатдошлар – 439 та.

فعل يفعل – фаъала йафъалу қолипидаги биринчи боб феъллари.

Тўғри феъллар – 265 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўшги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 6 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 13 та.

Фаъала йафъалу қолипидаги феълларнинг умумий сони 248 та, масдар, сифатдошлар – 81 та.

فعل يفعل – фаъила йафъилу қолипидаги биринчи боб феъллари.

Мазкур феъл бобида **المعتل الفاء بالواو** – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли феъллар берилган ва бу бўлимга 6 та феъл киритилган.

Биринчи ва учинчи ўзаклари иллатли **المعتل الفاء واللام** – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м бўлимида биргина **ولي** – валийа феъли мавжуд.

فعل يفعل – фаъила йафъилу қолипидаги биринчи боб феъллари қисмидан 7 та феъл ўрин олган.

فعل يفعل – фаъула йафъулу қолипидаги I боб феъллари.

Тўғри феъллар – 132 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 9 та.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – биринчи ўзаги йо билан ифодаланган иллатли феъллар бўлимига **يسر** – йасура феъли, иккинчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли феъллар **المعتل العين بالواو** – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в бўлимига ҳам биргина **طال** – та: ла феъли киритилган.

المعتل اللام بالواو – ал-муъталлу-л-ла: м би-л-ва: в – учинчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 3 та.

Мазкур феъл боби таркибидан 146 та феъл, 160 та масдар, сифатдош шакли ўрин олган.

فعل يفعل – фуъила йуфъалу қолипидаги биринчи боб феъллари.

Тўғри феъллар – 22 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 12 та.

Иккинчи ўзаги йо билан ифодаланган иллатли феъллар.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: бўлимига **جيد** – жуйида ва **عيد** – ъуйида феъллари киритилган.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 6 та.

Биринчи боб феълларининг **فعل** – фуъила қолипидаги бўлимига 42 та феъл, 36 та масдар, сифатдош шакли киритилган.

أفعل يفعل افعلال – афъала йуфъилу ифъа: лан қолипидаги IV боб феъллари.

Тўғри феъллар – 459 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 75 та.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – биринчи

ўшги йо билан ифодаланган иллатли феъллар – 8 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи

ўшги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 87 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи

ўшги йо билан ифодаланган иллатли феъллар – 32 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли

феъллар – III та.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва

учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 16 та.

المعتل العين واللام بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м би-л-

на: в – иккинчи ва учинчи ўзаклари вов билан ифодаланган

иллатли феъллар – 11 та.

Иккинчи ва учинчи ўзаклари йо билан ифодаланган

иллатли феъллар المعتل العين واللام بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн

на-л-ла: м би-л-йа: – 6 та.

Тўртинчи боб таркибига 857 та феъл ва 166 та масдар,

сифатдош киритилган.

فعل يفعل تفعيلا تفعلة – фаъала йуфаъилу тафъи: лан ва

тифъилатан қолипидаги II боб феъллари.

Тўғри феъллар – 406 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 61 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи

ўшги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 30 та.

Биринчи ўзаги йо билан ифодаланган иллатли феъллар.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: бўлимига

иккита феъл киритилган.

المضاعف منه – ал-муда: ъаф минху – иккиланган феълларга

يمنه – йаммамаху феъли киритилган.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 81 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўзаги йо билан ифодаланган иллатли феъллар – 44 та.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва учинчи ўзақлари иллатли феъллар – 5 та.

المعتل العين واللام بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м би-л-ва: в – иккинчи ва учинчи ўзақлари вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 5 та.

Иккинчи ва учинчи ўзақлари йо билан ифодаланган феъллар бўлимига 2 та феъл киритилган.

Иккинчи боб таркибига 696 та феъл ва 108 та масдар, сифатдош киритилган.

فاعل يفاعل مفاعلة وفعالا – фа: ъала йуфа: ъилу муфа: ъалатан ва фиъа: лан қолипидаги III боб феъллари.

Тўғри феъллар – 201 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 19 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 18 та.

Биринчи ўзаги йо билан ифодаланган иллатли феъллар.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: бўлимига 3 та феъл киритилган.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли феъллар – 26 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўзаги йо билан ифодаланган иллатли феъллар – 15 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 35 та.

Биринчи ва иккинчи ўзақлари иллатли феъллар المعتل الفاء والعين – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ъайн бўлимига биргина – йа: вима феъли киритилган.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва учинчи ўзақлари иллатли феъллар – 4 та.

المعتل العين واللام – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м – иккинчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 5 та.

فاعل – фа: ъала кўринишидаги III боб таркибидан 327 та феъл, 44 та масдар ва сифатдош жой олган.

أفعل يفتعل افتعلا – ифтаъала йафтаъилу ифтиъа: лан қолипидаги саккизинчи боб.

Тўғри феъллар – 272 та.

Иккиланган феъллар – المضاعف – ал-муда: ъаф – 46 та.

Биринчи ўзаги вов билан ифодаланган феъллар – المعتل الفاء – بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – 20 та.

المعتل العين – ал-муъталлу-л-ъайн – иккинчи ўзаги иллатли феъллар – 38 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 75 та.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 3 та.

المعتل العين واللام – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м – иккинчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 6 та.

Феълларнинг умумий сони – 455 та, масдар ва сифатдошлар – 58 та.

أفعل يفعل أفعوالا – ифъаввала йафъаввилу ифъивва: лан қолипидаги феъллар боби.

Биз қиёслаётган Тошкент қўлёзмалари таркибида أفعول – ифъаввала қолипидаги феъллар учрамайди. Шуштар нусхаси таркибига эса алоҳида шундай боб киритилган. Унга 129 та феъл жамланган.

انفعل ينفعل انفعلا – инфаъала йанфаъилу инфиъа: лан қолипидаги еттинчи боб феъллари.

Тўғри феъллар – 87 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 26 та.

المعتل العين – ал-муъталлу-л-ъайн – иккинчи ўзаги иллатли феъллар – 9 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 7 та.

المعتل العين واللام – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м – иккинчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 4 та.

Мазкур бобга 133 та феъл ва битта сифатдош кўриниши киритилган.

افعل يفعل افعلالا – ифъалла йафъаллу ифъила: лан – тўққизинчи боб.

Тўғри феъллар – 10 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзаги вов билан ифодаланган феъллар 6 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўзаги йо билан ифодаланган феъллар фаслига ابيض – ибйадда феъли киритилган.

المعتل اللامين – ал-муъталлу-л-ла: майн – учинчи қўшалок ўзаги иллатли ارعوى – иръава: феъли.

Тўққизинчи боб таркибига 18 та феъл ва 11 та масдар шакли киритилган.

افعال يفعل افعلالا – ифъа: лла йафъа: ллу ифъи: ла: лан қолипидаги феъллар боби.

Тўғри феъллар – 9 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзаги вов билан ифодаланган феъллар – 2 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўзаги йо билан ифодаланган феъллар бўлимига биргина ابيض – ибйа: дда феъли киритилган.

افعال يفعل – ифъа: лла йафъа: ллу қолипи таркибидан 12 та феъл ўрин олган.

تفعل يتفعل تفعلالا – тафаъъала йатафаъъалу тафаъъулан қолипидаги V боб феъллари.

Тўғри феъллар – 361 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 47 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўзги вов билан ифодаланган феъллар – 30 та.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – биринчи ўзги йо билан ифодаланган феъллар – 4 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзги вов билан ифодаланган феъллар – 44 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўзги йо билан ифодаланган феъллар – 33 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 57 та.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 6 та.

المعتل العين واللام بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м би-л-ва: в – иккинчи ва учинчи ўзаклари вов билан ифодаланган феъллар – 4 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўзаги йо билан ифодаланган феъллар бўлимида تريباً بالرىء – тараййа`а би-р-рай феъли мавжуд.

Бешинчи боб таркибига 587 та феъл ва 44 та масдар, сифатдош киритилган.

تفاعل يتفاعل تفاعلا – тафа: ъала йатафа: ъалу тафа: ъулан қолипидаги олтинчи боб феъллари.

Тўғри феъллар – 129 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 15 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўзаги вов билан ифодаланган феъллар – 10 та.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – биринчи ўзаги йо билан ифодаланган феъллар – 2 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзаги вов билан ифодаланган феъллар – 23 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўзаги йо билан ифодаланган феъллар – 10 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 40 та.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 5 та.

المعتل العين واللام – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м – иккинчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 3 та.

تفاعل – тафа: ъала қолипидаги VI боб 237 та феъл ва 5 та масдар кўринишидан иборат.

Феълларнинг *استفعل يستفعل استفعلا* истафъала йастафъилу истифъа: лан кўринишидаги X боби.

Тўғри феъллар – 137 та.

المضاعف – ал-муда: ъаф – иккиланган феъллар – 147 та.

المعتل الفاء بالواو – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в – биринчи ўзаги вов билан ифодаланган феъллар 16 та.

المعتل الفاء بالياء – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – биринчи ўзаги йо билан ифодаланган феъллар – 4 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзаги вов билан ифодаланган феъллар – 57 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йа: – иккинчи ўзаги йо билан ифодаланган феъллар – 1 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 32 та.

المعتل الفاء واللام – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – биринчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 3 та.

المعتل العين واللام – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: м – иккинчи ва учинчи ўзаклари иллатли феъллар – 4 та.

Ўнинчи боб таркибига 401 та феъл ва 8 та масдар кўриниши киритилган.

أفعو على يفعو على أفعيلا – ифъавъала йафъавъилу ифъи: ла: лан боби.

Тўғри феъллар – 9 та.

المعتل اللام – ал-муъталлу-л-ла: м – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 3 та.

Мазкур боб таркибидан 12 та феъл ва битта масдар ўрин олган.

Тўрт ўзакли феъллар боби – ابواب الرباعيات – абва: бур-рубa: тийиa: т.

فعلل يفعل فعللة – фаъллaлa йуфаъллилу фаъллaлaтан қoлипидaги тўрт ўзакли феълларнинг биринчи бoби.

Тўғри феъллар – 26 та.

المضاعف – ал-мудa: ъaф – иккиланган феъллар – 50 та.

المعتل العين واللام الثانية منه – ал-муъталлу-л-ъайн ва-л-ла: ми-с-са: нийa минху – иккинчи ва тўртинчи ўзақлари иллатли феъллари – 4 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзаги вoв билан ифoдаланган иллатли феъллар – 9 та.

المعتل العين بالياء – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-йa: – иккинчи ўзаги йo билан ифoдаланган иллатли феъллар – 7 та.

المعتل اللام الاولى بالواو – ал-муъталлу-л-ла: ми-л-увла би-л-ва: в – учинчи ўзаги вoв билан ифoдаланган иллатли феъллар – 8 та.

المعتل اللام الاولى بالياء – ал-муъталлу-л-ла: ми-л-увла би-л-йa: – учинчи ўзаги йo билан ифoдаланган иллатли феъллар – 3 та.

المعتل اللام الثانية منه – ал-муъталлу-л-ла: ми-с-са: нийa минху – тўртинчи ўзаги иллатли бўлган феъллар – 2 та.

Тўрт ўзакли феълларнинг биринчи бoбига 117 та феъл, 19 та масдар, сифатдош киритилган.

تفعّل يتفعّل تفعلا – тафаъллaлa йатафаъллaлу тафаъллулан қoлипидaги тўрт ўзакли феълларнинг иккинчи бoби.

Тўғри феъллар – 14 та.

المضاعف – ал-мудa: ъaф – иккиланган феъллар – 16 та.

المعتل العين بالواو – ал-муъталлу-л-ъайн би-л-ва: в – иккинчи ўзаги вoв билан ифoдаланган иллатли феъллар бoбига تجورب – тажавраба феъли киритилган.

المعتل اللام الاولى – ал-муъталлу-л-ла: ми-л-увла – учинчи ўзаги иллатли феъллар – 2 та.

المعتل اللام الثانية – ал-муъталлу-л-ла: ми-с-са: нийа – тўртинчи ўзаги иллатли феъллар – 2 та.

تقلل – тафаълала боби 35 та феъл ва 2 та масдар кўри-нишидан иборат.

تفعلل يتمفعل – тамафъала йатамафъалу тамафъулан боби.

Мазкур бобга 3 та тўғри феъл киритилган.

تُفعلل يفعلنل افعللا – ифъанлала йафъанлилу ифъинла: лан боби.

Тўғри феъллар – 6 та.

المعتل اللام الاولى بالواو – ал-муъталлу-л-ла: ми-л-увла би-л-ва: в – учинчи ўзаги вов билан ифодаланган иллатли اسمول – исмаввала феъли.

Жами мазкур бобга 7 та феъл киритилган.

افعلل يفعلل افعللا – ифъалалла йафъалиллу ифъилла: лан қолипидаги тўрт ўзакли феъллари боби 21 та тўғри феъл ва 2 та масдардан иборат.

باب الافعال غير المتصرفه – ба: бу-л-афъа: л ғайри-л-мутасаррифа – тусланмайдиган феъллар боби.

Мазкур бобга бирикма шаклидаги 14 феъл кўриниши киритилган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг феъллар қисми юкори илмий савияда, етук асар даражасида ёзилган. Бундан Маҳмуд Замахшарийнинг араб тилини ўта мукаммал билганлиги яққол кўриниб турибди. Муаллиф араб тилидаги мавжуд барча феъл боблари, улардаги ҳамма ички ўзгаришлар ҳақида маълумотга эга бўлган. Бу эса феъллар қисмида яққол ўз аксини топган. Асарнинг феъллар қисмидаги сўз мақолалари фақатгина феъллардан иборат эмас. Унинг таркибига феъллардан ясалган исмлар, яъни масдар, аниқ ва мажхул даража сифатдошлари ҳам киритилган. Маҳмуд Замахшарийнинг муваффақияти шундаки, у аксарият феъл

мақолаларини бирикма, жумла таркибида келтирган. Бу илмий маҳорат у ёки бу феъл мақоласининг маъносини аниқ ва далил билан изоҳлашга имкон беради. Феъллар қисмига жами 6934 та феъл мақоласи, 1716 та масдар, сифатдош кўриниши жамланган. Феъл мақолалари жумла таркибида берилганлиги сабабли, туркий муодилларнинг сони юқорида кўрсатилган сўз мақолалари сонидан анча фарқли. Асарнинг феъллар қисми унинг биринчи – исмлар қисмини мантиқан тўлдиради, унинг сўз бойлигини маънавий ранг-баранг қилади ва бойитади.

1.4. ҲАРФЛАР ҚИСМИ

القسم فى الحروف – АЛ-ҚИСМ ФИ-Л-ҲУРУ: Ф

«Муқаддамату-л-адаб»нинг учинчи қисми ҳарфлар – ёрдамчи сўзларга бағишланган. Унда соф араб тили грамматикаси, араб адабий тилидаги юклама, боғловчи, кўмакчилар ҳақида маълумот берилади. Асарнинг бу қисми ўзига хос мукамалликда яратилган. У мустақил асар сифатида грамматик мажмуалар таркибига киритилган. Ҳарфлар қисми куйидаги саккиз фаслдан иборат:

Биринчи фасл. Исмларни қаратқич келишигида бошқарувчи олд кўшимчалар (ҳарфлар) фасли – فصل فى الحروف التى تجر الاسماء – фасл фи-л-хуру: фи-л-лати: тажарру-л-асма:.

Мазкур фаслда от, сифат, сон, умуман араб тилида исм туркумига кирувчи сўз туркумларининг қаратқич (الجر – ал-жарр) келишигида келишини тақозо қилувчи олд кўмакчилар ҳақида маълумот берилган. Муаллиф бу олд кўмакчилардан ўн еттитасини санаб ўтади. Улар: ب – би, ت – та, من – мин, الى – ила, فى – фи:, ل – ли, و – ва, رب – рубба, على – ʼала, عن – ʼан, ك – ка, مذ – муз, منذ – мунзу, حاشا – ҳа: ша:, خلا – хала:, عدا – ʼада:.

Замахшарий ҳар бир олд кўмакчиларга улар иштирок этган икки-учтадан жумлаларни мисол тарзида келтирган. Масалан, ب – би олд кўмакчисига مررت يزيد – марарту биЗайдин – «Зайд билан ўтдим» жумласини فى – фи: кўмакчисига فى الكيس – алма: лу фи-л-ки: си – «мол қопда» жумласини мисол тарзида берган. Муаллиф фаслда грамматик қоидани қисқача шарҳлаб, уларни мисол-жумлалар ёрдамида мустаҳкамлайди.

Иккинчи фасл. Исмларнинг тушум (النصب – ан-наб) келишигида келишини тақозо қилувчи ҳарфлар фасли فصل فى الحروف التى تنصب الاسماء – фасл фи-л-хуру: фи-л-лати тансибу-л-асма: . Муаллиф исмларнинг тушум келишигида келишини талаб қилувчи еттита юкламани келтиради. Улар الا – илла:, يا – йа:, هيا – ҳайа:, اى – ай, الهمزة – ҳамза, تا – та:, واو – ва: в юкламаларидан иборат.

Келтирилган мисолларнинг барчасида грамматик қоидани аниқ кўрсатиш мақсадида тушум келишигида келиши лозим бўлган сўзлар ҳаракатлари билан берилган.

Учинчи фасл. Исмни тушум келишигида (النصب – ан-наб) ва кесимни бош (الرفع – ар-рафъ) келишикда бошқарувчи юкламалар фасли الفصل فى الحروف التى تنصب الاسم وترفع الخبر – ал-фасл фи-л-хуру: фи-л-лати: тансибу-л-исм ва тарфаъу-л-хабар. Фаслда мазкур гуруҳга кирувчи ان – инна, أن – анна, كأن – каанна, لكن – лакинна, ليت – лайта, لعل – лаъалла юкламалари изоҳланган.

Грамматик қоидалар мисоллар билан мустаҳкамлангандан сўнг фасл охирида юқоридаги юкламаларнинг انى – инни:, اننى – иннани:, انا – инна:, اننا – иннана:, كانى – каанни:, كائنى – кааннани:, كانا – каанна:, كاننا – кааннана:, لكننى – лакинни:, لكننى – лакиннани:, لكننا – лакинна:, لكننا – лакиннана:, ليتنى – лайтани:, ليتنا – лайтана:, لعلنى – лаъалли:, لعلنا – лаъаллана: кўринишидаги ҳосила шакллари берилган.

Тўртинчи фасл. Исмни бош келишиқда, кесимни тушум келишиғида бошқарувчи икки юклама фасли *فصل حرفان یرفعان* – фасл ҳарфа:н йарфаъа: ни-л-исм ва йансиба: ни-л-хабар.

Фаслда эгани бош келишиқда, кесимни тушум келишиғида бошқарувчи *لا – ла;*, *ما – ма:* юкламалари изоҳланган.

Бешинчи фасл. Ҳозирги-келаси замон (*المضارع – ал-муда: рий*) феълини тушум келишиғида бошқарувчи юкламалар фасли *فصل فى الحروف التى تنصب المضارع* – фасл фи-л-хуру: фи-л-лати: тансибу-л-муда: рий.

Бу юкламалар феълларнинг истак майли шаклида келишини тақозо қилади. Улар *أن – ан;* *لن – лан;* *اذن – изан;* *كى – кай* юкламаларидир. Фаслда буларнинг барчасига кўплаб мисоллар келтирилган.

Олтинчи фасл. Феълни шарт (*الجزم – ал-жазм*) майлида бошқарувчи юкламалар фасли *فصل فى الحروف التى تجزم الفعل* – фасл фи-л-хуру: фи-л-лати: тажзиму-л-феъл.

Бу фаслга *لم – лам;* *لما – ламма;* *ل – ли;* *أن – ан;* *لا – ла:* юкламалари киритилган.

Еттинчи фасл. Боғловчи юкламалар фасли *فصل فى حروف العطف* – фасл фи хуру: фи-л-ъатф.

Мазкур фаслда гапда уюшиб келган бўлақларни расмийлаштирувчи тўққизта юклама ҳақида маълумот берилади. Улар: *و – ва;* *ف – фа;* *أو – ав;* *أم – ам;* *ثم – сумма;* *لا – ла;* *بل – бал;* *حتى – ҳатта;* *لكن – лакин* юкламаларидир.

Саккизинчи фасл. Ўзгариш ясамайдиган юкламалар фасли.

فصل فى الحروف غير عاملة – фасл фи-л-хуру: ф ғайри ъа: мила.

Бу фаслда исмлар билан келиб, уларнинг келишиғига таъсир этмайдиган, феълларнинг шаклларини ўзгартрмайдиган *لو – лав;* *لولا – лавла;* *قد – қад;* *س – са;* *سوف – савфа;* *هل – ҳал;* *أم – ам;* *أ – а;* *نعم – наъам;* *أجل – ажал;* *بلى – бала,*

أى – ай, لا – илла, أما – амма:, اما – имма:, أما – ама: юкламалари изоҳланган.

Маҳмуд Замахшарий араб тилида истеъмолда бўлган барча ёрдамчи сўзлар ҳақида маълумот беришга ҳаракат қилган.

Асарда келтирилган грамматик ҳолат қисқа, илмий жиҳатдан пухта хулоса-қоида тарзида берилиб, содда, тушунарли мисоллар билан тўлдирилган. Бу эса мазкур қисмнинг давр ўтиши билан мустақил асар сифатида кўплаб кўчирилиб, тарқалишига сабаб бўлган. Муаллиф ҳарфлар қисмида изоҳлаган ёрдамчи сўзларнинг барчаси ҳозирги араб адабий тилида қўлланилмоқда⁶. Демак, «Мукаддамату-л-адаб» нинг ҳарфларга бағишланган қисми ҳозирги кунда ҳам ўзининг илмий аҳамиятини йўқотган эмас. Асардан ҳозирги кунда ҳар араб тилини ўқитиш учун асосий манба сифатида фойдаланиш мумкин.

1.5. ИСМЛАРНИНГ ТУРЛАНИШ ҚИСМИ

القسم في تصريف الاسماء – АЛ-ҚИСМ ФИ ТАСРИФИ-Л-АСМА:

Бу қисм араб адабий тилида исмларнинг турланишига бағишланган. Унда гапда турли грамматик ҳолатлар таъсири остида исмларнинг охирида юз берадиган ҳаракатлардаги ўзгаришлар изоҳланади. Улар араб тилидаги бош келишик (الرفع – ар-рафъ), қаратқич келишиги (الجر – ал-жарр), тушум келишиги (النصب – ан-насб) ҳолатларида намоён бўлади. Исмларнинг турланишига бағишланган қисм куйидаги фасллардан иборат.

⁶ Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М.: 1963. 393-429 с.

Биринчи фасл грамматик аниқ ва ноаниқ ҳисобланган исмларга бағишланган. Унда исмлардаги аниқлик ҳамда ноаниқлик ҳолатларининг аломатлари изоҳланган.

Иккинчи фаслда аниқлик артикли ال – алиф ла: м баён этилади. Унга кўра танвин ва алиф ла: м бир ҳолатнинг ўзида бир исмда жамланиши мумкин эмас, исмга алиф ла: м орттирилганда танвин тушиб қолади ва танвин билан алиф ла: м бирга қўлланилмайди. Бу ҳолатлар мисоллар билан мустаҳкамланган.

Учинчи фаслда исмларнинг икки, уч келишликли бўлиши мисоллар ёрдамида кўрсатилган. Шунингдек, ўзгармас, турланмайдиган исмлар ҳақида ҳам маълумот берилган.

Тўртинчи фаслда алиф мақсура билан тугаган исмларнинг ҳар уччала келишиқда ўзгармай қолиши ҳақида маълумот берилади.

Бешинчи фасл исмлардан иккилик шаклининг ясалишига бағишланган. Унда иккилик кўшимчаси қўшилиши билан содир бўладиган ўзгаришлар ҳақида фикр юритилади.

Олтинчи фасл. Бу фаслда музаккар жинсдаги исмлардан тўғри кўплик шаклининг ясалиши изоҳланган. Умуман, тўғри ҳамда синиқ кўпликнинг бир хил қолипда ясалмаслиги ҳақида сўз юритилган.

Еттинчи фасл музаккар жинс тўғри кўплик шаклидаги исмларнинг келишиқларда турланишига бағишланган. Уларнинг икки келишликли бўлиши мисоллар билан кўрсатилган.

Саккизинчи фасл. Синиқ кўплик шаклига бағишланган бўлиб, унда أفعال – афъулун, أفعال – афъа: лун, أفعلة – афъилагун, فعلة – фиълатун қолипидаги сўзларнинг جمع الفعلة – жамъу-л-қилла, яъни «кам сонли кўплик» деб аталмиш ўн ва ундан ортиқ бўлмаган нарса, буюмларнинг ҳисоби изоҳланган.

Тўққизинчи фаслда جمع القلة – жамъу-л-қилла дан кўплик шаклининг ясалиши берилган ва бу ҳолат أكلب – аклубун – أكالب – ака: либу – «итлар», أنعام – анъа: мун – أنواعيم – ана: ъи: му – «ҳайвонлар» каби мисоллар билан ёритилган.

Ўнинчи фаслда исмларда иккиликни ифодалаш учун кўплик шаклидан фойдаланиш мумкинлиги, лекин бу ҳолат мазмунан иккиликни ифодалаш ифодилади. Масалан, ما أحسن رأسيهما – ма: аҳсана ра'сайҳима: ўрнига رؤوسهما – ма: аҳсана ру'у: саҳума: иборасини қўллаш мумкинлиги изоҳланган.

Ўн биринчи фаслда яккалик исмларининг ясалиши ҳақида сўз юритилади. Исмларга ة – атун қўшимчасини қўшиш билан бирликдаги яккалик исмлари ясалади, масалан:

ناخل – нахл – «хурмо», نخلة – нахла – «бир дона хурмо» каби.

Ўн иккинчи фасл охири касрали йо ёки алиф билан тугаган исмлардан кўплик шаклининг ясалишига бағишланган. Уларнинг келишикларда турланиши мисоллар билан тушунтирилган. Масалан, قاض – қа: дин, قاضون – қа: ду: на, قاضين – қа: ди: на.

Ўн учинчи фасл. Бу фасл изофага оид бўлиб, унда изофанинг биринчи қисми алиф ла: м олмаслиги, уч келишиқдан бирида келиши, иккинчи қисм эса вазиятга қараб аниқ ёки ноаниқ келиши ҳақида фикр юритилади, мисоллар келтирилади. Шунингдек, фаслда грамматик материални тўғри англаш мақсадида айнан грамматик нотўғри тузилган мисоллар ҳам берилган.

Ўн тўртинчи фасл иккиликдаги исмларнинг изофа занжирига кириши ва уларнинг таркибида рўй берадиган ўзгаришларга бағишланган.

Ўн бешинчи фаслда исмлардан муаннас шаклини яшаш қоидаси изоҳланган. Масалан, مسلم – муслим, مسلمة – муслима.

Ўн олтинчи фасл санок сонларга бағишланган. Унда дастлаб ўнгача бўлган санок сонлар, уларнинг саналмиш билан мосланиш қоидалари, сўнгра ўн бир, ўн икки сонларининг ўзига хос хусусиятлари ва ўндан ортиқ бўлган сонлар ҳақида маълумот берилади.

Ўн еттинчи фаслда муаннаслик белгиси бўлмаса-да, муаннас ҳисобланган исмлар изоҳланган. Бу фаслда шаклан музаккар бўлса ҳам муаннас ҳисобланувчи عين – айн, شمس – шамс, نار – на: р каби сўзларга боғлиқ ҳолатлар кўрсатилган.

Ўн саккизинчи фасл. Унда муаннас жинсдаги исмлардан тўғри кўплик шаклини яшаш, уларнинг келишикларда турланиши баён этилган.

Ўн тўққизинчи фасл فعلة – фаълатун қолипидаги исмлардан кўплик шаклининг ясалишига бағишланган. Агар فعلة – фаълатун қолипидаги сўз исм бўлса, ундан кўплик ясалганда ўрта ўзакдаги суқун фатҳага айланади, масалан: ركعة – ракъа, ركعات – ракъа: т. Агар мазкур қолипда сифат ясалган бўлса, у ҳолда кўплик шаклида ўрта ўзакдаги суқун ўзгармай қолади, масалан: ضخمة – дахма, ضخمات – дахма: т.

Йигирманчи фасл исмларнинг синиқ кўпликдаги шакли билан феълларнинг бирга ишлатилишига бағишланган. Унда изоҳланишича, агар исм синиқ кўплик шаклида бўлса, у билан келаётган феъл бирлик музаккар ёки бирлик муаннас жинсда қўлланиши мумкин. Масалан, جاء الرجال – жа: ‘а-р-рижа: л, جاء النساء – жа: ‘а-н-ниса: ёки جاءت الرجال – жа: ‘ати-р-рижа: л, جاءت النساء – жа: ‘ати-н-ниса:.

Йигирма биринчи фасл гапнинг эга ва кесимига бағишланган. Бу фаслда исмий содда гапларнинг тузилиши шарҳланади. Унга кўра, бош келишиқдаги икки ёнма-ён келган исмларнинг бири атоқли, иккинчиси эса турдош от бўлса, уларнинг биринчиси эга, иккинчиси кесим вазифасида келади. Масалан, زيد ذاهب – Зайд за: ҳиб, عمرو خارج – Амр ха: риж.

Йигирма иккинчи фаслда от билан сифатнинг мослашиши изоҳланади.

Араб тилида улар жинсда, сон, ҳолат ва келишикда мослашади.

Улардан кейин келаётган мослашган аниқловчилар ўзлари боғлиқ бўлган сўз билан келишикда мослашади. Бу ҳолатлар кўп сонли мисоллар билан мустаҳкамланган: رأيت ابن زيد الكريم – ра’айту ибна Зайдин ал-кари: ма – «Мен Зайднинг сахий ўғлини кўрдим».

Йигирма учинчи фаслда алиф мақсу: ра ва алиф мамду: дали исмлар шарҳланган. Алиф мақсу: рали исмларга حبلی – хубла:, بشرى – бушра:, алиф мамду: дага тугаган исмларга эса حمراء – ҳамра: ‘у, صحراء – саҳра: ‘у каби мисоллар келтирилган.

Йигирма тўртинчи фасл араб тилидаги атоқли отлардан иккилик ҳамда кўплик шаклларининг ясалишига бағишланган. Унда زيد – Зайд, هند – Ҳинд каби атоқли отлар иккилик ва кўплик шаклида алиф ла: м олиши изоҳланади. Масалан, زيد – Зайд, الزيدان – Аз-Зайда: н, الزيدون – Аз-Зайдун, هند – Ҳинд, الهندان – Ал-Ҳинда: н, الهندات – Ал-Ҳинда: т.

Йигирма бешинчи фаслга нисбий исмлар киритилган. Уларнинг сўз охирига қўшалок ى ёо қўшиш билан ясалиши кўрсатилган, масалан: بلد – балад, بلدی – баладийй, مصر – Миср, مصری – мисрийй. Шунингдек, муаннас жинсдаги исмлардан нисбий отлар ясалганда ة – танинг тушиб қолиши кўрсатилган: البصرة – ал-Басра, بصرى – басрийй, الكوفة – ал-Ку: фа, كوفى – ку: фийй.

Йигирма олтинчи фасл кўплик шаклидаги нисбий исмларнинг ясаб бўлмаслиги ҳақида. Унда изоҳланишича, кўпликдаги فرائض – фара: ‘иду, صحائف – саҳа: ‘ифу каби сўзлардан فرائضى – фара: ‘идийй, صحائفى – саҳа: ‘ифийй шаклида нисбий от ясаб бўлмайди.

Ингирма еттинчи фасл исмлардан кичрайтирма отлар яшашга бағишланган. Бунда уч ўзакли сўзлардан *فَعِيل* – фулайил, *فلس* – филс – *فليس* – фулайс, тўрт ўзакли сўзлардан *دِرْهَم* – дирҳам – *درهم* – дурайҳам, беш ўзакли сўзлардан *دِنَار* – ди: на: р – *دنينير* – дунайни: р шаклида кичрайтирма отлар исмлиши изоҳланган.

Ингирма саккизинчи фасл кўпликдаги исмдан кичрайтирма исм яшашга доир бўлиб, агар кўпликдаги исмдан кичрайтирма исм яшаш лозим бўлса, у ҳолда бу исм бирлик ҳолатига келтирилади ва кичрайтирма исм ясашиб, кўпликка ўтирилади. Масалан, *دراهم* – дара: ҳим – *درهم* – дирҳам – *درهم* – дурайҳим – *درهيمات* – дурайҳима: т; *مساجد* – маса: жид – *مسجد* – масжид – *مسجدات* – мусайжид – мусайжида: т.

Ингирма тўққизинчи фасл исмларни сукун ва танвинсиз ўқини ҳақида.

Агар исм бош ва қаратқич келишигида бўлса, уни сукуни, агар исм тушум келишигида бўлса, фатҳали ўқилади. Масалан, *هذا زيد* – ҳа: за: Зайд, *مررت بزید* – марарту би Зайд, *رأيت زيدا* – ра’айту Зайда.

Ўттинчи фасл бошланиши васлали алиф билан ифодаланган ўнта сўзга бағишланган. Улар: *اسم* – исм, *است* – ест, *ابن* – ибн, *ابنة* – ибна, *اثنان* – исна: н, *اثنان* – исната: н, *امرو* – имру’, *امراة* – имра’а, *ايم* – айм.

Ўттиз биринчи фасл. Мураккаб саноқ сонлар. Унда юз, минг сонларнинг саналмиш билан мослашиш ҳоллари изоҳланган. Масалан, *ثلاثمائة ثوب* – сала: су ми’ати савбин, *الف درهم* – алфу дирҳамин.

«Муқаддимату-л-адаб»нинг исмларнинг турланишига бағишланган тўртинчи қисмида араб тилидаги исм туркумига кирувчи барча сўзларга оид грамматик ҳолатлар изоҳланган. Маълум қисм араб тили грамматикасининг қийин соҳаларидан

бирига бағишланганлиги сабабли зарур манба сифатида, алоҳида кўринишда жуда кўплаб нусхаларда кўчирилган. У халқ орасида асарнинг бошланиш жумласи, яъни حرکات الاعراب – ҳарака: ту-л-иъра: б номи билан танилган. Қўлёзмаларда унинг асл номи кўрсатилган эмас. Демак, «Муқаддамату-л-адаб» нинг исмларнинг турланишига бағишланган тўртинчи қисми вақт ўтиши билан ўзининг мукамаллиги, илмий пухталиги сабабли тугал асар даражасига етиб борган ва кенг шуҳрат топган.

1.6. ФЕЪЛЛАРНИНГ ТУСЛАНИШ ҚИСМИ

القسم فى تصرف الأفعال – АЛ-ҚИСМУ ФИ ТАСРИФИ-Л-АФЪА: Л

«Муқаддамату-л-адаб» нинг бешинчи қисми араб тили грамматикасининг энг муҳим мавзуси – феълларнинг тусланишига бағишланган. Араб тилидаги феъл сўз туркуми, феълларнинг тусланиши араб тили грамматикасининг асосини ташкил этади. Феълларнинг тусланишига бағишланган қисм барча қўлёзмаларда бисмилло билан бошланади. Мазкур қисм асар қўлёзмаларида турлича номланган. «Муқаддамату-л-адаб» нинг ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондидаги қўлёзмасида бу қисм القسم فى تصرف الأفعال – ал-қисму фи тасрифи-л-афъа: л, Россия ФА Шарқшунослик институти фондидаги С 291 рақамли қўлёзмада القسم فى تصرف الأفعال – ал-қисму фи тасарруфи-л-афъа: л деб кўрсатилган. Араб тили грамматикасига мувофиқ ҳар иккала تصرف – тасри: ф ва تصرف – тасарруф сўзлари «турланиш, тусланиш» (АРСл. 435-436) маъноларини англатади.

Қисмнинг бошланишида анъанавий араб тилшунослари томонидан қабул қилинган ўзак системаси ҳақида фикр юритилади. Унга кўра, сўз ўзаги уч ҳарф ف – фа; ع – ʻайн, ل – ла; м ҳарфлари билан белгиланади. Кириш қисмида феълларнинг биринчи бобдан ўнинчи бобгача бўлган қоллилари, турли шаклдаги феълларнинг қайси бобга мансуб эканини аниқлаш ҳақида маълумот берилади.

Биринчи фасл ўтимли ва ўтимсиз феълларга бағишланган. Унда грамматик қоида келтирилиб, мисоллар билан тўлдирилган. Шунингдек, ўтимсиз феълни ўтимликка ва аксинча, ўтимли феълни ўтимсизга айлантириш усули ҳам кўрсатилган. Масалан, قعدته – қаъадтуху – «мен унга ўтирдим», أقعدته – ақъадтуху – «мен унга ўтқаздим».

Иккинчи фаслда иккиланган (المضاعف – ал-муда: ʻаф) феъллар ҳақида сўз юритилган. Уч ўзакли феъллардан شد – шадда, مد – мадда шаклида, тўрт ўзакли феъллардан فعلل – фаллала қолипида ясалган سلسل – салсала каби феъллар воситасида грамматик қоидалар изоҳланган.

Учинчи фасл иллатли феъллар ва уларнинг тусланиши ҳақида. Феъл ўзақларидан бирортаси¹ – алиф, ي – йа; و – ва; в ҳарфларидан бири билан ифодаланган бўлса, бундай феъллар иллатли феъллар (المعتل – ал-муъталлу) деб изоҳланган. Улар мисоллар билан мустаҳкамланган.

Тўртинчи фасл ҳамзали феъллар тўғрисида. Муаллиф ҳамзали ʻайн (ع) ва ҳа: (ح) каби саҳиҳ деб атаган. Фаслда ҳамза билан келган ҳаракатлар таъсирида бўладиган ўнгаришлар ҳақида фикр юритилган.

Феълларнинг тусланиши қисмининг давоми боб тарзида шарҳланган.

Биринчи боб ўтган замон феъллари (الماضى – ал-ма: ди) га бағишланган.

II БОБ. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРИ

«Муқаддамату-л-адаб» асари устида олиб борган узок йиллик изланишларимиз унинг жаҳон фондлари бўйлаб тарқалган қуйидаги қўлёзма нусхаларини аниқлашимизга имкон берди.

1. Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди – 8 қўлёзма.

2. Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фонди – 1 қўлёзма.

3. Россия ФА Шарқшунослик институти фонди – 3 қўлёзма.

4. Догистондаги Тил, тарих ва адабиёт институти фонди – 1 қўлёзма.

5. Тожикистон ФА Шарқшунослик институти фонди – 1 қўлёзма.

6. Англиядаги Британия музейи қўлёзмалар фонди – 3 қўлёзма.

7. Франциядаги Париж миллий кутубхонаси қўлёзмалар фонди – 13 қўлёзма.

8. Германия: Берлин кутубхонаси қўлёзмалар фонди – 10 қўлёзма.

9. Италия: Болоньядаги Марсигли шарқ қўлёзмалари коллекцияси – 1 қўлёзма.

10. Эрон қўлёзма фондлари – 8 қўлёзма.

11. Туркия қўлёзма фондлари – 20 қўлёзма.

12. Ҳиндистондаги Рампур Сарой кутубхонаси фонди – 1 қўлёзма.

«Муқаддামату-л-адаб» кўп тиллик луғат бўлгани учун фаннинг кўп соҳаларига оид муҳим маълумотларни жамлаганини боис ҳам давр талабига кўра ўз вақтида қайта-қайта кўчирилган, унинг қўлёзма нусхалари турли мамлакатларга тарқалган. Биз асарнинг мавжуд қўлёзмаларини шартли равишда қуйидаги икки гуруҳга бўлдик:

2.1. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ТОШКЕНТ НУСХАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида асарнинг арабча-форсча бешта (№429, 1301/II, 3628, 9477, 7352) ва арабча-форсча-туркий учта (№2699, 3807, 1497/III) қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фондида эса ҳозирча ягона хусуслашувчи тўрт тиллик арабча-форсча-туркий-мўғулча шунинг қўлёзма нусха (№202) мавжуд. Луғатнинг туркий бўлиб киритилган қўлёзма нусхалари китобат даврига кўра анчагина қадимий бўлиб, бу уларнинг илмий аҳамиятини янада оширади ва ўзбек тарихий лексикологияси, тил тарихини ўрганиш учун жуда қимматли манба эканлигини кўрсатади.

2.1.1. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ «А» НУСХАСИ

«Муқаддामату-л-адаб»нинг Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фондида сақланаётган 202 сақланиш рақамли қўлёзмасини шартли «А» нусха деб белгиладик.

Мазкур нусха асарнинг Тошкент қўлёзмалари орасида исмлар қисмига туркий сўзлик киритилган ягона манба ҳисобланади. Тошкент қўлёзма фондларида сақланаётган «Муқаддамату-л-адаб» нинг қолган 8 қўлёзмасидан бирортаси таркибидаги исмлар қисмига туркий муодиллар киритилган эмас. Қўлёзманинг яна бир илмий қиммати шундаки, мазкур манбага асар таркибига кирган муқаддиманинг туркий варианты ҳам киритилган.

Тошкент нусхаларининг ягона тўрт тилли нусхаси мавжуд бўлиб, бу нодир қўлёзмада сўзлар араб, форс, туркий, мўғул тилларида берилган. Қўлёзмага муқаддима (16-56), исмлар қисми (66-2156) ва феъллар қисми (2156-5336) киритилган. Феъллар қисмида уч ўзакли II боб, тўрт ўзакли IV боб ва тусланмайдиган феъллар боби باب الافعال غير المتصرفة ўз ифодасини топган. Қўлёзмадаги арабча сўзлик ҳар бир саҳифага 4 мисрадан жойлаштирилган. Асарнинг форсча, туркий, мўғулча таржималари ўз муодиллари остига тартиб билан киритилган. Туркий сўзлик кизил сиёҳ билан битилган. Бизнингча, мазкур нусха туркий сўзликнинг аҳамиятини таъкидлаш учун кўчирилган бўлса керак. Араб тилидаги матн қора сиёҳда, насх хатида тўлиқ ҳаракатлар билан хушхат қилиб ёзилган. Форсча, туркча, мўғулча таржималари майдароқ настаълик хатида битилган. Асар юпқа шалдирок Қўқон қоғозига ёзилган.

Н.Н. Поппенинг ёзишича, Октябрь инқилобидан сўнг Бухородаги Ибн Сино номли кутубхонада «Муқаддамату-л-адаб» нинг икки қўлёзма нусхаси сақланган. Улардан бири 393/1492 йили котиб Дарвиш Муҳаммад томонидан кўчирилган нусха бўлиб, бу қўлёзма нусха арабий сўзлик билан бир қаторда унинг форсий, туркий, мўғулий муодиллари билан тўлдирилган ва исмлар, феъллар қисмидан

ибораг эди⁷. 1926 йили Н.Н. Поппе мазкур қўлёзманинг тасвирий нусхасини олиш истаги борлигини билдиради, лекин бу ишни амалга ошириш ўша вақтда жуда қийин эди. Орадан оз муддат ўтгандан сўнг, 1928 йили СССР ФА Осие музейи вақтинча фойдаланиш учун юқоридаги қўлёзманинг энгидан кўчирилган бир нусхасини қўлга киритади ва ундан тасвирий нусха олинади. Ана шу нусха асосида Н.Н. Поппе ўзининг «Монгольский словарь «МукаддаMAT ал-адаб» асарини яратди. Адабиёт музейи фондидаги қўлёзма матнини Н. Поппе нашр этган юқоридаги асар матни билан қиёслаш уларнинг бир-бирига ўхшашлигини кўрсатади. Демак, биз юқорида тавсифлаётган нусха 1492 йили кўчирилган қўлёзмадан олинган. Қўлёзма кейинчалик муқова қилинган ва устига сунъий чарм қопланган. 533 в. ўлчови 14,5 x 22,5.

«МукаддаMATу-л-адаб»нинг бу нусхаси Махмуд Замахшарий илмий ижодига хос бўлган қисқа мукаддима билан бошланган. Қўлёзмада мукаддиманинг арабча, форсча ҳамда туркий вариантлари келтирилган. Нусханинг бошқа қисмлари таркибига киритилган мўғулий сўзлик мукаддимада ўз аксини топмаган. Қуйида қўлёзма таркибига киритилган мукаддиманинг туркий вариантини келтираемиз:

Бисмиллаҳир-раҳмонир-раҳим.

Шукр ул Тангригаким, артуқ қилди бирча тиллардин араб тилини анинг ортиқ қилди инган (этган)⁸ китобини ўза китоблардин. Дуруд пайғамбараким, битиг билмай араб ифти уруқларикаким, барча арабдин ўрундур, пайғамбардин аўнгра бу тилининг артуқлуқи учун. Ва ул Тангри буюрди (буюрдин) анқа артуқлуқ ишдин ва улким, эҳтиёж этар (эта) бўлду бутур мусулмонлиқ динида турлук-турлук илмларика,

⁷ Қаринг: Н.Н. Поппе. Монгольский словарь «МукаддаMAT ал-адаб» I. Т. II. М. 1938. 6-8с.

⁸ Қавс ичида қўлёзмада нотўғри берилган сўзлар кўрсатилган.

турлук-турлук одоблариқа яхши билгучиларни. Ва ани билгучи (ни) саналдию, умматнинг олимлари ичида ёд қилилди. Имомлар бўлукинда (нўлукинда) Тангри таоло сунъидин ушбу бўлукка ул турурким, подшоҳларининг ёғмири булутлари тўкмасади, берганлари бахшишлақанлари (бахшишқанлари) ҳеч кишига буларқа тўкулган аларнинг билганларига (билганларин), аларнинг хатиблариқа, аларнинг битгучиларига, аларнинг кўшукчилариқа ўксутмади. Араб давлати ўтгандин сўнқра ҳеч чақни чақлардин бир жавонмард подшоҳдинким, меҳрибон эди, аларқа ва танлар эди аларни. Ва ўзига ўлур эрди, ишларини ва буткарур эди, билушур эрди аларнинг ҳунарида, амроқ эдилар анинг хунарининг ёпилмоқиқа ва улким, танлади Тангри таоло бизнинг чақимизда адаб (аб) илмининг нусроти (нусроқи) учун ва солди анинг кўнглига араб тилининг севуклутин (севуклуги). Улуғ бек черик беги улуғ давлатлиғ Отсизтурур Хоразмшоҳ (Хораршоҳ) ўғли Тангри таоло ҳамиша ани ортуқ тутқай ва тавфиқиқа (тавфиқа) нусрат бергай (берга) анинг артуқ татлиқи (татақи) фозиллар била ўлтурмоқи турур. Ва анинг ғоят артуқ авинмақи билгучилар била аёқ ичишмоқи турур ва доим карамининг (карининг) кэнг бўлагай (лулагай), аларнинг бошида тортилиб (тотилиб) турур, аларнинг турур ерлари тўкулган бир наси билан яхши турур ва бир налари ва кийимлари (кийиблари) бир-бирининг сўнғича аларнинг катида улангу эрди, инъом юбарур аларқа ва кундуз эрурди, чин ақаким манқа улуғ ҳукми еттиким, доим улуғ бўсунким, бир нусха битмакликка «Муқаддамаи адаб» китобидин китобхонаси учунки, маъмура турур, ман дақи ишладим, ул фармонбурдалиқи учун қилдим. Бу китобни отламиш анинг отида анинг учунким, ушбу китоб чин у ким топибтур қабул кўнгулларда ва эсти шаҳарлар ичинда кун туғар, жануб ели (мили) эскандек тиладиким, доим мазкур

бўлқай, барча ерларда ва чакларда бўлқай анинг азиз оти барча тилларда (билларда). Тангри таоло тавфиқ бергай анқа ул ишниким, будун қилгай (қилга) яхши отини қазқанқай. Улуғ савобни чин-ўққим, Тангри яхши тавфиқ бергучи турур ва ёри қилгучи. Бул китоб беш улуш турур. Бурунқи улуши отларда турур, иккинчи улуши (улуси) феълларда турур, учунчи улуши ҳарфларда турур, тўртинчи улуши атларнинг (атмарнинг) эвурмакида, бешинчи улуши феълларнинг эвурмакида турур, бурунқи улуши ул атларнинг (атмарнинг) улушида турур.

Асарнинг муқаддимасидан сўнг исмлар қисми бошланган. Қисм бошланишидаги анъанавий бисмилло ҳамда қисмнинг номи тушиб қолган. Мазкур қисмдаги сўз мақолалари ўзига хос ички тартибда берилган.

Дастлаб сўзнинг бирликдаги кўриниши келтирилган бўлиб, ундан сўнг лозим ўринлардагина унинг кўплик шакли кўрсатилган. Мазкур бирликдаги арабий сўзнинг форсий, туркий ва мўғулий сўзликлари унинг остига кетмакет ёзилган. Сўзнинг кўплик шакли арабий сўзликда айнан келтирилган бўлса, форсий сўзликда جمع – жамъ – «кўплик» сўзи билан кўрсатилган. Айнан шу кўпликдаги сўзларнинг туркий ва мўғулий шакллари жамъ сўзининг бош ҳарфи ج – жим билан белгиланган. Айрим ўринларда бирликдаги сўзнинг икки ва ундан ортиқ кўплик шакли берилган.

Масалан: (А. 7б. 4.) سحر – саҳар – تانك – тонг сўзининг اسحر – псха: р ва سحر – суху: р кўринишидаги кўплик шакллари берилган. Уларнинг ҳар иккаласи ج – жим ҳарфи билан кўрсатилган. Шунингдек, (А. 6.б. 1) زمن – заман сўзининг ازمان – азма: н ва ازمنة – азмина каби (А. 6.б. 1) عصر – ьаср сўзининг اعصار – аьса: р ва عصور – усу: р кўринишидаги кўплик шакллари ҳам форсий сўзликда جمع – жамъ сўзи ва туркий ҳамда мўғулий сўзликда ج – жим ҳарфи билан

кўрсатилган. Қўлёзма матнини синчковлик билан ўрганиш матнда икки, уч ва тўрттадан кўплик шаклларига эга бўлган ҳолатлар мавжудлигини кўрсатди.

Араб тилидаги сўзнинг ўзи айнан бошқа тилларда ҳам қўлланилган бўлса, у ҳолда бу сўз форсий, туркий, мўғулий муодилда арабча معروف – маъру: ф сўзи билан кўрсатилган. Форсий муодилда бу сўз тўлиғича ёзилган бўлиб, туркий ва мўғулий сўзликда эса маъру: ф сўзининг охириги ҳарфи ف – фа билан белгиланган, масалан:

(А. 36.а. 1) арабча نارنج – на: ринж
форсча معروف – маъру: ф
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа

(А. 11.а. 2) арабча عرش – ʼарш
форсча معروف – маъру: ф
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа

(А. 62.а. 4) арабча بلغم – балғам
форсча معروف – маъру: ф
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа

(А. 60.а. 4) арабча صدی – сада:
форсча معروف – маъру: ф
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа

Демак, юқоридаги نارنج – на: ринж, عرش – ʼарш, بلغم – балғам, صدی – сада: каби сўзлар форс, туркий, мўғул тилларида айнан арабий кўринишдагидек қўлланилган.

Агар арабий сўзнинг форсий таржимаси туркий ҳамда мўғулий сўзликда айнан форсчадагидек ўзгаришсиз қўлланилган бўлса, у ҳолда сўзликнинг туркий, мўғулий шаклдошлари ف – фа ҳарфи билан кўрсатилган, масалан:

- (А. 35.б. 4) арабча اندرج – идриж
форсча الو – алу
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа
- (А. 35. 4) арабча تين – ти: н
форсча شفتالو – шафталу
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа
- (А. 12.б. 3) арабча زحل – зуҳал
форсча كيون – кайван
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа
- (А. 45.а. 1) арабча شرفه – шурфа
форсча كنگره – кунгра
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа
- (А. 58.а. 2) арабча عربى – арабий
форсча تازى زفان – тазий зафан
туркий ف – фа
мўғулий ف – фа

Сўзнинг туркий шакли мўғулий сўзликда қўлланилган бўлса, у ҳолда мўғулий сўзликдаги сўз ўрнига ف – фа ҳарфи қўйилган. Бунда араб, форс, туркий тиллардаги мазкур сўзнинг муодиллари ўз ўрнига тўлиғича ёзилган, масалан:

- (А. 35.б. 1) арабча مشمش – мишмиш
форсча زردالو – зарда: лу
туркий ايروك – эрук
мўғулий ف – фа
- (А. 35.б. 4) арабча اخاص – ихха: с
форсча الوى سياه – алуий сиёх
туркий قره الو – қара алу
мўғулий ف – фа

(А. 41.б. 1)

арабча قيد – қайд
форсча بند – банд
туркий بقاу – буқав
мўғулий ف – фа

(А. 47.а. 1)

арабча سلمة – суллама
форсча نردبان – нардбан
туркий شاتو – шату
мўғулий ف – фа

Қўлёзма матнида арабий сўзнинг кетма-кет икки маънодоши келган бўлса, у ҳолда биринчи сўзга унинг таржимаси ёзилган ва ўзидан кейинги маънодоши مثله – мислуху – «унга ўхшаш» ибораси билан кўрсатилган. Сўзларнинг маънодошлари уларнинг сонига қараб кетма-кет жойлаштирилган, масалан: (А. 38.б. 1) ناحية – на: ҳийа сўзи туркийда سارى – сари маъносида изоҳланган. Бу сўздан кейин келган جانب – жа: ниб, وجه – важх, جهة – жиҳат, قطر – кутр, رجا، – ража:, عرض – ʼурд, شفاء – шафа:, طرف – тараф, حافة – ҳа: ффат сўзлари форсий, туркий, мўғулий сўзликда мислуху ибораси билан берилган. Демак, юқоридаги турли шаклдаги арабий сўзларнинг барчаси туркий тилда бир хил сўз билан ифодаланган. Бундан ташқари қўлёзма матнида ушбу қўлланилган ҳолатдан чекинишлар ҳам учрайди. Масалан, арабий ظل – зилл (А. 13.б. 1) форсийда سایه – са: йа, туркийда كولاکا – кўлага тарзида кўрсатилган. Зилл сўзидан кейин унинг синоними арабий فىء – фай сўзининг остига «соя» мазмунидаги форсий, туркий, мўғулий сўзлар олдинги қатордаги каби айнан тўлиқ кўрсатилган.

Арабий (А. 13.б. 1-2) برق – барқ сўзи форсийда درخش – дарахш, туркийда ياشين – йашин, мўғулийда ياشين – йашин тарзида изоҳланган.

Мазкур сўздан кейин келган арабий صاعقة – са: ʼиқа сўзи ҳам «яшин» мазмунини англатади, лекин унинг остидаги

форсий сўзликда مثله – мислуху белгиси, туркийда يشين – йашин, қайта такрорланган ва мўғулий сўзликда م – мим ҳарфи билан кўрсатилган.

Қўлёзма матнида арабий, форсий, мўғулий сўзликдаги маънодошлар ўз ўрнида берилиб, туркий сўзлик муодили معروف – маъру: ф – ف ҳарфи билан белгиланган ҳолатлар ҳам учрайди. Масалан:

(А. 92.б. 4)

арабча ورق – варақ
форсча کاغذ – ка: газ
туркий ف – фа
мўғулий جالسون – жалсун

(А. 61.а. 4)

арабча صورة – су: рат
форсча بيكر – пайкар
туркий ف – фа
мўғулий سومه – сума

Юқоридаги мисолларда туркий сўзлик ўрнида ف – фа ҳарфининг кўрсатилиши айнан варақ ҳамда сурат сўзларининг ўзгаришсиз туркий сўзликда ҳам қўлланилганига ишора қилади.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг «А» нусхасида юқоридаги ҳолатнинг бошқа бир кўриниши ҳам учрайди. Бунга кўра арабий сўзликдаги сўз мақоласининг форсий ҳамда туркий муодиллари маъру: ф сўзи билан кўрсатилган. Матн таркибидаги мўғулий сўзликда эса унинг мўғулча муодили келтирилади.

(А. 90.а. 1)

арабча امانة – ама: нат
форсча معروف – маъру: ф
туркий ف – фа
мўғулий دانك – данг

(А. 91.б. 3)

арабча ادب – адаб
форсча معروف – маъру: ф
туркий ف – фа
мўғулий ابرى – аброй

Бундан ташқари қўлэзма матнида юқоридаги ҳолатлардан ҳам фарқли ўринларни учратиш мумкин. Масалан, (А. 85.б. 2) арабий شحنة – шахна мақоласи форсийда маъру: ф, туркий сўзликда داروغه – даруға, мўғулийда ف – фа белгиси билан кўрсатилган. Демак, форсийда شحنة – шахна сўзи араб тилидаги каби ўзгаришсиз қўлланилган. Қўлэзмадаги мўғулий шакл ўрнидаги ف – фа эса мазкур ўринда туркий даруға сўзининг келишини кўрсатмоқда. Бу ҳолат қўлэзма матнида қуйидагича белгиланган:

арабча شحنة – шахна

форсча معروف – маъру: ф

туркий داروغه – даруға

мўғулий ف – фа

Қўлэзма матнида ўзига хос тузилиш жиҳатларига эга бўлган ҳоллар ҳам учрайди. Масалан, арабий قصر – қаср сўзи форсий كوشك – кўшк тарзида келтирилган. Туркий сўзликда бу сўз مثله – мислуҳу ишораси билан изоҳланиб, мўғулий кўринишда ف – фа ҳарфи билан кўрсатилган. Юқоридаги туркий мақола сўзнинг берилиш қоидасига биноан ўздан олдинги сўзга ўхшаш бўлиши керак, яъни қаср сўзи قيشليق ايو – қишлиқ эй тарзида изоҳланмоғи лозим. Лекин қаср сўздан кейинги мақолага мурожаат этсак. Бу сўз сарҳ бўлиб, у форсий كوشك بلند – кўшк баланд, туркий بدوك كوشك – будук кўшк, мўғулий اندرون كوشك – андурун кўшк сўзлари ёрдамида ифодаланган. Демак, арабий قصر – қаср сўзи туркий сўзликда форсий муодилга ўхшаш كوشك – кўшк тарзида изоҳланади. Шу мақоланинг мўғулий муодилига келсак, у ف ҳарфи билан белгиланган эди. Бу эса мўғулий сўзликда ҳам كوشك – кўшк сўзи қўлланганлигига ишора қилади.

Исмлар қисми юкламаларга бағишланган نولك – навлука – منداق كيراك سنقاكيم قيلمانك – мундақ кэрак санқаким қилсанг мақоласи (А. 166.б. 4) билан тугаган. Мазкур варақнинг

пойгирида المعتل – ал-муъталл деб кўрсатилган ва кейинги 167 а саҳифа айнан шу сўз билан бошланган. Лекин қўлёзманинг 167а-214б саҳифаларидаги матн асарнинг иккинчи – феъллар қисмига киради. Исмлар қисмининг давоми 215 а саҳифада жойлашган. Бу саҳифа جاوا فرادى – жа: у фура: дай – كىلدى لار بىر – ايكى – кэлдилар бир икки мақоласи билан бошланган ва اللهم – алла: хумма ла: хумма – اى تىنكرى – эй тэнгри мақоласи билан тугаган.

Асарнинг феъллар қисми тўлиқ бўлиб, жуда равон хат билан ёзилган. Феъллар қисмида ҳам айрим шартли қисқартмалар қўлланилган. Кетма-кет келган маънодош феъллар مثله – мислуху қисқартмаси билан кўрсатилган. Масалан, (А. 220.а. 1) جنح اليه – жанаҳа илайҳи феъли туркийча كونكل سندی انقه – кўнгил синди анқа тарзида изоҳланган. Мазкур феълдан кейин берилган арабий جنح له – жанаҳа лаху феъли туркий сўзликда م белгиси билан кўрсатилган. Демак, мазкур жанаҳа лаху феъли ҳам олдинги кўнгил синди анқа маъносини англатади.

Бундан ташқари феъллар қисмида кетма-кет иккидан ортиқ белгиси билан кўрсатилган феълларни учратиш мумкин. Қўлёзманинг арабий сўзлигидаги غضبه الشيء – гадабаху аш-шай’а туркийда كوج بيلان الدى اندين نيمه نى – куч билан алди андин нимани тарзида изоҳланган. Ундан кейинги арабий غضبه منه الشيء – гадаба минху-ш-шай’а ҳамда غضبه على الشيء – гадабаху ъала-ш-шай’а иборалари туркийда белгиси билан кўрсатилган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг «А» нусхаси таркибидаги арабий матнга ҳаракатлар қўйилган. Лекин арабий матндаги ҳаракатларнинг тушиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди. Қўлёзмадаги форсий, туркий, мўғулий сўзлик матнида эса ҳаракатлар берилмаган. Юқоридаги сўзликлар матнидаги айрим сўзларнинг ўқилишини аниқлаштириш мақсадида

ўрни билан ҳаракатлар киритилган мисолларни ҳам учратиш мумкин. Масалан, форсий сўзликда (А. 57.б. 2) ملك – малак, (А. 55.а. 4) خرجين – хуржин, (А. 52.б. 3) ابريق – ибриқ, (А. 47.б. 1) در – дар, (А. 57.б. 2) مردم – мардум, (А. 65.б. 1) ملك – милки чашм, мўғулий сўзликда (А. 65.а. 3) منكه – минка, (А. 14.б. 4) كى – ки, (А. 77.б. 1) جلولىق – жалвалиқ, (А. 77.а. 3) جلوه – жалава.

«А» нусханинг дастлабки ҳар бир саҳифаси қора сиёҳда 1 дан 96 гача рақамланган, сўнгра рақамлар қора қаламда давом эттирилган ва 501 гача араб рақамларида белгиланган. 93-96 саҳифалар матнсиз қолдирилган. Қўлёманинг пойгирлари тўлиқ эмас. Дастлабки пойгирлар асосан жузвларнинг узилиш жойларигагина қўйилган. Қўлёманинг 47 б варағидан бошлаб пойгирлар тўлиқ кўрсатилган. Мазкур нусхадаги туркий сўзлик қизил сиёҳда ажратиб ёзилган. Айрим ўринларда бошқа сўзликдаги иборалар ҳам қизил сиёҳда битилган. Масалан, қўлёманинг 6 б саҳифаси 4-қатордаги туркий сўзлик қора, мўғулий сўзлик эса қизил сиёҳда ёзилган. Қўлёмма кейинчалик муқоваланган ва муқовалаш вақтида варақларнинг ўрни алмаштириб юборилган.

كيدى – аху – جاءه – жа: فعل يفعل – фаъала йафъулу қолипидаги انقا – кэлди анқа феълидан бошлаб هب الريح – ҳабба-р-ри: ху – ايستى ييل – эсти йэл феълига қадар эллик варақ магн исмлар қисмининг таркибига киритиб юборилган.

Қўлёмма қуйидаги хотима билан якунланган:

Катабаху ал-абду-л-муҳтож ила раҳмати-л-ғани дарвеш камина фақиру ҳақир Мирза Мавлон валади Мирза Икром Бухорий фи понздаҳум шаҳри шаъбони-л-муаззам 1339-сана шукри бағоя ва миннати била ниҳояки, бу китоби нодир мусамма би луготи Хоразмий қалами Мусажон Сайидзоданинг саъйи вофири била Мирза Мавлон Мирза Икром ўғли дастёриса бирлан либоси хотима кшоб, мақбули

хос ва ом ўлдиғила баробар тубанда кўрсатилган қитъаи манзумадан тарихи тамоми зуҳура келмишдур:

Ҳамд лиллоҳ луғоти Хоразмий,
Зуюри ихтигома еткурмиш.
Котиби эрди ўртоқ Икромов,
Жон каби захми хома дўндурмиш.
Сафҳаи даҳра ёдгоридур,
Бу асар файз омма чўқдурмиш.
Илму ирфон учун муфид дегил,
Мутталиълар қиёма индурмиш.
Соли тарихина чеккан рақамим,
«Келажақда тамома» сундурмиш.

Мазкур қитъадаги *كيلة جقده تمامه* «келажақда тамома» иборасининг абжод ҳисоби қўлёзманинг кўчирилиш тарихини, яъни 1339 ҳижрий – 1921 милодий йилни билдиради.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг мазкур қўлёзмаси асарнинг ягона тўрт тилли нусхаси бўлиб, мукамал илмий принциплар асосида тузилган. У арабий-форсий-туркий-мўғулий тиллар бўйича муҳим маълумотга эга нодир қўлёзма манба бўлиб ҳисобланади.

2.1.2. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ «Б» НУСХАСИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги «Муқаддамату-л-адаб» нинг 2699 сақланиш рақамли қўлёзмасини «Б» нусха сифатида қабул қилдик. Мазкур қўлёзма «Муқаддамату-л-адаб» нинг Тошкентда сақланаётган туркий сўзлик киритилган энг қадимий, лекин нуқсонли нусхаларидан ҳисобланади. Қўлёзмага феъллар

қисмигина киритилган. Китобнинг дастлабки саҳифасига Роғибийнинг «Мени ким хаста ҳол этди, фалак ҳам хаста ҳол ўлсун» матлаи билан бошланувчи қуйидаги газали битилган.

منى كيم خسته حال ايتدى فلك هم خسته حال اولسون
كيجه لار ناليشيمدين جاتيغه يوز مينك ملال اولسون
تحرك دين مرادى ازديار فضل ايميش كويا
الهي انتقالى دمبدم نقص زوال اولسون
منى بيچاره غه دايم ايشى بيداد ظلم ايرميش
ستمكر لار هميشه مورينكليغ بايمال اولسون
منى رسواى عالم ايلماكدين مدعا اول كيم
اولوسغه بو فسانه تا قيامت قيل قال اولسون
كشى كيم راغيبى نى لحظه غمدين فراغ ايتسه
عروج ايلاب قمرى ديك كوك اوزه صاحب كمال اولسون

Мани ким хаста ҳол этди, фалак ҳам хаста ҳол ўлсун,
Кечалар нолишимдин жонига юз минг малол ўлсун.
Таҳаррукдин муроди издиёди фазл эмиш гўё,
Илоҳи интиқоли дам бадам нақсу завол ўлсун.
Мани бечораға доим иши бедоду зулм эрмиш,
Ситамгарлар ҳамиша мўр янглиг поймол ўлсун.
Мани расвои олам айламакдин муддао улким,
Улусга бу фасона то қиёмат қили-қол ўлсун.
Кишиким, Роғибийни лаҳза ғамдин фарог этса,
Уруж айлаб кумридек кўк уза соҳиби камол ўлсун.

«Б» нусханинг бошланиш қисмидан *فعل يفعل* – фаъала йафъулу қолипидаги I боб феълларининг 423 таси тушиб қолган. Мазкур қадимий нусханинг энг асосий ноқислиги ҳам мана шундан иборат. Қўлёзма *ردم الحائط* – радама-л-ҳа: ита – *اونكاردى تامنى* – ўнгарди тамни феъли билан бошланган.

Бу боб сўзларнинг берилиши ва изоҳланиши бўйича бошқа боблардан фаркланади, унинг ўзига хос хусусиятлари

мавжуд. Одатда, «Муқаддамату-л-адаб» матнида феълларнинг ўтган замон шакли келтирилади, сўнгра уларнинг инфинитив кўриниши, ҳозирги-келаси замон шакли, масдар ёки сифатдош кўриниши берилади. Бу тартиб барча феъллар учун бир хилда эмас. Асарда бир феъл ва бир инфинитив шакл билан ифодаланган ҳолатлар кўпчиликни ташкил этади:

(Б. 1.а. 2-7) *كوج قىلدى كوج قىلماق* – ғашама ғашман – *غشم غشما* – куч қилди, куч қилмақ; (Б. 1.б. 2-3) *صرم النخل صراما* – сарама-п-нахла сира: ман – *كستى خرما يغاخى نى كسماك* – кэсти хурма йиғачини, кэсмак.

Бундан ташкари асар матнида ўтган замон феъли, унинг ҳозирги-келаси замон кўринишлари, инфинитив шакли билан ифодаланган ҳолатларни ҳам учратиш мумкин: (Б. 4.б. 20-23) *شذ عنه* – шазза ʻанҳу – *انزىلدى اندين* – азрилди андин, *يشذ* – йашиззу ва йашуззу – *اذريلور* – азрилур, *شذوذا* – шузу: зан – *انزىلماق* – азрилмақ.

Бу мисолда мазкур феълнинг ҳозирги-келаси замон кўринишидаги икки хил шакли берилган. Улардан биринчисининг тўлиқ туркий таржимаси *اذريلور* – азрилур берилган бўлиб, иккинчиси мазкур ҳозирги замон феълининг охириги ҳарфи *ر* – ра: билан белгиланган:

(Б. 5.а. 6) *يخس* – хасса – *اكسوك بولدى* – аксук бўлди. *ياخسسو* – йахассу – *اكسوك بولور* – аксук бўлур. *يخس* – йахассу – *ر* (ра:). *خسة* – хиссатан – *اكسوك بولماق* – аксук бўлмақ, *خساسه* – хаса: сатан – *ق* (қаф). *خوسه* – хусу: сатан – *ق* (қаф).

Ушбу мисолда ҳам феълнинг ҳозирги замон кўринишларидан бирининг остига унинг туркий муодили аксук бўлур ва иккинчисининг остига *ر* – ра: ҳарфи қўйилган. Асар матнида феъл ортидан келган инфинитив шаклининг уч хил кўриниши берилган бўлиб, улардан биринчисининг остига унинг таржимаси аксук бўлмақ, иккинчи ва учинчи кўринишлари остига эса *ق* – қоф ҳарфи ёзилган. Демак, инфинитив

шакли – мақ кўшимчаси билан тугайдиган кўринишлардан бир нечтаси келтирилган бўлса, матнда уларнинг биринчиси остида унинг тўлиқ туркий кўриниши берилган ва қолган вариантларнинг остига ق белгиси қўйилган. Бу эса кўринишларнинг юқоридагидек – мақ кўшимчаси билан қўлланилишига ишора этади. Бундан ташқари инфинитив кўриниши – мақ кўшимчаси билан тугайдиган феъллар ҳам луғат матнида кўплаб учрайди. Уларнинг юқоридаги кўринишлари ك – коф ҳарфи билан кўрсатилган. (Б. 8.а. 4-5) وثب – васаба – وثبا ووثبا – сэкриди, سكرور – йасибу – سكرور – сэкруп, ووثبا ووثبا – васаба ва вусу: бан ва васи: бан кўринишлари остига ك – коф ҳарфи қўйилган, бу эса мазкур сўзларнинг айнан сэкрамак мазмунини ифодаланишига ишора қилади.

Демак, қаттиқ ўзақли инфинитив кўриниш – мақ кўшимчаси билан тугайдиган шакллар ق ҳарфи, юмшоқ ўзақли – мак кўшимчаси билан тугайдиган шакллар ك ҳарфи билан белгиланган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг «Б» нусхаси айнан туркий сўзликнинг муҳимлигини алоҳида таъкидлаш мақсадида тузилган. Чунки бу қўлёзмадаги асосий арабий феъллар ва уларнинг масдар ёки сифатдошларининггина форсий муодиллари кўрсатилган холос. Туркий сўзликка келсак, асосий феъллар, уларнинг масдар ва сифатдошлари билан бирга ҳозирги-келаси замон шакллари, инфинитив кўринишларининг ҳам таржимаси берилган:

(Б. 11.б. 4-5)

Туркий	Форсий	Арабий
يسر	مقامى كرد	قمار اوينادى
بيسر	-----	قمار اوينار
يسرا	-----	قمار اويناماق
هو الميسر	اين قمار	بو قمار
اب	باز كشت	قيتى

يُنِيب	-----	قَيْتور
أَيِّبَة	-----	قَيْتماق
يُؤوب	-----	قَيْتور
أُوبَة	-----	قَيْتماق
[اوب]	-----	مئله [م
[اياب]	-----	مئله [م
ساخ التراب	فروشده بخاك	بتي تويراق قا
يسوخ	-----	بتار
سيخا	-----	بتماق
[بسوخ]	-----	بتار [ر
[سوخا]	-----	بتماق [ق
صاده	شكار كردش	افلادى انى
يصيده	-----	افلار انى
يصاده	-----	افلار انى
صيда	-----	افلاماق
هي المصيدة	اين دام	بو توزاق
[المصائد]	-----	جمع [ج
قس الشيء	اندازه كردجير	قياس قىلدى
على الشيء	را بر جيزى	نا ارسانى نا ارساكا
[قاس الشيء]	-----	مئله [م
بالشيء	-----	قياس قىلور
يقيس	-----	قياس قىلماق
قياسا	-----	مئله [م
[قيسا]	-----	قياس قىلور
يقوس	-----	قياس قىلماق
قوسا	-----	بو قياس
هو المقياس	اين اندازه	

Феълларнинг ўтган, ҳозирги-келаси замон кўринишлари, инфинитив шакллари, улардан ясалган масдар, сифатдошлар, уларнинг кўплик кўринишлари асосан энг кўп, фаол ишлатилувчи биринчи боб феъллари мисолида батафсил

ёритилган. Кейинги бобларда феълларнинг ўтган замон кўриниши ва айрим ҳоллардагина улардан ясалган масдар ва сифатдошларгина берилган.

Кўлёманинг айрим ўринларида, матндаги маънодош сўзлар ёнида кўлёмза матни хатидан бошқа ёзувдаги мисолларни учратиш мумкин. Бу ҳол асосан مثله – мислуху ишораси билан кўрсатилган сўзлар ва бошқа тиллардаги маънодошлари тушиб қолган сўз мақолалари остида учрайди. Масалан, кўлёманинг 34 а саҳифасида نصره الله على العدو – насараху алла: ху ʻала-л-ʻадувви мақоласи туркий сўзликда م ҳарфи билан белгиланган. Демак, мазкур жумланинг туркий шакли олдинги жумла мазмунига мосдир. Лекин, кейинги жумла ёнидаги ҳошияда نصرت بيردى تتكرى انكا دشمنى اوزا – нусрат бэрди тангри анга душмани уза мазмунидаги ёзув битилган.

Демак, кўлёмза билан кейинчалик танишган китобхон юкоридаги кискартмаларни имкон қадар тўлдиришга уринган.

Кўлёмза матнига айрим сўзларнинг тўғри ўқилишига доир кўрсатмалар ва уларнинг изоҳи ҳам киритилган, масалан, 76 б. саҳифада арабий لئغ – ласиға – بلتكر بولدى – балтак бўлди, яъни «ш-шлаб гапирувчи бўлди» феъли, ундан сўнг эса унинг сифат кўриниши هو اللغ – ҳува алсағ – بو بلتك – бу балтак келтирилган. Мазкур сифат кўриниши ёнида араб тилида битилган қуйидаги жумла бор:

اللائغ هو الذى يحول لسانه من السين الى التاء – Ал-алсағ ҳува-л-лазий йухаввилу лиса: нуху мина-с-си: н ила-с-са: – «Ал-алсағ» тили «син» ни «са»га айлантирувчи шахсдир». Демак, алсағ фақатгина дудуқ эмас, балки талаффузда «с» товушини тил ва тиш оралиғида сирғалувчи «с» товушига айлантириб гапирувчи шахсни англатади.

Кўлёмзада (Б. 120.б. 1) هو القفر – ҳува-л-қафру сўз мақоласи بو خراب اورون – бу хараб ўрун – «бўш, кимсасиз,

ташландик жой» мазмунида изоҳланган. Мазкур масдарнинг устки қисмига الخالى من النبات – ал-ха: ли мина-н-наба: т – «ўсимликсиз», «ўсимликлардан холи» мазмунидаги ибора биритилган ва юқоридаги қафр сўзи «бўш, гиёҳсиз жой, чўл» мазмунини ифодалайди.

Демак, қўлёзмада айрим сўзларнинг араб тилидаги изоҳи айнан шу сўзнинг мазмунини очиб бериш учун қўлланилган.

Қўлёзмадаги айрим феълларнинг кетма-кет келган икки масдар ёки ҳозирги-келаси замон кўринишлари алоҳида сўз мақоласи сифатида келтирилган. Ана шундай ҳолларда кетма-кет келиб, бир хил маънони ифодалаган сўзларнинг олдингисида унинг маънодоши кўрсатилар, кейингисида **كلا** – мислуху ифодаси қўйилар эди. Бу усулдан ташқари кетма-кет келиб бир хил маъно ифодалаган мақолалар ўртасидаги арабча **كلا** – кила: – «иккиси» мазмунини ифодаловчи белги ҳам қўйилган ва сўзнинг маъноси унинг ёнида берилган. Масалан, (Б. 81.а. 3) **سقم** – сакума феълнинг ўзидан кейинги келувчи **سقما** – сукман ва **سقما** – сақман кўринишидаги масдарлари остига юқоридаги **كلا** – кила: белгиси қўйилган ва шаклларнинг маъноси **سوكال بولماق** – сўгал бўлмақ тарзида изоҳланган. Демак, бу белги ҳар иккала **سقما** – сукман ва **سقما** – сақман шаклларининг бир хил **سوكال بولماق** – сўгал бўлмақ мазмунини ифодалашига ишора қилади.

Биз юқорида алоҳида олинган сўз, исм ёки сифатнинг араб тилида изоҳланган ҳолларини учратдик. Бу ҳолни дугатининг асосини ташкил қилувчи феълларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, (Б. 81.а. 7) **عقمت** – ʔақимат феъли **قسراق** **بولماق** – кисрақ бўлди ʔаврат тарзида изоҳланган. Лекин, арабий феълга перпендикуляр йўналишда **اي لا تحمل المرأة** – ай ла: таҳмилу-л-марʔату – «яъни аёл ҳомиладор бўлмади» мазмунидаги ибора келтирилган. Юқоридаги **عقمت** – ʔақимат феъли **اي لا تحمل المرأة** – ла: таҳмилу-л-марʔату бирикмаси

мазмунига айнан мос бўлиб, у ҳам «аёл ҳомиладор бўлмади» мазмунини англатади.

Қўлёзма матнида (Б. 107.б. 1) غزرت الناقة – ғазурати-н-на: қату – اوكوش بولدى اينكان سوتى – ўгуш бўлди инган сути ибораси берилган. Мазкур арабий иборанинг юқорисига котиб қўли билан арабча كثر لبنها – касура лабануха: яъни, «унинг сути кўп бўлди» мазмунидаги ёзув битилган. Бу эса жумла мазмунини айнан такрорлайди.

Бу ҳолни яна бир мисолда кўриб чиқсак, (Б. 125.а. 3) арабий كنا فى الاملاك – кунна: фи-л-амла: ки ибораси ايردوك بيز اتينك نيكا حينده – эрдук биз анинг никаҳинда – «биз унинг никоҳида бўлдик», «биз унинг никоҳида эдик» мазмунини англатади. Мазкур иборанинг ёнида اى كنا فى النكاح – ай кунна: фи-н-ника: ҳи мазмунидаги ибора маъносини тасдиқловчи бирикма киритилган.

Асар матнидаги (Б. 128.б. 7) أمر الحبل – амарра-л-ҳабла мақоласи بوكتوردى اوركان نى – буктурди ўрганни тарзида изоҳланган. Мазкур мақоладан сўнг юқоридаги أمر – амарра феълидан ясалган المرة – ал-миррату масдар кўриниши келган бўлиб, у يب قوتى – йип қуввати маъносида келтирилган. المرة – ал-миррату сўзининг юқори қисмига котиб қўли билан айнан туркий, форсий матн ёзувида القيل وقوة الحبل أيضا – ал-қи: лу ва қуввату-л-ҳабли айдан – «шунингдек, арқоннинг қуввати деб ҳам айтилади», деган мазмунидаги ибора изоҳ тарзида келтирилган. Демак, котиб асар матнидаги айрим сўз мақолаларининг тушунилишини осонлаштириш мақсадида мазкур сўз мақоласи ёнига унинг соддалаштирилган кўринишини киритиб кетган.

Қўлёзма матнида ёнма-ён келган икки маънодош сўзларнинг биринчисига тўлиқ мазмуни ёзилган, иккинчисига مثله – мислуху белгиси қўйилган эди. Айрим ўринларда маъноси ўхшаш сўзларга қўйилажак مثله – мислуху белгисини

тўлдириш мақсадида дастлабки феъл-сўз қайта такрорланган. Масалан, қўлөзмада (Б. 135.а. 3) اراق الماء – ара: қа-л-ма: ‘а – توكدى سلفى – тўкди сувни жумласидан кейин هراق يقال – йуқа: лу ҳара: қа – «ҳарақа деб айтилади» деб кўрсатилган. Унинг остиди م белгиси қўйилган, демак ҳара: қа феъли айнан ара: қа феъли мазмунини англатади. Шунга қарамай, белгининг остиди اراق يعنى ара: қа деб кўрсатилган.

Биз юқорида арабий феълларнинг кетма-кет келган икки маънодоши билан изоҳланган ҳолларни учратдик. Шунингдек, бу ҳолни қўлөзма таркибидаги форсий ҳамда туркий сўзликда ҳам кўриш мумкин.

Феълларнинг форсий муодиллари қўшалок қўлланилган ҳоллар: (Б. 116.б. 1) أطلبه – атлабаҳу – با طلب كردش – ба: талаб карданш, حاشش رواكرد – ҳа: хиш рава: кард; (Б. 141.б. 2) صمد مرهم – симмада ра’саҳу – بيست سرش را – бебаст сараш ра:, مارхам ناھا – марҳам наҳа: д.

Авсарият ҳолларда арабий феълнинг форсий ва туркий маънодоши таркибидаги мураккаб феълларнинг исмий шакли ҳар иккала тилда бир хил қўлланилган вариантлари учрайди. Бу ҳолда мазкур исмий киём форсий сўзликда гулук кўрсатилган бўлиб, туркий сўзликда эса қолган қисми берилган. Масалан, арабий (Б. 1.а. 5-3) زهى الرجل – захийа-р-раҳулу жумласи форсий сўзликда متكبر شد مرد – мутакаббир шуд мард тарзида изоҳланган, лекин унинг остидаги туркий сўзлик بوادى ار – бўлди эр тарзида кўрсатилган. Бу эса форсий сўзлик таркибидаги متكبر – мутакаббир сўзининг туркий сўзликка ҳам тегишли эканлигини кўрсатади. Бунинг яна бир наъбети тарзида мазкур феълнинг сифатдоши шаклига назар солиш мумкин. Феълнинг сифатдоши هو مز هو – хува мазҳу:, форсий сўзликда اين متكبر مرد – ин мутакаббир мард, туркий сўзликда بو متكبر ار – бу мутакаббир эр тарзида изоҳланган.

Демак, котиб ўзига хос енгиллик киритиш мақсадида форсий ва туркий сўзлик таркибига бир хил қўлланилган

сўзларни таржима қилинаётган тилларнинг биринчи, форсий муодилидан кейин келганлиги учун сўзни айнан такрорлаб ёзишга ҳожат сезмаган ва жумланинг давомини ёзиб қўйган.

Қўлёманинг айрим ўринларида сўзларнинг ўқилишига доир форсий изоҳлар (Б. 135.а.) ҳам учрайди. Уларнинг хати асосий матн ёзувидан фарқ қилади.

«Муқаддамату-л-адаб» қўлёмалари матнидаги сарлавҳалар қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган ва араб тилидагина келтирилган, лекин «Б» нусханинг баъзи сарлавҳалари остида уларнинг туркий таржимаси ҳам ёзилган. Масалан, **أفعل** – афъала қолипидаги тўртинчи боб феълларининг иккинчи ва учинчи ўзаклари вов билан ифодаланган кўринишлари келтирилган ўринда улар **بالياء** – би-л-йа: деб ажратиб кўрсатилган. Шу сарлавҳа остида **يا بولا** – йо бирла деган мазмунда туркийча изоҳ ҳам берилган.

Илмий адабиётларда кўрсатилишича, X–XIII асрга оид қўлёмаларнинг аксарияти ўзига хос китобий услубда битилган. Бунда араб алифбосидаги **ر ز د ذ ط ظ ض ص ر** каби ҳарфлар остига бир нуқта қўйиб ёзиш анъана бўлган. Мана шундай хусусиятни биз таҳлил этаётган қўлёмма матнида ҳам учратамиз. (Б. 1.а. 2-3) **صرا ما** – сарама-н-нахла сира: ман, (Б. 25.б. 7) **طلبه اليه** – талабаҳу илайҳи, (Б. 38.б. 2) **برق البصر** – барақа-л-басару, (Б. 40.б. 3) **في الدار** – фи-д-да: ри, (Б. 70.а. 5) **هو اندرد** – ҳува адрад каби сўзлардаги юкорида кўрсатилган ҳарфлар остига нуқта қўйилган.

Юкоридаги хусусиятни қўлёмма матнидаги фақат арабий сўзликдагина эмас, балки форсий ҳамда туркий сўзликда ҳам учратиш мумкин. Масалан, форсий сўзликдаги (Б. 77.а. 4) **لاغر** – ла: гир, (Б. 110.а. 1) **اصلى شد** – аслий шуд каби сўзлардаги ра ҳамда шин ҳарфлари остига нуқталар қўйилган.

Туркий сўзликдаги (Б. 5.б. 2) **ييلدرادى** – йилдиради, (Б. 5.б. 2) **بو اروق** – бу арук, (Б. 80.б. 2) **يوققا بولور** – йуфқа бўлур,

110.а. 1) اصل ليغ بولدى – аслиғ бўлди, (Б. 119.а. 2) قصاص – қасас каби сўзлар таркибидаги юқорида зикр этилган ҳарфлар остига нукталар қўйилган.

Мазкур қўлёзмада юқоридаги ҳарфлардан ташқари خ ر каби ҳарфлар остига ҳам нукта қўйиб қўлланилганлиги аниқланди: (Б. 27.б. 3) مكث – мақаса, (Б. 28.б. 3) خ.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг мазкур қўлёмаси таркибидаги арабий сўзлик асосан тўлиқ ҳаракатлар билан ёзилган. Форсий ва туркий сўзликларга эса ҳаракат қўйилмаган. Лекин котиб айрим ўринлардагина сўзнинг ўқилишини осонлаштириш, хатога йўл қўйилмаслиги мақсадида ҳар иккала сўзликка ҳаракатлар киритган: (Б. 28.б. 7) بفسرد اب – буфсурдоб, (Б. 20.б. 6) شبس – шубус, (Б. 49.а. 7) بدر – будр.

«Б» нуханинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, қўлёманинг маълум ўринларида асар матнида келтирилган сўз ва иборалар иштирок этган ҳадислардан намуналар учрайди. Бу ҳол биз тадқиқотимизда истифода этган «Муқаддамату-л-адаб» нинг бошқа қўлёмаларида учрмайди. Масалан, қўлёманинг 25 а саҳифасида арабча (Б. 25.а. 6) حلب – халаба феъли берилган ва унинг туркий маънодоши الدادى – алдади тарзида изоҳланган. Ундан сўнг мазкур феълдан ясалган сифатдош шакли حلب – хуллабун – بو الداغان يدريم – баркун хуллабун – برق حلب – бу алдаган ёнладрим бирикмаси билан келтирилган. Бирикманинг ёнида, ҳошияда قال لا يكن برقك برقا خلدا ان خير البرق ما الغيث معه – қа: на наг баркун барқука барқан хуллабан ин хайру-л-барқи ма: ал-гайсу маъаху – «Ёмғир келтирмайдиган яшиндан яхшилик кутма, ўзидан кейин ёмғир олиб келадиган яшин яхшидур» маъносидаги ҳадис келтирилган.

Қўлёманинг 47 б саҳифасида арабий مص – масса феъли берилган, мазкур феълнинг ёнида шу феъл иштирок этган

қал النبي صلى الله عليه وسلم مصوا الماء مصا
قال النبي صلى الله عليه وسلم مصوا الماء مصا
– وعيوا الدين عبا – қа: ла-н-наби: салла-л-ла: ху ʔалайҳи ва саллам:

Массу-л-ма: ʔа массан

Аббу-д-ди: на ʔаббан.

Бу ҳадис «сувни тозалаб ичинг, динга чин дилдан эътиқод қилинг» деган мазмунни англатади.

Шунингдек, қўлёзма матнида изоҳланган сўзлар киритилган шеърий парчалар ҳам учрайди, масалан, 102 а саҳифага تيكدي اني جذان – لاسا-ʔатху-л-ʔакрабу – لسعته العقرب – тэгди ани чазан ибораси киритилган. Мазкур иборанинг ёнида шу жумла қўлланилган арабча шеърий парча битилган:

قد لسمعت حية الهوى كبدى فلا طيب لها ولا راقى

الا الحبيب الذى شعفت به فعنده رفيتى وترىافى

Қад ласаʔат хаййату-л-ҳава: кабди: фала: таби: бун лаҳа:
ва ла: ра: ки:

Илла-л-ҳаби: бу-л-лази: шуъифту бихи фаъиндаҳу рафи:
ти: ва тарйа: фи:

«Муҳаббат илони жигаримни жароҳатлади. Мен севиб қолган ёрдан ўзга табиб ва сеҳргар уни қайтара олмайди. Фақатгина у мени озод этиб, даволаши мумкин».

Қўлёзманинг охиридаги варақлар тартиби бузилган. Улар куйидаги кетма-кетликда келади: 177 б, 187 а-192 б, 184 а-185 б, 181 а-б, 180 а-б, 178 а-179 б, 183 а-б, 186 а-б, 194 а-591 б, 196 а-196 б.

186 б варақ олтинчи боб феъллари таркибига кирган تخادعوا – таҳа: даъу: – الداىتى لار – алдаштилار феъли билан тугаган. Мазкур феълдан сўнг келган олтинчи боб магнидан 134 та феъл тушиб қолган. Феълларнинг давоми 194 а саҳифадаги تعادوا – таъа: ду: – دشمنلىق قلشنى لار – душманлиқ қилиштилار феъли билан давом этган. Матн 195 а саҳифадаги 10-бобнинг استشعر خوفا – исташъара хавфан феълига қадар давом этган. Асар таркибига киритилган 10-боб феълларининг қолган

қисми – 237 та феъл матндан тушиб қолган. Қўлёзма матни 193 а саҳифадаги 10-боб феълларидан استوصى به خيرا – иставса: биҳи хайран – وصيت فيلدى انكا اذكو لوكنى – васийат қилди анга тугулукни ибораси билан давом этиб, 193 а-б вараққа 10-боб феълларининг қолган қисми ва уч ўзакли феълларнинг افعل – ифъавъала қолипдаги 12 та феъл ва فاعل – фаълала қолипдаги тўрт ўзакли феъл боби таркибидаги 7 та феъл киритилган.

فاعل – фаълала қолипдаги 69 та феъл ва улардан ясалган 8 та сифатдош матндан тушиб қолган. Юқоридаги فاعل – фаълала қолипдаги феълларнинг давоми қўлёманинг 196 а варақига киритилган ва وسوس – васваса билан شعوذ – шаъваза феъллари оралиғидаги 27 та феъл ёзилган. Қўлёмза матни 196 б саҳифадаги شعوذ الرجل – шаъваза-р-ражулу жумласи билан тугаган. Асарнинг тўлиқ матнидан فاعل – фаълала қолипига мансуб 12 та феъл, تفعل – тафаълала қолипдаги 36 та феъл, افعلال – ифъанлала қолипдаги уч ўзакли феъллардан 6 та феъл, افعلال – ифъалалла қолипдаги IV ўзакли феъл бобидан 21 та феъл ҳамда махсус тусланмайдиган феъллар бобига кирган 13 та бирикма тушиб қолган.

Юқоридаги илмий таҳлил натижасида қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. «Муқаддамату-л-адаб»нинг мазкур қўлёмзаси асарнинг Тошкентда сақланаётган нусхаларининг энг қадимийси ҳисобланади.

2. Унинг таркибига киритилган туркий сўзликнинг тўлиқ берилиши мазкур қўлёманинг туркий сўзликнинг аҳамиятини таъкидлаш мақсадида битилганлигини кўрсатади.

3. Қўлёмзани мукаммаллаштириш мақсадида котиб унга киритилган мураккаб сўз ва мақолаларнинг изоҳи ва айрим сўз мақолалари иштирок этган ҳадис ва шеърлардан намуналар келтирилган.

4. Асар магнини илмий таҳлил этиш ва уни илмий истифодага киритиш туркий тилларнинг кам ўрганилган даври муаммолари бўйича қимматли маълумотлар беради ва ҳозирги замон ўзбек тили тараққиётига самарали таъсир этади.

2.1.3. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ «В» НУСХАСИ

«Муқаддамату-л-адаб»нинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 3807 сақланиш рақами остида сақланаётган қўлёзмасини шартли равишда «В» нусха деб белгиладик. Мазкур қўлёзмага асарнинг фақатгина феъллар қисми киритилган, қолган қисмлар тушиб қолган. Асар анъанавий бисмилло билан бошланиб, **فعل يفعل فعلا** – фаъала йафъилу фаълан қолипидаги феъллар билан давом этган. Бу нусха асарнинг бошқа қўлёзмаларидан фарқланиб, унда сарлавҳаларнинг ўзигина келтирилмай, уларнинг изоҳи ҳам берилган. Масалан, биринчи боб қолипнинг номи фақатгина **باب فعل يفعل فعلا** – ба: б фаъала йафъилу фаълан тарзида берилмай, у янада тўлдирилган ва қуйидагича берилган:

باب فعل يفعل فعلا فى المعتدى وفعولا فى اللازم غالبا – ба: б фаъала йафъилу фаълан фи-л-муътада: ва фуъу: лан фи-л-ла: зими га: либан, яъни фаъала йафъилу қолипидаги феълларнинг ўтимлисидан фаълан ва ўтимсизидан фуъу: лан шаклида масдар кўриниши ясалади. Бу далиллар «В» нусханинг «Муқаддамату-л-адаб» нинг бошқа нусхаларига нисбатан илмий тўлиқлигига ишора қилади. Яна бир мисол, қўлёзманинг 104 б саҳифасида **فاعل يفاعل** – фа: ъала йуфа: ъилу қолипидаги учинчи боб феълларининг **مفاعلة** – муфа: ъалатан ва **فعالا** – фиъа: лан қолипидаги масдар кўринишларига қўшимча **فيعالا** – фи'ъа: лан шакли ҳам берилган.

Қўлёзмада унинг китобат тарихи кўрсатилмаган. Мазкур нусханинг қадимийлиги, қоғози, ёзувига асосланган ҳолда уни XIV аср нусхаси деб белгиладик. У «Муқаддамату-л-адаб» нинг уч тилли нусхалари орасида муҳим ўрин тутади. Қўлёзманинг умумий ҳажми 136 варақни ташкил этиб, ҳар бир вараққа 9 қатордан матн жойлаштирилган. Арабий матн йирикрок насх хатида, қора сиёҳда текис ёзилган. Боб номлари қизил сиёҳда ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма таркибидаги форсий ҳамда туркий сўзлик матни ҳам қора сиёҳда, майда насх хатида битилган. Форсий ва туркий сўзлик матни аксарият ҳолларда арабий матннинг остига, икки сатр оралиғига, турли йўналишларда жойлаштирилган. Қўлёзманинг айрим варақлари (2 б, 3 а-б, 4 а-б, 5 а-б, ва ҳ.к.) ҳошиясида аниқ сув доғлари билиниб туради. Нусханинг дастлабки 20 варагидаги матн четида у кўп фойдаланилганидан бўлса керак, қора доғлар пайдо бўлган. Бу эса матнни ўқишда қийинчилик туғдиради. Қўлёзма матнидан айрим сабабларга кўра тушиб қолган сўз мақолалари котиб томонидан саҳифа ҳошиясига киритилган (1 б, 10 б, 12 а, 13 а, 15 а ва ҳ.к.). 2 а саҳифасининг юқори қисмида китобга эгалик қилган шахснинг соддагина муҳри урилган. Унда *ملا عبد العزيز* – «Мулла Абдулазиз» ёзувини ўқиш мумкин. Шунингдек, муҳр ёнида *ابن كتاب ملا عبد العزيز اخوند كه دور* – «Ин китоб Мулла Абдулазиз охунд (ни) кидур албат» мазмунидаги ёзув ҳам бор. Қўлёзма матнида асарнинг бошқа нусхаларидаги каби белгилар қўлланилган. Масалан, кетма-кет келган арабча синоним сўзларнинг туркий ҳамда форсий муодиллари *مثله* – «мислуху» сўзи билан кўрсатилган. Бунда ҳар бир сўзликка алоҳида қўйилмай, иккала сўзлик учун битта ёзилган.

Шартли қисқартмалардан кўплик шаклини ифодалаш учун эса *ج* белгиси қўлланилган. Қўлёзманинг арабий

матни асосан ҳаракатлар билан берилган, лекин ҳаракатсиз келтирилган сўз мақолалари ҳам учрайди. Арабий матннинг форсий, туркий муодиллари ёки улардан бирортаси тушиб қолган сўз мақолалари ҳам мавжуд. Мазкур қўлёзма матнида «Муқаддамату-л-адаб» нинг қадимий қўлёзмаларидаги каби ر د ض ص ҳарфларининг остига нуқта қўйиш ҳоллари учрайди (18 б, 44 а, 113 а). Қўлёзма сўнгидан افعلل يفعل – ифъалалла йафъалиллу қолипидаги еттита сўз мақоласи ҳамда тусланмайдиган феъллар боби باب الأفعال غير المتصورة – ба: бу-л-афъа: ли ғайри-л-мутасаррифати тушиб қолган. Матн اشماز عن الأمر – ишма’азза ʔани-л-амри – نوميد بولدى ايشدين – навмид бўлди ишдин сўз мақоласи билан тугаган.

Демак, «Муқаддамату-л-адаб» нинг мазкур нусхаси асарнинг қадимий, нодир қўлёзмаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Унинг таркибига киритилган туркий сўзлик ўзининг оригиналлиги билан асарнинг бошқа нусхаларидаги туркий сўзликдан ажралиб туради. Мазкур қўлёзма «Муқаддамату-л-адаб» нинг мукаммал йиғма матнини яратишда муҳим аҳамиятга эга.

2.1.4. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ «Г» НУСХАСИ

«Муқаддамату-л-адаб» нинг қўлёзмаларидан яна бири Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланади. 1479 сақланиш рақамли бу қўлёзмани шартли равишда «Г» нусха деб белгиладик. Асарнинг бу қўлёзмаси унинг қадимий, нодир нусхаларидан бири ҳисобланади. Унинг таркибига муқаддима, исмлар ҳамда феъллар қисми киритилган. Қўлёзма матни ўзига хос китобат услубида битилган. Асарнинг қисмлари ягона китобат шаклига кел-

тирилган бўлиб, уларни илмий таҳлил қилиб ўрганиш бу қисмлар орасида фарқ борлигини кўрсатади. Афтидан, давр жиҳатидан қадимийроқ бўлган феъллар қисми, кейинчалик нисбатан янгироқ кўчирилган муқаддима ва исмлар қисми билан тўлдирилган. Бу эса асар таркибига киритилган сўзликларда ҳам ўз аксини топган. Китобат даврига кўра янгироқ бўлган муқаддима ва исмлар қисмига арабий сўзлик билан бирга форсий сўзлик ҳам киритилган. Феъллар қисми эса юқоридаги сўзликларга қўшимча туркий сўзлик билан тўлдирилган. Нуханинг муқаддимаси ҳамда исмлар қисми юпқа, шалдиरोқ кўкон қоғозига настаълиқ хатида битилган. Феъллар эса сарғиш рангли, оҳорланган, силлиқ, шарқ ипак қоғозига қора сиёҳ билан ёзилган. Арабий матн йирикроқ насх хатида, форсий, туркий муодиллари эса сатрлар оралиғига, сўз мақоласининг остига турли йўналишларда майда насх ёзувида жойлаштирилган. Сарлавҳаларни кўрсатувчи феъл боблари ҳамда ажратиб кўрсатилган ўзак ҳарфлари қизил сиёҳ билан кўчирилган. Феъллар қисмининг биринчи саҳифаси йўқолган, ундаги матн кейинчалик муқовалаш вақтида бошқа хат билан ёзиб киритилган ва остига *صح البياض* – саҳҳа-л-байа: да, яъни «аслига тўғри» деб кўрсатилган. Мазкур саҳифадаги матн таркибига асосий қисмдаги каби туркий сўзлик киритилган эмас. Феъллар қисмининг қадимий бўлаги *ضربه فى الماء* – дарабаху фи-л-ма: и сўз мақоласи билан бошланган. Қўлёзма ҳошиясига тушиб қолган сўзлар, ивҳоқлар, тўлдиришлар (1 б, 6 б, 16 б, 20 а, 22 б ва ҳ.к.) асосий матнни кўчирган котиб қўли билан киритилган. Матн ҳар бир саҳифага 10 қатордан жойлаштирилган. Саҳифалар котиб томонидан рақамланган. Қўлёзма матнидаги форсий ҳамда туркий сўзлик матни анчагина қийинчилик билан ўқилади, чунки туркий, форсий сўзлик мақолаларида нуқталар қўйилмаган ўринлар кўп учрайди. Юқоридаги ҳар

иккала сўзликдан бири берилиб, иккинчиси изоҳланмаган ҳолатлар ҳам мавжуд. Қўлёманинг сўнгги варағи (88 б-89 а), хошиясига иккита тухумсимон, битта юмалок муҳр урилган. Муҳр ёзувлари жуда хира. Асарнинг бу қўлёмаси китоб охиридаги тўртбурчак муҳр ёзувига кўра, Ўзбекистон Давлат халқ кутубхонасининг қўлёмалар бўлимида ҳам сақланган. Қўлёмза қуйидаги қисқа колофон билан тугайди:

تمت كتابته على يد الفقير عبد الرحمان الخزارى ثم البلخى تم حل لغة المسمى
بأسماء أفعال على ترتيب علم الصرف من مصنفات علامة الزمخشرى

«Асар котиб Абдуррахмон ал-Хазарий ал-Балхий қўли билан ёзиб тугатилди. Аллома Замахшарийнинг сарф илми тартибида тузилган асарларидан исмлар, феъллар деб аталувчи сўзлар изоҳи тугади». Қўлёмзада унинг китобат тарихи кўрсатилмаган, лекин илмий таҳлилимиз унинг асосий қисмини XIV асрга оид, деб ҳисоблашимизга асос бўлмоқда.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг «Г» нусхасидаги туркий сўзлик матни унинг «В» нусхаси таркибидаги туркий сўзлик матнига ўхшаш. Бу жиҳатдан ҳар иккала қўлёмзадаги туркий сўзлик матни бир-бирини тўлдиради. Асарнинг «В» нусхасидаги туркий сўз мақолаларини «Г» нусха мазмунан тўлдиради.

Демак, «Муқаддамату-л-адаб» нинг «Г» нусхаси асарнинг XIII–XIV асрларда китобат қилинган нодир қўлёмаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

2.2. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ЧЕТ ЭЛЛАРДАГИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

«Муқаддамату-л-адаб»нинг кўплаб нодир қўлёмза нусхалари чет эллардаги қўлёмза фондларида ҳам сақланмоқда. Уларнинг аксарияти Ўзбекистон ҳудудида ёзилган

ва турли сабаблар туфайли ташқарига олиб чиқиб кетилган. Тадқиқотимизда асарнинг чет эллардаги мавжуд қўлёзма-ларининг илмий тавсифини келтирдик.

2.2.1 «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ РОССИЯ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ ФОНДИДАГИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Россия ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалари фондида «Муқаддату-л-адаб»нинг учта ноёб қўлёзмаси сақланмоқда. Биринчи қўлёзма С 1297 сақланиш рақами остида рўйхатга олинган. Қўлёзманинг ҳар бир қисми тугал асардек шакллантирилган, улар бисмилло билан бошланиб, хотима билан тугайди. Ҳар бир саҳифага саккиз қатордан матн жойлаштирилган. Арабий сўзлик матни йирик насх хатида, қора сиёҳда ёзилган, сарлавҳалар ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма ҳошиясида, айниқса исмлар қисми ҳошиясида турли тўлдиришлар мавжуд. Ҳарфлар қисмининг айрим сўзлари остида уларнинг араб тилидаги изоҳи ҳам берилган. Қўлёзма таркибидан феълларнинг тусланишига бағишланган охириги қисмининг бир бўлаги тушиб қолган. У *المصدر* – ал-масдар боби билан тугаган. Қўлёзма 763 ҳижрий, 1361–1362 милодий йили китобат қилинган.

Россия ФА Шарқшунослик институти фондидаги А 1192 сақланиш рақамли қўлёзмага эса асарнинг феъллар қисмигина киритилган. Унинг дастлабки саҳифасида феъл бобларининг номлари мундарижа тарзида берилган. Бу қўлёзма асарнинг арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган манбаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Матн ҳар бир саҳифага тўққиз қатордан жойлаштирилган. Асарнинг пойгирлари тўлиқ. Қўлёзмага феъллар қисмининг матни тўлиқ киритилган.

Сарлавҳа кўринишида берилган феъл бобларининг номи ажратиб кўрсатилган. Қўлёзмадаги арабий матннинг ҳаракатлари саводли қўйилган. Шартли қисқартмалардан синоним сўзларни ифодаловчи **مثله** – мислуҳу – «унга ўхшаш» иборасигина қўлланилган. Асар таркибидаги туркий матнда ҳам ўрни билан ҳаракат қўйилган сўзлар учрайди. Қўлёзма ҳажми 90 саҳифадан иборат.

Мазкур фондда «Муқаддамату-л-адаб» нинг XIV–XV асрларда китобат қилинган яна бир нодир нусхаси сақланади. С 271 сақланиш рақамидаги бу қўлёзма таркибига арабий-форсий-туркий сўзлик киритилган. Унинг таркибидаги туркий сўзлик анчагина қадимий қатламга мансуб бўлиб, у Рабғузийнинг «Қисасу-л-анбиё» асари тилига яқин ва ҳатто уни асар муаллифининг замондоши киритган бўлиши мумкин⁹. Бу қўлёзма илмий адабиётларда «Самарқанд» нусхаси деб ҳам аталади. Уни В.Л. Вяткин Самарқанд шаҳридан 1897 йили сотиб олган ва Рус Академиясига топширган¹⁰. Мазкур қўлёзма таркибидаги туркий сўзлик ҳар тарафлама ўрганилиши, илмий истифодага киритилиши лозим.

2.2.2. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ МАҲАЧКАЛА НУСХАСИ

Доғистондаги Тарих, тил ва адабиёт институти фондида «Муқаддамату-л-адаб» нинг арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган уч тилли қўлёзмаси (№ 26) мавжуд. Бу нодир нусха 731 ҳижрий, 1330 милодий йили Хоразмда котиб Маҳмуд бин Юсуф ас-Сабайни ас-Саран томонидан

⁹ Бартольд В.В. Собрание сочинение I, VII, - М. 1973, 465 с.

¹⁰ Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. – М. Наука. 1968, 10-12 с.

кўчирилган. Унга муқаддима, исмлар ва феъллар қисмлари киритилган¹¹.

2.2.3. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ТОЖИКИСТОН НУСХАСИ

«Муқаддамату-л-адаб»нинг яна бир қўлёзмаси Тожикистон ФА Шарқшунослик институти фондида сақланади. Бу арабча-форсча қўлёзма 1074/1664 йили кўчирилган. Унга муқаддима ва исмлар қисмининг бир бўлаги киритилган¹².

2.2.4. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ТУРКИЯ ФОНДЛАРИДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Туркия қўлёзма хазиналарида ҳам «Муқаддамату-л-адаб»нинг йигирмадан ортиқ қўлёзмалари сақланмоқда. Уларнинг аксарияти китобат даврига кўра анчагина қадимий ҳисобланади.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг тарихи кўрсатилган энг қадимий қўлёзмаси унинг Ёзгат нусхаси ҳисобланади. Туркиянинг Ёзгат шаҳрида Маориф кутубхонаси фондида 396 ҳужжат рақами остида сақланган мазкур қўлёзма ҳозирги Истамбулдаги Сулаймония кутубхонаси хазинасига кўчирилган.

Қўлёзманинг дастлабки варақларига Қуръоннинг «Нух» ва «Жин» сураларидан парчалар ёзилган. Асарнинг муқаддима қисми тушиб қолган.

¹¹ Каталог арабских рукописей института истории, языка и литературы Дагестанского филиала АН СССР. М., 1977, 26-27 с.

¹² Каталог восточных рукописей АН Таджикистана. Душанбе. I., VI., 1983, 55-56 с.

Асосий матн исмлар қисмининг شاح – ша: ҳун, میان بند – мийа: н банд, قرين باغی – қарин бағи сўзи билан бошланган. Бу қисмда «Муқаддамату-л-адаб» қўлёзмаларининг исмлар қисмида қўлланилган шартли қисқартмалар истифода этилган. Исмлар қисмининг матни тўлиқ, лекин махсус колофон кўринишида шакллантирилмаган. Феъллар қисми тўртбурчак нақшли унвон билан бошланган, унга كتاب الأفعال – кита: бу-л-афъа: л мазмунидаги ёзув киритилган. Асарнинг ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлари тугал асардек бисмилло билан бошланиб, хотима билан тугаган. Арабий матн йирик сул-наسخ хатида, қора сиёҳда ҳаракатлар билан ёзилган. Боб, фасл сўзлари сарлавҳа тарзида қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матнидаги сўзларда учраган ط ط ض ص ذ ر каби ҳарфлар остига нукталар қўйилган. Туркий, форсий сўзлик матнида ҳаракатли ўринлар учрайди. Асар матни 347 варақдан иборат бўлиб, ҳар саҳифага етти қатордан матн битилган.

Ёзгат қўлёзмасидаги туркий жумлаларнинг сўз тартиби асарнинг бошқа қўлёзмаларидаги туркий сўзлик тартибидан фарқланади. Масалан, арабий هناه الطعام – ҳана'аху-т-таъа: му жумласи асарнинг «А», «В», «Г» нусхаларида سينكىدى انكا اش – сингди анга аш, Ёзгат нусхасида эса طعام سنكىدى انكا – таъа: м сингди анга шаклида берилган. Яна бир мисол, арабий اوردى نضحہ بالماء – надаҳаху би-л-ма: 'и ибораси «А» нусхада انى سو بيرلا سبتى – урди ани сув бирла, «В», «Г» нусхаларида انكا سف نى – сәпти анга сувни тарзида изоҳланган. Бу жумла тавсифланаётган Ёзгат қўлёзмасида سف بيرلا اوردى – сув бирла урди кўринишида келтирилган. Мазкур қўлёзма ўзининг қадимийлиги, туркий сўзликнинг нодирлиги жихатидан ҳам алоҳида тадқиқот объекти бўлиши зарур. Асар матни катта ҳажмли хотима-колофон билан тугаган. Ундаги маълумотга

кўра, бу қўлёзма 655 ҳижрий йил, учинчи жумаду-л-аввал шанба, яъни 1257 йил 27 май куни Хоразмда котиб Иброҳим бин Маҳмуд Суфи ал-Муаззин томонидан кўчирилган.

Китобат даврига кўра кейинги қўлёзма Истамбул университети кутубхонасида (инв. № 4655) сақланади. Қўлёзма асарнинг туркий сўзлик киритилган энг ноёб нусхаларидан бири ҳисобланади. Асар хотимасидаги ёзувга кўра, мазкур қўлёзма 715 ҳижрий йил сафар ойининг 25 куни, яъни 1315 йил 1 июнь куни котиб Масъуд бин Муҳаммад бин Муса Хўжа ал-Барчкандий томонидан кўчирилган. Бу қўлёзмани Ҳожи бин Ёқуб ҳижрий 840 зу-л-ҳижжа, милодий 1437 йил июнь ойида 220 мидод дирҳамга сотиб олган.

«Муқаддаму-л-адаб» нинг яна бир нодир нусхаси Дамад Иброҳим Пошша кутубхонасидаги 1149 рақамли қўлёзмадир. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига Дамад Иброҳимнинг шахсий муҳри, унинг вақфига тегишли муҳрлар урилган. У муқаддима билан бошланган. Муқаддиманинг арабий матни остида сатрма-сатр форсий таржимаси ҳам берилган. Исmlар, феъллар, ҳарфлар, исmlарнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисmlар тўлиқ, ўзига хос колофон билан яқунланган. Асосий арабий матн йирик насх хатида, форсий матн эса настаълиқда қора сиёҳ билан берилган. Барча сарлавҳалар қизил сиёҳда ёзилган. Ҳарфлар қисмининг бошланишидаги айрим сўзларнинг остига арабий изоҳи берилган. Ҳар бир саҳифага 7 сатрдан матн жойлаштирилган.

Мазкур ноёб қўлёзма Хоразмда машҳур «Ал-Байда» мадрасасида Ибодуллоҳ Муҳаммад бин Юсуф ас-Саройи кўли билан битилган. Китобат тарихи ҳижрий 738 йил шаъбон ойининг бошлари, яъни 1388 йил февраль ойининг охири деб кўрсатилган. Ҳозирда бу қўлёзма Сулаймония кутубхонаси фондида сақланади.

Истамбулдаги Археология музейи қўлёзма фондида 1619 сақланиш рақамида рўйхатга олинган қўлёзма «Муқаддамату-л-адаб» нинг муҳим нусхаларидан бири ҳисобланади.

Мазкур қўлёзмани Закий Валидий Тўғон «Олтин ўрда» нусхаси деб атайди¹³. Бу қўлёзма асарнинг тўлиқ нусхаси бўлиб, унга мавжуд қисмларнинг барчаси киритилган. Асарнинг бошланиши, исмлар билан феъллар қисмларининг ораси, қўлёзманинг охирида араб ва форс тилларида ёзилган рисоалар бор. Улардан бири «Хуросон устози» деб аталмиш Аҳмад бин Маҳмуд бин Муҳаммад ан-Нисопурийнинг мусиқа илмига оид рисоласидир. Қўлёзманинг ҳар бир қисми бисмилло билан бошланиб, тамма билан тугаган. Сарлавҳа қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма ҳошиясига кўплаб тўлдиришлар киритилган, китоб соҳибларининг муҳрлари урилган. Ҳар бир саҳифага 15 қатордан матн жойлаштирилган. Форсий матн қора, туркий матн қизил сиёҳда настаълиқ хатида битилган. Қўлёзманинг ҳажми 201 варақдан иборат. Қўлёзма таркибидаги биринчи – исмлар қисми котиб Ҳибатуллоҳ ас-Саройи қўли билан Эски Сарой шаҳрида 10 муҳаррам 741 ҳижрий йил (милодий 1340 йил 6 июль куни) ёзилган. Асарнинг иккинчи – феъллар қисми ҳам айнан шу котиб томонидан 740 ҳижрий йил шаввол ойининг бошларида (милодий 1340 йил апрель) кўчирилган. Ҳарфлар қисмининг китобат тарихи ҳам қўлёзма сўнгида кўрсатилган. У 26 муҳаррам 741 ҳижрий, яъни 1340 йил 12 июлда ёзилган. Қўлёзма таркибидаги асар қисмларининг кўчирилиш тарихи феъллар қисмининг дастлаб кўчирилганлигини, сўнгра исмлар ҳамда ҳарфлар қисмлари ёзилганлигини кўрсатади. Асар таркибига арабий, форсий, туркий сўзлик матни киритилган.

¹³ Togan Z.V. Zimahseri'nin Dog'u Turkcesi ile «Mukaddimatu'l-Edeb» I // Turk Medeniyati, N 14. – Istanbul: 1965. 84 s.

Миллат кутубхонаси фондидаги 2009 сақланиш рақамли қўлёзма 749 ҳижрий, 1348 милодий йили Хоразмга қарашли Сирдарё ҳавзасидаги Жанд шаҳрида Мавлоно Ҳисомуддин ал-Жандий томонидан кўчирилган. Арабий, форсий, туркий сўзлик матнлари киритилган бу қўлёзма келгусида албатта махсус тадқиқот объекти бўлмоғи лозим.

Хадича Турхон нусхаси номи билан машҳур навбатдаги қўлёзма Истамбулдаги Янги Жомий кутубхонасида 322 сақланиш рақами остида рўйхатга олинган. Бу «Муқаддамату-л-адаб» нинг ўзига хос китобат усулида ёзилган, муҳим илмий аҳамиятга эга, ноёб қўлёзмаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ундаги арабий сўзлик форсий ҳамда туркий муодиллар матни билан таъминланган. Қўлёзма муқаддима билан бошланади, сўнгра исмлар қисми киритилган. Исмлар қисмидаги ҳар бир сўз маколasi алоҳида ажратиб кўрсатилган. Форсий, туркий муодиллар сатр остида жойлаштирилган бўлиб, уларнинг аксариятига ҳаракатлар қўйилган. Қўлёзма матнида «Муқаддамату-л-адаб» нинг «А» нусхаси матнида қўлланилган шартли қисқартмалар системаси ишлатилган. «А» нусхада шартли қисқартмалар ҳар иккала сўзлик учун алоҳида такрорланган бўлса, Хадича Турхон нусхасида форсий, туркий сўзлик учун битта шартли қисқартма қўлланилган. Исмлар қисми қуйидаги колофон билан тугаган.

تم القسم الاول من مقدمة الأدب بحمد الله تعالى وهو قسم
الأسماء ويئلوه القسم الثاني وهو قسم الأفعال

«Муқаддамату-л-адаб» нинг исмларга бағишланган биринчи қисми тугади, кейинги иккинчи қисми феъллар қисмидир».

Феъллар, ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлар бисмилло билан бош-

ланиб, махсус хотима билан тугайди. Улардаги грамматик матн тўлиқ ҳаракатлар билан таъминланган. Қўлёзма колофонидаги маълумотга кўра, мазкур нусха котиб Абдулвоҳид бин Абдулмажид ас-Сивасий томонидан Мисрда 769 ҳижрий йили рабиу-л-охир ойида, милодий 1367 йилнинг ноябрь-декабрь ойларида марҳум Амир Сирғатмиш (?) га мансуб Тулу жомеъи ёнидаги Ҳанафия мадрасасида битилган.

Қўлёзманинг кўпгина саҳифаларига Турхон Волида номи кўрсатилган муҳр урилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан кўчирилган. Матн ҳар саҳифага 11 қатордан жойлаштирилган. Қўлёзманинг боши, ўртаси, охиридаги варақларига китоб соҳибининг тухумсимон муҳри урилган.

Истамбулдаги Тўпқопи саройи қўлёзмалар фонди таркибига кирган Аҳмад III кутубхонасидаги XIII–XIV асрларда кўчирилган 2243 рақамли қўлёзма, мазкур кутубхонадаги Шамс Хивақий томонидан ёзилган 2470 сақланиш рақамли XIV аср нусхаси, шунингдек, 2741 рақамли арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган қўлёзма, буларнинг барчаси «Муқаддамату-л-адаб» матнини илмий таҳлил қилиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу қўлёзмалар ёзув хусусияти, китобат услубига кўра Ўрта Осиё худудидаги минтакаларда кўчирилган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг яна бир муҳим қўлёзмаси Сулаймония кутубхонасида сақланувчи 648 рақамли Ҳожи Башир Оға нусхасидир.

У муқаддима билан бошланган. Арабий матн остида муқаддиманинг форсий таржимаси ҳам берилган. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига турли шаклдаги муҳрлар урилган. Улар орасида Ҳожи Башир Оғанинг шахсий ва вақфига тегишли муҳрлари ҳам бор. Асосий матндан олдинги варақларда бошқа асарлардан бўлақлар келтирилган ва мазкур қўлёзма Ҳожи Башир Оға қўлига ўтганлиги ҳақида ёзув ҳам битилган.

Исмлар қисми матни муқаддимага уланиб кетган. Унда Хадича Турхон қўлёзмаси матнидаги каби шартли қисқартмалар берилган. Исмлар қисми мукаммал колофон билан тугатилган. Қўлёздаги феъллар қисми тўлиқ берилган. Унинг колофонида асар Аҳмад бин Муҳаммад Шамсул-Хивақий Кубравий томонидан 8-сафар 797 ҳижрий йил (милодий 2-декабрь 1394 йили) Мисрда ёзилганлиги кўрсатилган. Колофон ёнида эса бу қўлёзма асарнинг Хоразм олимлари томонидан кўриб чиқилган нусхалар билан Мисрда 797 йил 9 рабиу-л-аввал (милодий 1395 йил 3 январь) куни киёсланганлиги ҳақида ёзув бор. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифасига 13 қатордан матн жойлаштирилган.

Феъллар қисми тугагандан сўнг асарнинг муқаддимаси қайтадан кўчирилган. Сўнгра исмлар қисмининг матни тўлиқ қайта келтирилган. Унинг таркибига туркий сўзлик ҳам киритилган. Исмлар қисмининг ҳошиясига кўплаб тўлдиришлар, грамматик қоидалар, ҳадислардан намуналар, шеърый парчалар ёзилган. Қўлёзманинг бу қисми ҳам анчагина қадимий бўлиб, матн сўнггида унинг ҳижрий 749 (милодий 1348) йил кўчирилганлиги кўрсатилган. Саҳифага 8 қатордан матн киритилган. Ёзув услуби, китобат хусусиятларига кўра, бу қисм олдинги қисмга нисбатан илгарирок кўчирилган.

Демак, «Муқаддамату-л-адаб»нинг Ҳожи Башир Оға қўлёзмаси таркибига икки нодир нусхаси киритилган. Унинг таркибидаги қадимий туркий сўзлик муҳим илмий аҳамиятга эга.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг аниқ тарихи кўрсатилган, арабий-форсий-туркий сўзлик матни киритилган нодир қўлёзмаларидан яна бири Отиф Афанди нусхаси ҳисобланади. 2768 сақланиш рақамли бу қўлёзма 799 ҳижрий, 1379 милодий йили китобат этилган. Қўлёзманинг котиби Шайх

Даққоқ исми билан танилган Муса бин Мурсил бўлиб, ушбу асар таркибидаги туркий сўзлик муҳим аҳамиятга эга.

Асарнинг диққатга лойиқ қўлёзмаларидан яна бири сифатида Маниса кутубхонасидаги 2850 сақланиш рақамли нусхани келтириш мумкин. Бу қўлёзма Ҳибатуллоҳ бин Қосим бин Аҳмад бин Масъуд бин Ҳисомуддин ас-Саройи томонидан Амир Мурод бин Амир Шоҳин бин Амир Иззуддин саройидаги кутубхона учун махсус кўчирилган сарой нусхаси ҳисобланади.

Қўлёзманинг бошланиш қисмидан бир неча варақ тушиб қолган. Асар муқаддиманинг *خطباتهم ومترسليهم وشعرانهم* – хутаба: ихим ва мутарсили: ҳим ва шуъара: ихим сўзлари билан бошланган. Исмлар қисми тўлиқ кўчирилган. Феъллар қисми бисмилло билан бошланган, матни тўлиқ. Қўлёзманинг бошланиши ҳамда охириги варағига Маниса кутубхонасининг юмалоқ муҳри урилган. Муқаддимадаги ёзувга кўра, мазкур қўлёзма Алабий Али Афандининг вақфига кирган – *وقف مرحوم و قفمى على افندى*. Қўлёзма ҳошияларига кўплаб тўлдиришлар, грамматик изоҳлар киритилган. Арабий сўзлик матни йирик насх хатида, форсий сўзлик матни эса сатрлар оралиғига настаълиқ хатида ёзилган. Ҳар бир саҳифага 9 қатордан матн жойлаштирилган. Қўлёзманинг жами ҳажми 270 варақдан иборат. Асарнинг мазкур нусхаси 800 ҳижрий йилнинг 25-рамазону-л-муборак, сешанба (милодий 1398 йил 12 июнь) куни ёзиб тугатилган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг арабча-хоразмийча нусхаси Кўния нусхаси номи билан илмий истифодага кирган. Бу қўлёзма Юсуф Оға кутубхонасида дастлаб 1755, сўнгра 6919, ҳозирги кунда 5010 инвентар рақами остида сақланмоқда. Қўлёзманинг бошланиш қисми нуқсонли бўлиб, у исмлар қисмининг қариндош-уруғчиликка бағишланган бобидаги *عم* – аммун – «амаки» сўзи билан бошланган.

Асарнинг исмлар қисми анъанавий хотима билан тугаган. Исмлар қисмининг умумий ҳажми 31 варақни ташкил этади. Феъллар қисмининг матни тўлиқ сақланган. Исмлар ва феъллар қисмларида ҳар бир саҳифага 8 қатордан матн жойлаштирилган. Арабий сўз мақолаларининг араб ёзувидаги хоразмий муодили сатрлар орасига ёзилган. Мазкур қисмларнинг хотимасида уларнинг китобат тарихи кўрсатилган эмас. Қўлёзмани илмий ўрганиш, китобат хусусиятларини таҳлил этиш уни XII асрга оид деб ҳисоблашга асос бўла олади. Бундан ташқари, асарнинг арабий матни XII–XIII аср қўлёзмалари хатиغا ўхшаш йирик сул-наسخ ёзув услубида ёзилган. Бу далил ҳам қўлёзманинг қадимийлигига ишора қилади.

Қўлёзма таркибига асарнинг учинчи – ҳарфлар, тўртинчи – исмларнинг турланиши, бешинчи – феълларнинг тусланиши қисмлари ҳам киритилган. Мазкур қисмлар дастлабки қисмлар ёзувига нисбатан кичикроқ, лекин қадимий ёзув услубида битилган. Сарлавҳалар йирик, сул-наسخ хатида ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матни билан танишиш унинг ўта моҳир хаттот томонидан кўчирилганлигини кўрсатади. Қўлёзманинг охири ҳам нуқсонли. Нусхадан асардаги феълларнинг тусланишига бағишланган бешинчи қисм таркибига кирган ўтган, ҳозирги-келаси замон, буйруқ майлига бағишланган боблар, шунингдек, масдар, аниқ ва мажҳул даража сифатдошлари, сифат даражалари, макон ва замонни англатувчи исмлар қисмлари тушиб қолган. Қўлёзма ҳамзали феъллар фасли билан тугаган.

Закий Валидий Тўғон илк бор 1927 йили мазкур қўлёзма матни билан танишган ва 1948 йили уни тадқиқ эта бошлаган. У 1951 йили Истамбулда «Хоразмча таржимали «Муқаддамату-л-адаб» китобини нашр этади. Китоб таркибига «Кўния» қўлёзмасининг факсимиль наشري ва

у ҳақидаги қисқача мақола киритилган. Олим факсимиль нусханинг ҳошиясида Ветштейн нашр этган «Замахшарийнинг арабча-форсча луғати» асарининг саҳифаларини «Ғ» ҳарфи, Исҳоқ Ҳожа Аҳмад Афандининг «Ақса ал-араб фи таржимати Муқаддимат ал-адаб» асари саҳифаларини «Т» ҳарфи билан кўрсатган¹⁴.

Анқарадаги Турк тил қуруми кутубхонасида ҳам «Муқаддамату-л-адаб» нинг бир неча нодир қўлёзмалари сақланмоқда. Бу қўлёзмаларнинг топилиши асарнинг нусхалари ҳақидаги маълумотларни янада бойитади. Улардан биринчиси арабча, форсча, туркий сўзлик матнлари киритилган А 187 сақланиш рақамли қўлёзмадан исмлар қисми тушиб қолган. Асар матни феъллар қисми билан бошланган. Аксарият сўз мақолаларининг арабий асли остига туркий муодили киритилган, форсий сўзлик матни эса тўлиқ акс эттирилмаган. Қўлёзма матни муҳим илмий аҳамиятга эга, чунки арабий сўзлик матни билан бир қаторда туркий сўзлик матни ҳам ўқишни осонлаштириш мақсадида ҳаракатлар билан таъминланган. Матн ҳар бир саҳифага 11 қатордан жойлаштирилган бўлиб, форсий, туркий муодиллар бир текис ёзилган. Қўлёзма ҳошияларида турли тўлдиришлар, китоб соҳиби муҳрларининг изи бор. Феъллар қисми қисқа хотима билан тугаган. Ундаги маълумотга кўра, мазкур қўлёзма 873 ҳижрий йил, ўн иккинчи зу-л-қаъда, якшанба куни пешинда, милодий 1469 йил 24 май куни Константинопол шаҳридаги Аё София мадрасасида кўчириб тугатилган. Қўлёзма таркибига «Муқаддамату-л-адаб» нинг ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлари ҳам киритилган. Уларнинг ҳар бири бисмилло билан бошланиб, анъанавий тамма билан

¹⁴ Horezmce Tercumeli Muqaddimat al-adab. Yayinlayan Zeri Velidi Togan – Istanbul: 1951.

якушланган. Қўлёзма сўнгида котиб ҳамда китобат тарихига оид маълумотлар келтирилган. Котиб – Абдулкарим ал-Мунгалавий Эр Ҳасан Базъалий ат-Тақвий.

Турк тил куруми хазинасидаги кейинги қўлёзма А 502 рақами остида сақланади.

Қўлёзма таркибига исмлар ҳамда феъллар қисмлари киритилган. Исмлар қисмининг дастлабки 4 варағи йўқолган, у кейинчалик ўзга котиб қўли билан тўлдирилган. Ҳар бир саҳифага ўн бир қатордан матн жойлаштирилган. Феъллар қисмининг матни тўлиқ бўлиб, охириги саҳифадаги матн бошқа котиб томонидан ёзилган. Мазкур қўлёзмага арабий, туркий сўзлик киритилган, лекин феъллар қисмининг бошланиш қисмидаги эллик варақ матнга кейинчалик сўзларнинг форсий муодиллари билан қўшилган ва асосан ҳошияга жойлаштирилган. Форсий сўзлик хати туркий сўзлик хатидан фарқ қилади. Эътиборли жиҳати шундаки, мазкур қўлёзма таркибидаги туркий сўзлик Тошкент нусхалари таркибидаги туркий сўзлик қатламига айнан ўхшайди. Шу жиҳатдан ҳам қўлёзма матнини илмий ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, мазкур кутубхона фондида «Муқаддамату-л-адаб»нинг туркча сўзлик киритилган бир неча нодир қўлёзмалари ҳам сақланмоқда.

Туркия қўлёзма фондларида «Муқаддамату-л-адаб»нинг яна кўплаб ноёб қўлёзмалари мавжуд. Уларнинг аксарияти Сулаймония кутубхонасига жамланган. Лекин турли шахсий қўлёзма хазиналарида ҳам ҳозирги кунда сақланаётган нусхалар бор. Улар жумласига 736 ҳижрий, 1336 милодий йили кўчирилган 674 сақланиш рақамли Лала Исмоил кутубхонаси қўлёзмасини, Бурсадаги Харажжи ўгли кутубхонасидаги 1444 рақамли нусхани, Измир, Фотих, Серез, Аё София қўлёзма фондларидаги ўндан ортиқ ноёб қўлёзмаларни киритиш мумкин.

Умуман, «Муқаддамату-л-адаб»нинг Туркия қўлёзма фондларида сақланаётган нусхаларининг барчаси бир-биридан муҳим, нодир манбалар ҳисобланади. Шунинг таъкидлаш лозимки, мазкур қўлёзмаларнинг туркий сўзлик киритилган қадимий нусхаларининг аксарияти ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида китобат этилган. Бу эса ушбу қўлёзмаларнинг маданиятимиз, фанимиз тарихи, маънавий меросимиз сарчашмаларини аниқлаш, уларни тадқиқ этиш учун муҳим манба бўлиб хизмат этажагини кўрсатади. Асарнинг Туркия қўлёзмалари орасида асосан икки тилли арабча-форсча, арабча-туркийча, арабча-туркча, арабча-хоразмийча, уч тилли арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган нусхалари учрайди. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Туркия қўлёзмаларини тадқиқ этиш асарни ўрганишда янги бир саҳифани очади.

2.2.5. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ЭРОН ФОНДЛАРИДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Эрон қўлёзма фондларида «Муқаддамату-л-адаб» нинг саккизта нодир қўлёзмаси сақланмоқда.

Муҳим қўлёзмалардан бири асарнинг Шуштар нусхасидир. Туркиялик олим Нури Юже мазкур қўлёзма таркибидаги туркий сўзликнинг транслитерациясини 1988 йили эълон қилди¹⁵. Бу қўлёзма Эроннинг Шуштар қасабасида яшовчи Шайх Муҳаммад Тақийнинг кутубхонасида сақланмоқда. 1967 йили Ўрхан Билгин мазкур қўлёзмани аниқлаб, Истамбулга олиб келади ва ундан Сулаймония кутубхонасида микрофильми олинади. Қўлёзмани нашрга тайёрлаш вақтида

¹⁵ Nuri Yuce. Mukaddimetu'l-edeb. Hvarizm turkcesi ila Suster nushasi – Ankara: 1993.

таърихий нусхада аниқ чиқмаган ўринларни Метрол Тулум кайтадан қўлёзма билан қиёслаб солиштириб чиқади.

Мана шу тайёрланган матн асосида Нури Юже асардаги туркий сўзликнинг тилига бағишланган тадқиқотни яратади. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Шуштар нусхасини унинг Тошкент нусхалари билан қиёслаш унинг нодир манбалардан бири эканлигини кўрсатди.

Асарнинг бошланишидан I боб феълларига бағишланган қисми, тўлиқ матнининг тахминан ярми тушиб қолган. Қўлёзма أفعال يفعل افعال – афъала йуфъилу ифъа: лан қолипидаги IV боб феъллари билан бошланади. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Тошкент нусхалари таркибига юқоридаги феъл бобларининг барчаси киритилган. Тошкент қўлёзмалари матнидан Шуштар нусхасида мавжуд бўлган افعال يفعل افعال – ифъаввала йафъаввилу ифъивва: лан боби тушиб қолган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг Шуштар қўлёзмаси таркибидаги туркий сўзликнинг умумий ҳажми 3506 сўзни ташкил этади. Шу жумладан, 2908 таси туркий, 598 таси ўзбекча, яъни 450 та арабча, 133 та форсча, 5 мўғулча, 4 та хоразмча, 2 та сўғдча, 2 та русча, 1 та тибетча ва 1 та юнонча сўзлардир¹⁶.

Шуштар нусхасининг Тошкент нусхаларидан энг муҳим фарқи жиҳати шундаки, Тошкент нусхаларидаги ҳар бир арабий сўзнинг остига унинг бир туркий муодили, айрим ўринлардагина икки туркий муодил келтирилган. Шуштар нусхасида эса аксарият ҳолларда икки, уч, ҳатто тўрт туркий муодил келтирилган ўринлар ҳам учрайди. Масалан, икки муодили ўринлар: чиқарди ани бурчдин, би: за: р қилди ани бурчдин (III. 1-7); сигиндурди ани анга, қисарлади ани анга (III. 2-8); калтурди анга ўкунчни, ўкунч сўнгланди анга (III.

¹⁶ Nurî Yüce, Mukaddimatu'l-edeb. Hvarizm turkcesi ile tercümlü metni nishani – Ankara: 1988/ 24-25 s.

5-3); ўлжалади анларга тэварни, ға: рат килурди анларға ма: лни (Ш. 5-8);

Уч муодилли ўринлар: аздн йўлдин, йангилиди йўлни, йава қилди йўлни (Ш. 1-2); ўтсуз-сувсуз бўлди кишиларнинг йўраси тэгрэси, кизликлу бўлди будзунлар йани, сувсиз бўлди тўрт йани (Ш. 3-5); кўнгулга душмас сўз сўзлади, ғари: б сўзлади сўз ичинда, дангсуқ сўз сўзлади (Ш. 4-5); ўрта бўлди ай, ай йарулади, ўртасинга йэтти ай (Ш. 1-138);

Тўрт муодилли ўринлар: кэнду ўзин танг кўрди, куванди кэнду ўзи бирла, тангға кэлтурулди ўзи била, кэнду тангланди (Ш. 1-5); эрки қилди ма: лни, ми: ра: с алди ма: лни, эскиртти ма: лни, йиғди эски ма: лни (Ш. 7-8); қавушти нарса, чатук бўлди нарса, йаншунди нарса, йаншунди нарса бири биринга тэгди нарса (Ш. 4-138).

Қўлэзмада эгани изохлаш ҳоллари ҳам учрайди, масалан: йугурди анлар уза атлиғлари бирла, йаъни чэриги бирла (Ш. 3-6. 7), ўтсуз-сувсуз бўлди кишиларнинг йўраси, тэгрэси (Ш. 3-5).

Шуштар нусхасида туркий ёзма ёдгорликлар тилида XIII–XIV асрларга қадар кенг қўлланилган *کندو* – кэнду ўзлик олмоши ҳам учрайди. Бу олмош «Муқаддамату-л-адаб» нинг Тошкент нусхаларида фаол қўлланилган: кэнду ағир сўгал бўлди (Ш. 8-22), кэнду тилаклу қилди қулни (Ш. 8-25), кэнду кисқа бўлди (Ш. 7-41), кэнду ассу алди (Ш. 6-52).

Шунингдек, қўлэзма матнида мазкур олмошнинг *اوز* – ўз шакли ҳам қўлланилган: ўз сўзин буза сўз сўзлади (Ш. 2-50), ўз мулкинга қайтарди тишини бўшамишдин сўнг (Ш. 2-115), кэнду ўзин кўрди (Ш. 1-5), битиди кэнду ўзи учун ба: тил сўзларни (Ш. 6-128).

Қўлэзмада эски туркий ёзма ёдгорликлар тилида кенг истеъмолда бўлган тақи олмоши қўлланилган: йунгул қилди ани сэвинч тақи қадзғу (Ш. 4-7), идзди анга йалғуз

савчини тақи битигни (Ш. 8-10), бўлук бэрди анга ўтдин тақи билигдин (Ш. 4-17), бўйа йтди ўглан тақи мэва пишди (Ш. 6-26).

Мазкур қўлёзма матнида د – д, ذ – з, ی – й ундошлари фонетик ҳодисаси аралаш ҳолда учрайди: қадғурди (Ш. 8-145), қазғурди (Ш. 2-175), тикилди азақи уза (Ш. 1-129), эл аяқ тэгурди тишига (Ш. 1-58), бузунлар (Ш. 3-5), қазғу (Ш. 4-7), тарди андин қайғуни (Ш. 7-77). Д, з, й ундошларининг қоришиқ ҳолда учраши XI–XIV асрларга оид эски туркий тил ёдгорликларида қўлланилган.

Шуштар нусхасини Тошкент нусхалари билан дастлабки қиёслаш жараёни бу нусха матнининг Ўзбекистон ФА Лбу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланувчи 3807 рақамли XIV аср қўлёзмаси матнига яқинлигини тасдиқламоқда.

Шуштар ва Тошкент нусхасидаги туркий сўзликни яққолроқ тасаввур қилиш мақсадида أفعال يفعل – афъала йуфъилу қолипидеги IV боб феълларининг бир қисмини қиёсий келтирмоқдамиз.

Шуштар нусхаси	Тошкент нусхаси
Башлади ишни	башлади ишни
Чиқарди ани бурчдин	кутарди ани бурчдин
Би: за: р қилди ани бурчдин	
Игланди ишда	игланди ишда
Йақаға йақди кэмини	йақаға йақди кэмини
Сувсатди ани	сувсатди ани
Ўкутди анга Қур’анни	ўкутди анга Қур’анни
Айди анга сала: мны	сала: м ўқиди анга
Сала: м қилди анга	
Сигиндурди ани анга	сигиндурди ани анга
Қисарлади ани анга	

Билдурди анга фала: н нарсани	хабар бэрди анга ани
Кўпарди йэл булутни	кўпарди йэл булутни
Бай бўлди эр, барлу бўлди эр	бай бўлди эр
Эмгатти ани	
Арғузди ани, жана: батлиғ бўлди	арғузди ани, жана:
Башлиқин йунғу бўлди	батлиғ бўлди
Кэнгликлу бўлди ўрун	неъматлу бўлди йэр
Йазди йазуқ қилди	йазуқ қилди
Элтди ани	элтди ани
Элтди ани, элту бэрди	
Алтунлади курра: сани	алтунлади курра: сани
Алтун бирла бэзади мусхафни	
Миндурди ани атқа	миндурди ани атни
Мунут бэрди анга атни	
Кўлдаш қилу бэрди анга нарсани	эшлантурди анга нимани
Ашлантурди	

Шуштар нусхасининг умумий ҳажми 119 варақдан иборат бўлиб, қоғоз бичими 26,5x17 см, матн ўлчови 19x19,5 см ни ташкил этади. Ҳар бир саҳифага 8 қатордан арабий сўзлик жойлаштирилган. Арабий сўзлик насх элементлари киритилган йирик суле хатида битилган. Форсий, туркий сўзлик эса сатрлар остига майда насх хатида ёзилган. Қўлёзма хошиясида кўплаб ибораларнинг шарҳи бор.

Эроннинг Техрон, Машҳад қўлёзма фондларида ҳам «Муқаддамату-л-адаб» нинг еттита қўлёзмаси мавжуд. Улардан тўрт нодир нусха Техронда, уч қўлёзма нусха Машҳадда сақланмоқда.

Демак, «Муқаддамату-л-адаб» нинг Эрон қўлёзмалари, жумладан Шуштар нусхаси луғатнинг бизгача етиб келган нодир қўлёзмаларидан ҳисобланади. Шуштар нусхасининг

матни устидаги дастлабки изланишларимиз унинг XIII–XIV асрларда китобат этилганлигини тасдиқламоқда. Бу нусханинг ўзига хослиги «Муқаддамату-л-адаб» нинг мавжуд қўлёзмалари орасида туркий сўзликнинг кенг изоҳланишидан иборатдир. Асарнинг Эронда сақланаётган қўлёзмаларини асарнинг бошқа нусхалари билан қиёсий ўрганиш муҳим илмий вазифалардан биридир.

2.2.6. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ҲИНДИСТОН ҚЎЛЁЗМАСИ

Ҳиндистондаги Рампур Сарой кутубхонасида «Муқаддамату-л-адаб» нинг туркий сўзлик киритилган нодир қўлёзма маси мавжуд. 3810 хужжат рақамидаги бу қўлёзма тахминан XIII–XIV асрларда китобат қилинган¹⁷.

2.2.7. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ БРИТАНИЯ МУЗЕЙИ ФОНДИДАГИ НУСХАЛАРИ

Англиядаги Британия музейида «Муқаддамату-л-адаб» нинг учта нодир қўлёзмаси сақланмоқда. Муҳим илмий аҳамиятга эга нусхалардан бири 7429 сақланиш рақами остидаги қўлёзмадир. Фейллар қисмидангина иборат бу нусха таркибига арабий, форсий, кейинчалик туркий сўзлик киритилган. Бундан ташқари хоразмийча сўзлик киритилган ўринлари ҳам учрайди¹⁸. Қўлёзма 760/1359 йили кўчирилган.

Иккинчи қўлёзма исмлар қисмидангина иборат, арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган нусхадир. У ҳижрий 864

¹⁷ Nure Yuce. Mukaddimetu'l-edeб. Hvarizm turkcesi ila Suster nushasi – Ankara: 1993, 9 s.

¹⁸ Z.V. Togan. Horezme tercumeli Mukaddimat al-adab – Istanbul: 1951, 6 s.

йил ражаб, 1460 йил апрель-май ойларида кўчирилган. Котиб – Аҳмад ибн Юсуф ибн Иброҳим ибн Ёқуб ан-Нагидий. Маълумотларга кўра, қўлёзмада айрим сўзларнинг юнонча муодиллари ҳам берилган¹⁹.

Кейинги қўлёзма асарнинг қадимий нусхаларидан бири бўлиб, 771/1371 йили китобат этилган. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Англиядаги Британия музейи қўлёзмалар фондида сақланаётган қўлёзмалари ўзининг қадимийлиги, ўзига хослиги, улардаги ўрни билан киритилган хоразмийча ҳамда юнонча муодиллар билан ажралиб туради. Бу қўлёзмалар асарнинг нодир манбалари сифатида илмий аҳамиятга эга.

2.2.8. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ФРАНЦИЯДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Франциядаги Миллий кутубхона қўлёзмалар фондида асарнинг 12 та нодир қўлёзмаси мавжуд. Яқинга қадар «Муқаддамату-л-адаб» нинг мазкур фондда сақланаётган иккита қўлёзма нусхаси маълум эди. Франциялик олим, Страсбург гуманитар фанлар университети қошидаги илмий тадқиқотлар миллий маркази ходими Мари Шуппеннинг юборган маълумотларига қараганда, қўлёзмалар фондидаги асарларни ўрганиш асарнинг янги нодир нусхаларини аниқлашга имкон берган. Биз куйида «Муқаддамату-л-адаб» нинг Париж Миллий кутубхонаси қўлёзмалари фондида сақланаётган нодир қўлёзма нусхаларининг илмий тавсифини келтирмоқдамиз.

Anquetil 34 рақамли қўлёзма (Paris Supplement turk 287) «Муқаддамату-л-адаб» нинг қадимий, нодир қўлёзма-

¹⁹ Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum. By Charles Rieu. London, 1988. – p. 345.

ларидан бири. Арабий-туркий сўзлик киритилган икки тилли бу қўлёзмага асарнинг иккинчи – феъллар қисми киритилган. Арабий сўзлик матни ўртача катталиқдаги насх хатида битилган. Қўлёзма таркибидаги туркий сўзликка келсак, у «А», «Б», «В», «Г» нусхалардаги туркий сўзликка жуда яқин келади. Масалан, арабий *أنشأ يفعل كذا* – анша’а йафъалу каза: ибораси «А» нусхада *يانتقى قىلادور فلان ايشنى* – йанқи қиладур фалан ишни, «Б» нусхада *بشلادى فلان ايش قىلو* – башлади фалан иш қилу, «В», «Г» нусхаларда *قىلو بشلادى اول ايشنى* – қилу башлади ул ишни, Париж нусхасида *قىلو بشلادى فلان ناپرسانى* – қилу башлади фалан на эрсани, Ёзгат нусхасида *قىلو بشلادى فلان ايشنى* – қилу башлади фалан ишни тарзида берилган. Нусханинг ҳар саҳифасига 9 қатордан матн киритилган. Қўлёзма хатининг қадимийлиги, ундаги туркий сўзликнинг китобат хусусиятларига кўра, бу нусха XII–XIII асрларда Хоразмда китобат этилган, деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур қўлёзма «Муқаддамату-л-адаб» нинг муҳим манбаларидан бири бўлиб, йиғма туркий сўзлик матнини тузишда қимматли маълумотлар беради. Умумий ҳажми 218 в. Ўлчами 17х25,5.

Париж миллий кутубхонасидаги 1631 рақамли қўлёзма.

(Supl Persan 1631). Асарнинг қадимий арабий-форсий сўзлик киритилган қўлёмаси. Қўлёзмага муқаддима, исмлар ҳамда феъллар қисми киритилган. Исмлар қисми тўлиқ келтирилган. Феъллар қисмининг бошланиш қисмидан бир саҳифа тушиб қолган, қисм *تلبه* – салабаху феъли билан бошланган. Мазкур қисм матни охиригача тугалланмаган, нуқсонли. Фасл, боб сўzlари, ажратиб кўрсатилган ўзақ ҳарфлари қизил сиёҳда ёзилган. Арабий матн йирик насх хатида, қора сиёҳда битилган. Ҳар бир саҳифага 8 қатордан матн жойлаштирилган. Қўлёзма муқоваси қадимий. Қўлёзма матнини мазкур фондда сақланаётган 287 рақамли арабча-туркий нусха сўзлиги матни билан қиёслаш уни ҳам XII–

XIII асрларда китобат қилинган, деб ҳисоблашга илмий асос бўлади. Варақ-ларнинг умумий сони 330 та.

Ancien Fond 1336 в-II рақамли қўлёзма. Бу қўлёзмага луғатнинг исмлар қисми киритилган. Мазкур бўлак 40 варақдан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифага 12 сатрдан матн жойлаштирилган. Арабча-форсча сўзлик киритилган ушбу қўлёзма 866 ҳижрий, 1462 милодий йили кўчирилган. Ўлчами 21,5x14,5 см.

Ancien Fond 1315 рақамли қўлёзма таркибига муқаддима, исмлар ҳамда феъллар қисмлари киритилган. XV асрда кўчирилган мазкур қўлёзма матни немис олими М. Ветштейн томонидан 1830 йили нашр этилган «Муқаддамату-л-адаб» матни учун ёрдамчи нусха вазифасини ўтаган. Қўлёзма нуқсонли бўлиб, унинг охири йўқолган. Нусханинг умумий ҳажми 120 варақни ташкил этади, ҳар бир саҳифага 6 қатордан матн жойлаштирилган. Ўлчами 16,5x12 см.

Ancien Fond 1256-1 рақамли қўлёзма. Мазкур мажмуанинг 1–207 варақларидан иборат биринчи қисмига «Муқаддамату-л-адаб» асари киритилган. Қўлёзма асарнинг тўлиқ нусхаларидан бири ҳисобланади. У тахминан XVI асрда китобат этилган. Саҳифалардаги матнларнинг жойлашиши бир хил эмас, айрим саҳифаларга 10, айримларига 11 сатрдан матн жойлаштирилган. Ўлчами 26x18 см.

Ancien Fond 1290 рақамли қўлёзма. Асарнинг арабча-форсча сўзлик киритилган нусхаларидан бўлиб, XVI асрда кўчирилган. Қўлёзманинг умумий ҳажми 51 варақни ташкил этади. Саҳифаларга 9 сатрдан матн жойлаштирилган, форсий сўзлик сатрлар орасига киритилган. Ўлчами 18,5x13.

Ancien Fond 1317 рақамли қўлёзма. Бу нусха таркибига фақатгина асарнинг исмлар қисми киритилган. Унда арабча-форсча сўзлик билан бир қаторда туркий муодиллар ҳам ўз аксини топган. Қўлёзма XVI асрда китобат қилинган. Ҳар бир саҳифага 7 қатордан матн жойлаштирилган. Ўлчами 18x13 см.

Ancien Fond 1675-III рақамли қўлёзма. «Муқаддамату-л-адаб» нинг арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган нодир қўлёзмаларидан бири. Унга исмлар (159-223 в.), феъллар (228-302 в.) қисмлари киритилган. Ҳар иккала қисм бир-биридан ёзув тури ва матнининг жойлашиши бўйича фарқ қилади. Қўлёзма XVI асрда кўчирилган. Тавсифда келтирилган маълумотга кўра, бу қўлёзмани Ванелебен Қоҳирада сотиб олган ва 1673 йил август ойида Миллий кутубхонага ҳадя қилган. Ўлчами 11x17 см.

Renandol 481 рақамли қўлёзма. Лугатнинг уч тилли нодир нусхаларидан бири. Қўлёзма 895 ҳижрий, 1490 милодий йили кўчирилган. Арабий сўзлик йирик насх хатида, форсий ҳамда туркий сўзлик настаълиқ хатида битилган. Умумий ҳажми 108 в. Ўлчами 15,5x13 см. Бундан ташқари, Париж миллий кутубхонаси фондида яна арабча-форсча 412, 413, 414 рақамли 3 та, арабча-форсча-туркийча битта қўлёзма мавжуд.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг Франция фондларида сақланган қўлёзмаларидан бештаси таркибига туркий сўзлик киритилган. Улар китобат даврига кўра, анчагина қадимий бўлиб, асарни комплекс тадқиқ этиш учун зарур манбалар бўлиб ҳисобланади.

2.2.9. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ БЕРЛИН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Берлин Давлат кутубхонаси фондида ҳам «Муқаддамату-л-адаб» нинг қатор нодир қўлёзмалари мавжуд. Улар китобат санъатининг нодир асарлари ҳисобланади. Фонддаги асарнинг биринчи нусхаси 66-рақамли қўлёзмадир. «Муқаддамату-л-адаб» нинг бу қўлёзмаси 681 ҳижрий йил сафар (милодий 1282 йил май) ойида кўчирилган. У тўлик беш қисмдан иборат. Арабча-туркий сўзлик киритилган

мазкур нусха «Муқаддамату-л-адаб» асарини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Асар таркибидаги туркий сўзлик асл арабий матнга нисбатан кейинроқ, қўлёзмадаги қайдга кўра, 776/1374 йили қўшилган. Туркий сўзлик ўзига хос китобат услубига эга, бунда туркий сўзликдаги ت – та ҳарфи иштирок этган сўзларнинг ёнида уларнинг ط – та ҳарфи билан ёзилган шакллари келтирилганлигини кўрсатиш мумкин, масалан, تاريخ – та: ри: х, تاريخ – та: ри: х, تاتار – тата: р, ططر – татар шаклида. Бу ҳолни олимлар булғор-татар китобатининг ўзига хос хусусияти деб кўрсатадилар. Демак, қўлёзмадаги туркий сўзлик Булғор ҳудудларида киритилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Қўлёзманинг умумий ҳажми 196 варақни ташкил этади.

Шунингдек, мазкур фондда 694/1294 йилга оид арабча-форсча тўлиқ нусха, 840/1466 йили кўчирилган форсча сўзлик киритилган, биринчи – исмлар қисмидангина иборат қўлёзма, 847/1469 йили китобат қилинган нусха, исмлар қисмидан иборат 916/1511 йилга оид арабча-форсча қўлёзмалар сақланмоқда.

Фонддаги «Муқаддамату-л-адаб» қўлёзмалари орасида туркий сўзлик киритилган нусхалар ҳам учрайди. Улар 959/1552 йили кўчирилган, феъллар қисми киритилган қўлёзма, 1000/1591 йили китобат қилинган нусха, китобат даври кўрсатилган нодир қўлёзмалардир²⁰.

Шуни таъкидлаш лозимки, Германиянинг Берлин Давлат кутубхонаси қўлёзмалар фондида «Муқаддамату-л-адаб» нинг ўнта нодир қўлёзмаси мавжуд. Улар XIII–XVI асрлар оралиғида китобат қилинган. Бу қўлёзмалар икки тилли – арабча-форсча, арабча-туркийча, уч тилли – арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган нусхалардир. Улар таркибидаги сўзликлар, айниқса туркий сўзлик муҳим аҳамият касб этади.

²⁰ Verzeichniss der arabischen Handichriften von W. Ahlward. B-de I-X, berlin, 1887-1899, N 6990-6962, 242-245 p.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг зикр этилган қўлёзмалари таркибан турли бўлиб, улар орасида беш қисмдан иборат тўлиқ нусхалар, биринчи – исмлар қисми ёки иккинчи – феъллар қисми алоҳида кўчирилган қўлёзмалар, шунингдек, ҳар иккала қисми биргаликда китобат қилинган қўлёзмалар мавжуд.

2.2.10. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ МАРСИГЛИ ҚЎЛЁЗМАСИ

«Муқаддамату-л-адаб» нинг ҳижрий 663 йил 13 рабиъул-охир (милодий 1265 йил) ойида кўчирилган қўлёзмаси Италиянинг Болоньядаги Марсигли шарқ қўлёзмалари коллекциясида сақланади²¹.

Хулоса шуки, Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддамату-л-адаб» асари яратилган даврдан бошлаб муҳим манба сифатида шуҳрат топган. У фан ва маданиятимизнинг турли соҳалари бўйича қимматли маълумотлар бера оладиган нодир асар бўлганлиги боис, давр унинг кўплаб нусхаларда бўлишини тақозо этган. Шу сабабли у қайта-қайта кўчирилган ва унинг қўлёзмалари жаҳоннинг турли мамлакатларидаги машҳур қўлёзма хазиналарига тарқалган. Улар орасида Ўзбекистон ҳудудида китобат қилиниб, кейинчалик олиб чиқиб кетилган қўлёзмалар ҳам талайгина.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг кўп кўчирилиб, кенг тарқалишига яна бир сабаб, унинг кўп тиллилиги ҳисобланади. Асар араб тилида ёзилгани билан унинг исмлар ҳамда феъллар қисмлари форсий, туркий, мўғулий, хоразмий тилларидаги сўзлик билан таъминланган бўлган. Чунки бу

²¹ Remarquesser les manuscrits orientaux de la collection par Marsigle a Bologne suivion de la liste complete des manuscrits arabes de la meme collection par le baron Victor Rosen. – Rome. 1885, N 371.

қисмлар араб тилида ёзилган бўлса ҳам, араб тилининг изоҳли луғати эмас.

Илмий тадқиқот натижасида «Муқаддামату-л-адаб» нинг исмлар ҳамда феъллар қисмларидан иборат етмишга яқин нодир қўлёзмалари аниқланди. Бу соҳадаги илмий изланишни изчил давом эттириш филология фани олдидаги долзарб вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

III БОБ.

“МУҚАДДАМАТУ–Л–АДАБ” НИНГ МАТНШУНОСЛИК ТАДҚИҚИ

3.1. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИНИНГ ЙИҒМА ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТНИ ТАҲЛИЛИ

Мумтоз адабиёт намуналарининг кўплаб нодир қўлёзмалари давримизга қадар етиб келган. Маълум бир асар ўз муаллифи ҳаётидан сўнг ҳам унинг илмий қиймати, аҳамияти, етуклиги, омма учун тушунарли, қулай тилда ёзилганлиги ва бошқа бир қатор омиллар сабабли қайта-қайта, турли мақсадда ва ҳудудларда, ҳар хил савиядаги котиблар томонидан кўчирилган.

Шу сабабли давр ўтиши билан қўлёзма асарлар таркиби, уларнинг матнига турли ўзгаришлар, қўшимчалар киритилган. Бу эса ўз навбатида қўлёзма мерос билан шуғулланувчи матншунос, манбашунос олимлар олдида қўлёзма асарларнинг илмий-танқидий, йиғма илмий-танқидий матнларини тузиш, асарларнинг дастлабки, муаллиф каламига мансуб вариантларига яқин матнларини яратиш каби долзарб муаммони қўяди. Қўлёзма асарларнинг матни билан шуғулланувчи матншунослардан бу вазифа чуқур билим, кенг мушоҳада, синчковлик, малака талаб қилади.

Умуман, мумтоз адабиёт асарларининг илмий-танқидий матнлари тузилиши асримизнинг 30-йилларидан бошланган. Бу йўналишда дастлаб форс-тожик адабиёти намуналарининг илмий-танқидий матнлари тузила бошланди. Илмий-танқидий, йиғма илмий-танқидий матнларни тузишнинг

ишлаб чиқилган муайян коидаларининг йўқлиги сабабли матншунослар ҳар бир манбага ўзига хос усулда ёндаша бошладилар. Кейинги йилларда қатор ноёб манбаларнинг илмий танқидий, йиғма илмий-танқидий матнлари ва уларга бағишланган тадқиқотлар юзага келди.

Ҳозирги кунда ҳам қатор нодир асарларнинг илмий-танқидий, йиғма илмий-танқидий матнлари устида илмий изланишлар олиб борилмоқда. Булар жумласига Алишер Навоийнинг “Наводиру-л-нихоя” девони, “Лайли ва Мажнун” достонининг илмий-танқидий матнлари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг йиғма танқидий матнларини киритиш мумкин.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг илмий йиғма-танқидий матни ҳам шу соҳадаги муҳим бир қадам бўлиб ҳисобланади. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг йиғма илмий-танқидий матнини тузишда чет эл, хусусан ўзбек манбашунослиги, матншунослиги тажрибалари, хулоса-ларига асосланildi. Асарнинг таркибан мураккаблиги, кўп тиллилиги, қўлёзмаларининг тарихан турли давр ҳамда ҳудудларда китобат қилинганлиги, ёзув хусусиятларининг ўзига хослиги унинг йиғма илмий-танқидий матнига махсус ёндашувни талаб этди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг йиғма илмий-танқидий матнига асарнинг Тошкент қўлёзма фондларида сақланаётган, туркий сўзлик киритилган, нодир қўлёзмалари истифода этилди. Шу вақтга қадар бу қўлёзмалар махсус тадқиқот объекти бўлмаган, улар тўлиқ илмий истифодага киритилган эмас.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг “А” нусхаси қиёсланаётган қўлёзмалар орасида китобат даврига кўра нисбатан кейинроқ кўчирилган бўлса ҳам, у ўзининг тўлиқлиги, кўп тиллилиги, нодир манбалиги, хатининг аниқлиги билан бошқа қўлёзмалардан ажралиб туради.

Йиғма илмий-танқидий матнга иккинчи манба сифатида истифода этилган “Б” нусха асарнинг ноқис варианты бўлиб, кўпгина олимларнинг диққатини ўзига тортган кўлёмзадир. Кўлёмзада китобат тарихи кўрсатилмаган, унинг илмий тахлили асарнинг мавжуд нусхалари орасида бу манбани энг қадимий кўлёмзалардан бири деб ҳисоблашга асос бўла олади.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг “В” нусхаси деб номланган кўлёмза тўлиқ бўлиб, унинг матнидан айрим форсий, туркий сўзлик мақолалари тушиб қолган. Ундаги туркий сўзлик ўзининг оригиналлиги, ўзига хослиги билан ажралиб туради. “В” нусхадаги туркий сўзлик йиғма илмий-танқидий матнда истифода этилган “Г” нусхадаги туркий сўзликка монанд бўлиб, унинг матнида айрим жузъий фарқларгина учрайди. Кўлёмза ўта мураккаб хатда ёзилган, сўзлардаги диакритик нукталар асосан қўйилмаган. Бу эса кўлёмза матни устида ишлаш имкониятини жуда мушкуллаштиради.

Демак, асарнинг йиғма илмий-танқидий матнига XII–XV асрлар оралиғида китобат қилинган энг нодир кўлёмзалар истифода этилди. “Муқаддамату-л-адаб”нинг туркий сўзлик киритилган Тошкентдаги тўрт кўлёмзаси таркибига асосан асарнинг иккинчи – феъллар қисми киритилганлиги сабабли, йиғма илмий-танқидий матн доирасига арабий-туркий феъллар сўзлиги жалб қилинди. Фанимизда биринчи марта арабий-туркий сўзлик матнига мазкур усулда ёндашилди.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда “Муқаддамату-л-адаб”нинг йиғма илмий-танқидий матнини тузиш принциплари ишлаб чиқилди. Улар қуйидагилардан иборат:

1. “Муқаддамату-л-адаб”нинг киёсланаётган нусхалари жорий алифбонинг “А”, “Б”, “В”, “Г”, “Д”, “Е” харфлари воситасида шартли қисқартма билан белгиланди.

2. Асарнинг арабий сўзлиги мақолалари матнининг ўнг тарафига юқоридан пастга қараб жойлаштирилди. Уларнинг ёнида сўз мақолаларининг қиёсланаётган қўлёзмалардаги жойлашиши ўрни ҳақидаги тўлиқ маълумот кўрсатилди.

3. Қиёсланаётган арабий сўзлик матнидаги сакталиқ, фарқли жиҳатлар, барча тафовутли ўринлар ҳар бир саҳифада алоҳида тартиб рақами билан белгиланди ва бу тартиб рақамлар сўз мақоласининг юқори қисмида ўнг тарафда кўрсатилди.

4. Арабий сўзлик матнидаги ҳаракатларда учрайдиган хатолар, фарқли ўринлар, шунингдек, сўзлардаги диакритик нуқталарнинг тушиб қолиш, ортиқча қўйилиш ҳоллари агар мазмун фарқланмаган бўлса, хато сифатида талқин қилинмади ва матнда кўрсатилмади.

5. Илмий-танқидий матнда арабий сўзлик тўлиқ ҳаракат ҳамда диакритик нуқталар билан кўрсатилди.

6. Қўлёзмалардаги арабий сарлавҳалар тўлиқ қиёсланди, уларнинг матни тўлдирилди. Сарлавҳаларнинг мукамал шакли йиғма матнга киритилди, хато ёки сакта сарлавҳа шакллари эса матн остида кўрсатилди.

7. Арабий сўз мақолаларининг тўғри мазмун ифодаловчи варианты асосий матнда қолдирилди, хато, фарқли шакллар матн аппарати остига туширилди.

8. Арабий феълларнинг у ёки бу олд кўмакчилари билан келишини назарда тутган ҳолда, улардан бири асосий матнда қолдирилиб, иккинчиси резерв вариант сифатида кўрсатилади.

9. Агар арабий сўз мақоласига кейинчалик бирон сўз киритилиб, мазкур сўз туркий матнда акс этган бўлса, у ҳолда бу кўшимча сўз айнан ўша нусха рўпарасида, асосий матнда кўрсатилди. Агар мазкур кўшимча сўз туркий сўзлик матнида акс этган бўлса, матн аппарати остида тартиб рақами билан кўрсатилди.

10. Асардаги туркий сўзликнинг матни йиғма илмий-танқидий матннинг чап тарафида берилди. Йиғма матнда қиёсланаётган қўлёзмалардаги туркий сўзлик матни ўзгаришсиз келтирилди.

11. Туркий сўзлик матнидаги сакталик, имловий фарқлар, барча тафовутли ўринлар йиғма матнда ўзгаришсиз берилди. Уларнинг тўғри шакллари айнан ўзларининг ёнида қавсда кўрсатилди.

12. Қиёсланаётган у ёки бу қўлёзмалар туркий сўзлигидаги жумла таркибидан тушиб қолган сўз, қўшимчалар жумла таркибига қавсда тикланди. Бунда мазкур жумланинг бошқа қўлёзмалардаги муодилларига асосланildi.

13. Туркий матндаги нуқталар қўйилмаган ўринлар агар сўзнинг ёзилиш шакли у ёки бу тарзда асосий сўз қолипига тўғри келса, хато деб қаралмади. Агар сўз нуқталар билан таъминланган бўлиб, у хато мазмунни ифодаласа, у ҳолда ёрдамчи нусхаларга танқидий ёндашиб, унинг тўғри варианты танлаб олинди ва асосий йиғма матнда қавсда кўрсатилди.

14. Агар бирор-бир арабий сўз мақоласининг туркий муодили тушиб қолган бўлса, у матнда очиқ қолдирилди. Қўлёзмаларнинг айрим саҳифаларидаги ўқиб, англаб олиш имкони бўлмаган туркий сўз мақолалари ўрни матнсиз қолдирилди, лекин уларнинг қўлёзмадаги жойлашиш ўрни ҳақидаги маълумот матнда берилди.

15. “В” ҳамда “Г” нусхалардаги туркий сўзлик матнининг бир-бирига жуда яқинлигини эътиборга олган ҳолда, йиғма илмий-танқидий матнда “В” нусха таркибидан тушиб қолган туркий сўз мақолалари “Г” нусха воситасида тўлдирилди ва матнда жойлашиши маълумоти билан кўрсатилди.

3.2. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АРАБИЙ СЎЗЛИГИНИНГ МАТНИЙ ТАҲЛИЛИ

Асар таркибидаги арабий сўзлик матнига илмий-танкидий матн талаблари асосида ёндашилди. Қўлёзмалардаги арабий сўзлик матни бир-бирига синчиклаб қиёслаб чиқилди. “Муқаддамату-л-адаб” нусхаларини қиёслаш арабий сўзлик асосан ўзгаришга учрамаганлигини кўрсатди. Арабий матнидаги барча ўзгаришлар, камчилик, хатолар, ўзига хос ҳолатлар матн аппаратида кўрсатилди. “Муқаддамату-л-адаб” ўзига хос асар бўлганлиги учун ҳам унинг илмий-танкидий матни қуйидаги усулларда таҳлил қилинди:

1. Матн мазмунига доир таҳлил;
2. Имловий фарқ ва сакталиклар таҳлили.

3.2.1. МАТН МАЗМУНИГА ДОИР ТАҲЛИЛ

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг арабий сўзлик матнида мустақил маъно англатувчи турли сўзлар қўлланилган ҳолатлар учрайди. Бу арабий сўзлар асар матнидаги туркий муодиллар мазмунига мос келмайди. Масалан, “А” нусхадаги (А.223б.4) زار الأمد – за ара-л-амад мақоласи “В” нусхада (В.4б.9) زار الأسد – за ара-л-асад тарзида изоҳланган. “А” нусхадаги أمد – амад сўзи араб тилида “муддат, вақт” (АРСл.43), “В” нусхадаги أمد – асад эса “арслон” (АРСл.33) мазмунини англатади. Иборанинг форсий ҳамда туркий муодилларида бу сўз “арслон” мазмунида қўлланилган. Демак, иборанинг юқоридаги زار الأمد – за ара-л-асад шакли матнинг тўғри варианты ҳисобланади.

Таянч қўлёзмадаги (А.224а.3) زفر – зафара феъли ёрдамчи “В” нусхада (В.5а.2) ذفر – зафара шаклида берилган.

Лекин ёрдамчи қўлёзмада берилган ذفر – зафар сўзи “ёмон хид” (АРСл.275) мазмунини ифодалайди. Қўлёзмалардаги форсий ҳамда туркий муодиллар эса бу сўз мақоласининг “хўрсинмоқ, чуқур нафас олмоқ” мазмунини билдиради. Ушбу ўринда таянч нусхадаги زفر – зафара “хўрсинмоқ” феъли асл матн мазмунига мос келади, шу сабабли у асосий матнда кўрсатилди. Қиёсланаётган таянч ҳамда ёрдамчи нусхалардаги арабий сўзлик матнида турли маънони ифодаловчи сўз мақолалар билан берилган ҳолатлар учрайди. Бундай ҳолатларни таҳлил қилишда уларнинг форсий, туркий муодиллари англаган маъноларига мурожаат этилди ва тўғриланган варинат матнда кўрсатилди. “А” ва “В” нусхаларда (А.227б.5; В.6а.6) خبر القوم – хабара-л-қавма – “қавмга хабар берди” ибораси келтирилган. Лекин уларнинг туркий муодиллари “А” нусхада ايتماك بىردى ايلكا – этмак бәрди элга, «В» нусхада ايتماك بىردى كىشى لاركا – этмак бәрди кишиларга кўринишида берилган. Демак, юқоридаги арабий ибора “одамларга егулик берди” мазмунини англамоғи керак. Араб тилида “егулик бермоқ, нон бермоқ” мазмунини خبر – хабара эмас, балки خبز – хабаза феъли англатади. Шу сабабли юқоридаги ибора خبز القوم – хабаза-л-қавма кўринишида асосий матнга киритилди.

Таянч қўлёзмадаги (А.245б.1) تلم – салама феъли “В” ёрдамчи нусхада (В.13а.8) سلم – салама кўринишида берилган. Лекин арабий تلم – салама “бузмоқ” (АРСл.112) маъносини англатса, سلم – салама эса “соғлом бўлмоқ” (АРСл.370) маъносини англатади. Туркий муодилда бу феъл айнан “бузмоқ” маъносида қўлланилган. Ёрдамчи сўзлик маъносига асосланган ҳолда арабий матнда تلم – салама феъли қолдирилди.

“В” ва “Г” нусхалардаги арабий (В.8а.8; Г.5а.7) فرض الشعر – қарада-ш-шеъра ибораси “шеър айтди” маъносини

англатади, лекин мазкур ибора “А” нусхада (А.232б.3) *قرض الشعر* – қарада-ш-шаъи : ра кўринишида берилган. Бу жумла “арпани майдалади” (АРСл.407) мазмунини беради. Ушбу ўринда “А” қўлёзмадаги туркий сўзликда келтирилган *قوشوق ايتى* – қошук айтти мазмунини ифодаламайди. Котиб арабий *الشعر* – аш-шеър – “шеър” сўзини *الشعر* – аш-шаъи: р – “арпа” тарзида кўчирган, бу эса ибора мазмунининг бутунлай ўзгаришига олиб келган бўлар эди. Шунга асосланган ҳолда асосий матнда *قرض الشعر* – қарада-ш-шеър – *قوشوق ايتى* – қошук айтти шакли қолдирилди ва *قرض الشعر* – қарада-ш-шаъи варианти матн остида хато вариант сифатида берилди.

“А” нусхада (А.234а.4) *نشط الجمال* – нашата-л-жамал ибораси “туяни ниқтади” маъносини англатади. “В” ва “Г” нусхаларда эса бу ибора (В.9а, 2; Г.5б.6) *نشط الخيل* – нашата-л-хйл – “ипни эшди”, “арконни буради” мазмунида изоҳланган. “А” нусхадаги “нашата-л-жамал” иборасининг мазмуни қўлёзмалардаги туркий муодиллар ифодаланган маънони англамайди. Бу арабий жумладаги *الخيل* – ал-хйл кўрсатилди. *الجمال* – ал-жамал эса матн мазмунига мос келмаган сўз сифатида матн остида кўрсатилди.

Таянч қўлёзма (А.243а.2), шунингдек ёрдамчи “Г” нусхадаги (Г.8а.7) *عسل الرمح* – ъасала-р-румх – “найза тебранди” ибораси “В” нусхада (В.12б.3) *عسل الریح* – ъасала-р-ри : х тарзида келтирилган. Иборадаги *الريح* – ар-ри: х сўзи бошқа қўлёзмалардаги каби “найза” мазмунини эмас, балки “шамол” мазмунини англатади. Мазкур иборани “шамол тебранди” маъносида таржима қилиш мумкин. У ҳолда арабий сўзликнинг мазмуни форсий, туркий сўзлик англаган маънони ифодаламайди. Шу сабабли асосий матнда арабий сўзлик *عسل الرمح* – ъасала-р-румх тарзида қолдирилди.

Асарнинг арабий матнида бир сўзнинг ўрнига бошқа маънодаги шаклан ўхшаш сўзнинг қўлланиш ҳоллари ҳам

учрайди. Масалан, ёрдамчи “В” нусхада (В.46.3) جزر الجزور – жазара-л-жазу: ра ибораси “А” нусхада (А.2226.4) جزر الجذور – жазара-л-жузу: ра шаклида берилган. Арабча جزور – жазу: р сўзи “қурбон қилинажак туя” (АРСл.122) маъносини аниқлатади. Иборанинг туркий муодилида айнан “туя” сўзи назарда тутилган. Шу сабабли, мазкур сўз матнда جزور – жазу: р шаклида кўрсатилди.

Маълумки, араб тилидаги айрим феъллар мустақил ҳолда бир мазмунни англатса, бирор бир олд қўшимча билан бошқа бир мазмунни англатади. Шунингдек, феъллар бир мазмунни ифодалаш учун турли олд қўшимчалар билан қўлланилиши мумкин. Бундай ҳолатлар “Муқаддамагу-л-адаб”нинг қиёсий ўрганилаётган қўлёзмалари матнида ҳам учрайди. Масалан, араб тилидаги عذر – ёзара феъли من – мин ҳамда عن – ёан олд қўшимчалари билан қўлланилади. Айнан шу феъл “А” нусхада эса عن – ёан олд қўшимчаси билан (В.5а.8) عذره عن – ёазараху ёани-ш-шай и тарзида битилган. Буларнинг иккиси тўғри вариант сифатида асосий матнда кўрсатилди.

Ёрдамчи “В” ҳамда “Г” нусхаларда (В.12а.8; Г.8а.5) عتله الى السلطان – ёаталаху ила-с-султа:н олд кўмакчаси билан қўлланилган, “А” нусхада эса мазкур феъл على – ёала олд кўмакчаси билан кўчирилган; (А.2426.3) عتله على السلطان – ёаталаху ёала-с-султа:н كوج بيله تارتى انى سلطان سارى – куч била тартти ани султан сари. Демак, қўлёзмаларда عتل – ёатала феъли على – ёала ҳамда الى – ила олд қўшимчалари билан қўлланилган.

Араб адабий тилидаги دان – да : на “қарз бермоқ, бермоқ” (АРСл.271) феъли кўмакчаси билан қўлланилган бўлса, ёрдамчи нусхаларда (Б.17а.5; В.23а.1; Г.156.7) دان له بالصيغة – да : на лаху би-сайъати кўринишида ل – ли кўмакчаси билан қўлланилган бўлса, ёрдамчи нусхаларда دانه بالصيغة – да : наху бир-с-сайъати тарзида кўмакчи кўрсатилган. Ҳар иккала

ҳолат ҳам ўринли бўлганлиги сабабли, улардан бири матнда ва иккинчиси фарқли ҳолат сифатида матн остида берилди.

Арабий матндаги иборалар таркибида маълум арабий сўзнинг маънодошини қўллаш ҳолатлари ҳам учрайди. Масалан, қиёсланаётган қўлёмаларда “қул” мазмунида عبد – ʿabd сўзи ифодаланган. Қўлёмма матнида мана шу сўз иштироки бир неча бирикмада учрайди. “В” ва “Г” нусхаларда (В.11а.5; Г.7а.8) عتق العبد – ʿataqa-l-ʿabd – “қул озод бўлди” ибораси учраган. Мазкур иборанинг арабий асли “А” нусхада (А.239б.2) عتق الغلام – ʿataqa – л-ғула: м тарзида ёзилган. Йиғма-танқидий матнда юқоридаги ҳар иккала ҳолат кўрсатиб ўтилди.

Бир-бирига маънодош عقد – ʿaqd ҳамда عهد – ʿahd сўзлари ҳам бир манънони ифодалаш учун хизмат қилган. “А” ва “Б” нусхаларда бу сўз عهد – ʿahd кўринишида (а.182а.4; Б.22б.1) وفى بالعهد – вафа би-л-ʿahd тарзида, “В” ҳамда “Г” қўлёмаларида эса (В.25б.8; Г.17б.7) وفى بالعقد – вафа би-л-ʿaqd шакли берилган. Қиёсланаётган барча қўлёмаларда бу сўзлар “аҳд” мазмунида изоҳланган.

Қўлёмаларда арабий сўзлик матнида фарқланувчи сўз мақолаларининг туркий сўзлик матнида ҳам фарқланиш ҳоллари учратилди. Бундай ҳолларда фарқли ўринлар алоҳида кўрсатилди. Масалан, “А” ва “Б” нусхаларда (А.261б.1; Б.10б.7) арабий وال – ва-ала феъли туркий قوتولدى – қутулди тарзида ифодаланган. Лекин “В” ва “Г” нусхаларда эса (В.19а; Г.13а.6) وأل منه – ва ала минҳу тарзида феъл من – мин кўмакчиси билан қўлланилган ва бу кўмакчининг мазмуни туркий матнда ҳам ифодаланган, яъни قوتولدى اندين – қутулди андин тарзида берилган.

Арабий матндаги ўзгариш туркий сўзликда ҳам акс этганлиги فعل يفعل – фаъала йафъалу қолипидagi сўз мақолаларида ҳам учрайди. Мазкур бўлимда طراً – тара,а

мақоласини изоҳлашда “Б” ва “В” нусхаларида (Б.93б.3; В.67а.4) **طراً علينا** – тара, а ғалайна: ибораси қўлланилган ва у туркийда “бизнинг олдимизга сездирмасдан келди” мазмунида изоҳланган. Бу мақола “А” нусхада эса (А.385а.1) **طراً علينا فلان** – тара, а ғалайна: фула:н тарзида берилиб, унинг таркибидаги фула:н – “фалончи” сўзи эса туркийда ҳам ўз аксини топган ва у “фалончи бизнинг олдимизга билдирмасдан келди” мазмунида берилган. Юқоридаги ўзгаришли жиҳатлар асар матнида кўрсатиб ўтилди.

3.2.2. ИМЛОВИЙ ФАРҚ ВА САКТАЛИКЛАР ТАҲЛИЛИ

“Муқаддамату-л-адаб” таркибига киритилган арабий сўзлик матнини таҳлил қилиш матнда турли фарқ, имловий хато, сакталиклар мавжудлигини кўрсатди.

“Муқаддамату-л-адаб”даги феъл бобларининг номлари матнда сарлавҳа тарзида кўрсатилган. Сарлавҳалар матни қиёсланаётган қўлёзмаларда асосан ўзгаришсиз келтирилган. Лекин қўлёзмаларда арабий матндаги сарлавҳаларнинг тушиб қолиш ҳоллари ҳам кузатилади. Масалан, “А” қўлёзмадаги **فعل يفعل** – фаъала йафъилу қолипидаги биринчи боб феъллари таркибига кирган **المضاعف** – ал-муда: ъаф – “иккиланган феъллар” сарлавҳаси қўлёзма матнида тушиб қолган.

Шунингдек, “А” нусхадан (А.262б.2) биринчи боб феълларининг **المعتل الفاء بالياء** – ал-муъталлу-л-фа: би-л-йа: – “биринчи ўзаги йа: билан ифодаланган феъллар” қисмининг сарлавҳаси ҳам тушиб қолган. Қиёсланаётган “В” нусхадаги **فعل المعتل الفاء واللام** – ал-муъталлу-л-фа: ва-л-ла: м – “биринчи ва учинчи ўзаги иллатли” бўлган қисмининг сарлавҳаси ҳам матндан тушиб қолган.

Қўлёзмаларда арабий матндаги сарлавҳалар тўлиқ кўрсатилмаган ҳолатлар ҳам учрайди. I боб феълларининг учинчи ўзаги йа: билан ифодаланган бўлими “Б”, “В”, “Г” нусхаларда (Б.176.6; В.23а.7; Г.16а.1) *المعتل اللام* – ал-муъталлу-л-ла: м, “А” нусхада *المعتل اللام بالياء* – ал-муъталлу-л-ла: м бил-йа: тарзида тўлиқ кўрсатилган.

Сарлавҳалар матнида йўл қўйилган ноқисликлар қиёсланаётган нусхалар асосида тўлдирилди. Масалан, биринчи боб феълларининг биринчи ўзаги ва: в билан ифодаланган ва иккинчи ўзаги иккиланган феъллар қисми “Б” нусхада *المعتل الفاء من المضاعف* – ал-муъталлу-л-фа: мина-л-муда: – ъаф тарзида кўрсатилган. “А”, “В” ва “Г” нусхаларда эса бу сарлавҳа *المعتل الفاء بالواو المضاعف منه* – ал-муъталлу-л-фа: би-л-ва: в ал-муда: – ъаф минху шаклида тўлиқ берилган. Сарлавҳанинг мана шу тўлиқ шакли асосий матнга киритилди.

Қўлёзмалардаги сарлавҳаларни қиёслаш уларнинг грамматик жиҳатдан тўғри ва мукамал вариантини яратиш имконини беради. Масалан, I боб феълларининг биринчи ўзаги иллатли бўлган қисми “Б”, “В” ҳамда “Г” нусхаларда *المعتل الفاء من المضاعف* – ал-муъталлу-л-фа: мина-л-муда: ъаф кўринишида қоидаги биноан ёзилган. Лекин мазкур сарлавҳа “А” нусхада (А.411а.1) *المضاعف منه* – ал-муда: ъаф минху тарзида қисқартириб берилган. Бу эса юқоридаги қисмга киритилган феълларнинг хусусиятларини тўлиқ очиб бермайди. Шу сабабли матнда сарлавҳанинг *المعتل الفاء من المضاعف* – ал-муъталлу-л-фа: мина-л-муда: ъаф мазмунидаги тўлиқ шакли қолдирилди ва қисқартма шакли остида кўрсатилди.

Қиёсланаётган қўлёзмаларнинг арабий матнида ҳарфларнинг ўзагариши, хато ёзилиши ҳоллари учрайди. Масалан, “Б”, “В” нусхалардаги (Б.97а.5; В.696.5) *نفتح المسك* – нафаҳа-л-

миску – “мушк ҳид таратди” жумласи “А” нусхада (А.340б.4) سفح المسك – сафаха-л-миску тарзида берилган. Жумладаги фсълнинг биринчи ҳарфи ўзгарган ва сўз бошқа шаклга келиб қолган. Тадқиқотда жумланинг тўғри نفع – на фаха шакли қолдирилди.

Арабий халажа-л-қутна мақоласи “А” нусхада (А. 129.3) جلع القطن – жалажа-л-қутна, “В” нусхада эса (В.3а.2) юқоридагидек халажа-л-қутна тарзида изоҳланган. Асарнинг “Д” нусхасида эса (Д.77) حلع халажа кўринишида берилган, лекин бу феъл ўзаги араб тилида маъно англатмайди. Демак, “тозаламоқ” мазмунини ифодалаган халажа феъли асардаги матн маъносига тўғри келади. Қўлёзмалардаги جلع – жалажа, حلع – халажа шакллари эса матн мазмунига мос келмайди ва улар матн аппарати остида хато вариантлар сифатида кўрсатилди.

Ҳарфларнинг ўзгариш, хато ёзилиш ҳоллари қиёсланаётган барча қўлёзмалар матнида учрайди.

Қиёсланаётган қўлёзмалар матнида арабий сўз мақола-ларидан айрим нукталарнинг тушиб қолиш ёки орттириш ҳоллари ҳам мавжуд. Масалан, نسج الثوب – насажа-с-савба ибораси “А” нусхада (А.219а.4) نسج الثوب – насаха-с-савба кўринишида келтирилган, лекин نسج – насаха ўзаги араб тили луғатларида маъно фарқланмаган. Ёрдамчи “В” қўлёзмада мазкур ибора (В.3а.7) نسج الثوب – насажа-с-савба, “Д” нусхада эса نسج الثوب шаклида нукталарсиз берилган. Мақоланинг “тўқимоқ” мазмунидаги туркий муодили маъносини арабча насажа феъли англатади. Шу сабабли نسج الثوب – насажа-с-савба ибораси асосий матнда кўрсатилиб, نسج الثوب – насаха-с-савба шакли матн остида фарқли ҳолат сифатида берилди.

Ёрдамчи “Б” нусхадаги (Б.91б.6) عنى – ғанийа феъли “Г” нусхада (Г.45а.9) عنى – ғанийа тарзида келтирилган. Бу эса туркий сўзлик мазмунининг ўзгаришига олиб келиши керак

эди, лекин сўзнинг “Г” нусхадаги туркий муодили айнан *عنى* – ʔанийа *امكاندى* – эмганди мазмунида берилган. Демак, юкоридаги феъл шакли *عنى* – ʔанийа тарзида матн мазмунини тўғри ифодалаган бўлади.

Истифода этилган қўлёмалар арабий матни таркибидаги иборалардан айрим бўлақларининг тушиб қолиш ҳоллари учрайди. Бундай ҳолларда ибораларнинг тўлиқ вариантлари тўғри деб топилиб, асосий матнда қолдирилди, нокис кўринишлар эса танқидий матн остида кўрсатилди. Масалан, “А” нусхадаги (A.220a.3) *منحه* – манахаҳу мақоласи “А” нусхада (B.36.3) *منحه مالا* – манахаҳу ма: лан сўзи тушиб қолган, “Д” нусхада ҳам ушбу сўз акс эттирилмаган. Қўлёмалардаги туркий муодиллар (A.220a.3) *نيمه بخشلادی انقه* – нима бахишлади анқа, (B.36.1) *برنا بردى انكا* – бирна бәрди анга айнан ма: л сўзининг ибора таркибида зарурлигини талаб этади. Шу боисдан, асосий матнда *منحه مالا* – манахаҳу ма: лан ибораси қолдирилди ва *منحه* – манахаҳу кўриниши иборанинг варианты сифатида берилди.

Таянч қўлёманинг *فعل يفعل* – фаъала йафъилу қолипидеги феъллар бобида (A.221a.4) *سرد* – сарада мақоласи келтирилган. Мазкур феъл арабий *سرد القراءة* – сарада-л-қира: ата ибораси воситасида изоҳланган. Таянч қўлёмаларда бу иборанинг кейинги қўлёмаларда нисбатан тўлиқроқ эканлиги аниқланди. Бу сўз мақоласи “В” нусхада (B.36.8) *سرد القراءة والحديث* – сарада-л-қира: ата ва-л-ҳади: са шаклида тўлиқ берилган. Ҳар иккала қўлёмалардаги арабий сўзлик ундаги туркий муодиллар мазмунига мос келади: (A.221a.4) *اولاشوقيلدى اوقيماقنى* – улаши-йурди оқур, (Г.2a.5) *اولاشيوردى اوقورنى* – улашу қилди оқимақни тағи созни. Илмий-танқидий матнда асосий сўз мақоласи сифатида сарада-л-қира: ата ва-л-ха-ди: са ибораси кўрсатилди. Унинг сарада-л-қира: ата кўриниши вариант сифатида изоҳланди.

Қўлёзмалар матнида айрим сўз мақолаларининг кейинчалик тўлдирилганлигини кўриш мумкин. Масалан, “Муқаддамату-л-адаб”нинг XIII–XIV аср қўлёзмалари матнида *فعل يفعل* – фаъла йафъилу қолипидаги сўзлар сирасига *نذر* – назара (В.ба.1.; 3б.2) феъли киритилган. Айнан шу сўз мақоласи XV аср қўлёзмасида (А.227а.1) *نذر لله* – назара лилла: хи тарзида тўлдирилган ва *نذر* – назара *نذر قيلدى* – назр қилди, *نذر لله* – назара лилла: хи *نذر قيلدى تينكرى كا* – назр қилди тингрига кўринишида берилган. Улар таркибидан *من الغمد* мина-л-гимди – “қиндан” мазмунидаги бўлак тушиб қолган. Қиёслаш вақтида фактгина “Б” нусхада (Б.49а.6) жумла тўлиқ эканлиги исботланди: *سل السيف من الغمد* – салла-с-сайфа минал-гимди ва у асосий матнда кўрсатилди.

Қўлёзмалардаги *قرح* – қариха феъли “яралик бўлди” (Мухит.3.251) мазмунини англатган. “В” нусхада эса бу феъл (В.53а.5) *قرح جلده* – қариха жилдуху – “унинг териси яралик бўлди” тарзида тўлдирилган. Матнда бу тўлдирилган ҳолат фарқли шакл сифатида кўрсатилди.

Қўлёзмаларнинг арабий матнидаги имловий хатолар сирасига шаклан нотўғри ёзилган ҳарфлар ҳамда белгиларни ҳам киритиш мумкин. Бундай хатоли ўринлар кам бўлсада қўлёзмалар матнида учраб туради.

Масалан, араб тилидаги ўтган замон феълининг 3 шахс муаннас шаклига муаннаслик белгиси – ат қўшимчаси қўшилади. Мана шу қўшимча *ت* – те ҳарфининг алоҳида ёки сўз охиридаги кўринишлари воситасида ёзувда акс эттирилади. Қиёсланаётган “А” нусхада юқоридаги қўшимчанинг *ة* – та марбута кўринишидаги ҳолати учрайди: (А.224а.4) *سفرة المرأة* – сафарати-л-мар ату. Ёрдамчи “В” нусхада бу ибора (В.5а.3) *سفرت المرأة* – сафарати-л-мар ату шаклида тўғри ёзилган.

Таянч “А” нусха матнини ёрдамчи “В” нусха матни билан солиштириш чоғида “А” нусхадаги *ما نيس بكلمة* – ма: набиса

би калиматин иборасининг “В” нусхада ما تِس بَكلمه – ма: таса би каламиҳи тарзида изоҳланганлиги аниқланди. Лекин, “В” нусхадаги арабий ма: таса би каламиҳи ибораси туркий муодил англатган мазмунни ифодаламайди. «А» нусхадаги ما نيس بَكلمة – ма: набиса бикалиматин ибораси тўғри вариант сифатида қабул қилинди ва матнда кўрсатилди.

Таянч қўлёзмадаги (А.237а.2) арабий هتف به – ҳақафа биҳи жумласи ёрдамчи нусхаларда هتف به – ҳатафа биҳи шаклида берилган. “А” нусхадаги ҳақафа феъли араб тилида маъно англатмайди, лекин ҳатафа эса туркий муодилларда берилган “чақирмоқ, қичқирмоқ” маъноларини билдиради. Шу муносабат билан ёрдамчи нусхалардаги هتف – ҳатафа феъли асосий матнда тўғри вариант сифатида кўрсатилди.

Айрим ҳарфларнинг фарқли ёзилиш ҳоллари ёрдамчи нусхаларда ҳам учрайди, масалан, “Қуръонни хатм қилди” мазмунидаги ختم القرآن – хатама-л-қур ана ибораси “А” ҳамда “В” нусхаларда ўзгаришсиз берилган. Мазкур ибора “Г” нусхада خطم القرآن – хатама-л-қурана тарзида ط -та билан берилган. خطم – хатама феъли эса юқоридаги мазмунни англатмайди. Демак, “Г” нусхадаги арабий ибора феъли нотўғри кўчирилган.

Арабий матн таркибида грамматик жиҳатдан хато ҳисобланган кўринишли ҳолатлар ҳам учрайди. Матндаги бундай хатоли ўринлар грамматик жиҳатдан таҳлил қилиниб, бошқа нусхалар матни билан қиёсланди ва грамматик тўғри сўз мақоласи асосий матнда келтирилди. Масалан, “Г” нусхадаги (Г.46.3) ترنادى يوزنى – тиранади йузни иборасининг арабий муодили “В” нусхада (В.76.3) خدش الوجهه – ҳадаша-л-важҳаху кўринишида берилган. Лекин ушбу иборадаги الوجهه – ал-важҳаху сўзи грамматик жиҳатдан хато ёзилган. Чунки араб тили грамматикаси қоидасига мувофиқ бирикиб келувчи олмошлар қўшилган сўзлар грамматик аниқ ҳисобланади ва

уларга аниқлик кўрсаткичи али:ф ла: м қўшилмайди. Бундан ташқари “Г” нусхада бу ибора *خدش الوجه* – хадаша-л-важха кўринишида тўғри берилган.

Ёрдамчи “В” нусхада (В.516.1) *رغب بك* – рағиба бика жумласи *كونكول لادى انكا* – конгуллади анга шаклида изоҳланган. Лекин арабий жумладаги иккинчи шахс бирлик мазмунини ифодаловчи маъно туркий муодилда акс этмаган. Мазкур ибора “А”, “В” ҳамда “Г” нусхаларда *رغب فيه* – рағиба фикҳи ибораси қолдирилди.

Грамматик жиҳатдан хато берилган ҳолатга қуйидаги жумлани ҳам келтириш мумкин. “Идишда сув қолди” мазмунидаги *سأر سور فى الاناء* – са арасу р фи-л-ина: и жумласи “А” ва “Б” нусхаларда (А.3426.1;Б.98а.6) юқоридаги каби ўзгаришсиз берилган. Лекин “В” ҳамда “Г” нусхаларда эса бу жумла *سأر سور فى الاناء* кўринишида ёзилган. Гапнинг эгаси тушум келишиги кўринишида су рун тарзида келтирилган. Шу сабабли “В” ва “Г” нусхалар билан қиёслаш чоғида ҳар иккала ёрдамчи қўлёзмаларда бу иборанинг фарқли эканлиги аниқланди. Мазкур ибора “В” нусхада (В.126.4) *عقل العقيل* – ʔақала-л-ʔақи:л, “Г” нусхада эса (Г.86.8) *عقل القيتال* – ақала-л-ки:та:л тарзида берилган. Ёрдамчи нусхалардаги *العقيل* – ал-ʔақи:л ҳамда *القيتال* – ал-қи: та:л сўзлари асосий матндаги *القيتال* – ал-қати:л мазмунини англатмайди. Шу сабабли, мазмундан келиб чиққан ҳолда танқидий матнда *القيتال* – ал-қати:л сўзи қолдирилди. Ал-ʔақи:л, ал-қи: та:л сўзлари матн остида фарқли сўзлар сифатида келтирилди.

Қиёсланаётган барча қўлёзмаларнинг арабий матнида хато шакл сифатида қўлланилган сўз мақолалари уларнинг туркий ҳамда форсий муодиллари англатган маънолари асосида текширилди ва тўғри маънодаги сўз шакли асл матнга тикланди. Масалан, “мен фалон нарсани унинг оғзидан эшитдим” ибораси қўлёзмаларнинг арабий матнида *سمعت*

كذا من فلق فيه – самиъту каза: мин фалаки фихи кўринишида келтирилган. Лекин барча қўлёмаларда хато кўчирилган. Мақола англатган маъно асосида жумладаги фи: хи – “унда” сўзи фамиҳи – “унинг оғзи” кўринишида ўзгартирилди ва асосий матнда кўрсатилди.

Арабий матннинг أفعل يفعل – афъала йуфъилу қолипидаги امر أفضعه – афзаъаху-л-амр – “иш уни кўрқитди” жумласининг арабча шакли қиёсланаётган нусхаларда турлича кўрсатилган. Жумла матни “А”, “В”, “Г” қўлёмаларда امر أقطعه – ақгаъху-л-амр, “Б” нусхада эса أمر أفضعه – афдаъаху-л-амр кўринишида берилган.

Арабий сўзлик матнида жумла ёки ибораларнинг ўз ўрнида қўлланмаслик ҳолатлари ҳам учрайди. Манба шундай ҳолатлар қиёсланаётган бошқа қўлёмалар асосида солиштирилиб, грамматик жиҳатдан тўғри деб топилган шакл асл матнга олиб чиқилди. Масалан, “нарсани елкасида ёки бошида кўтарди” иборасининг тарабий матни “А” ҳамда “В” нусхаларда (A.242a.1; B.12a.4) او على رأسه حمل الشيء على – ҳамала-ш-шай ʔала захриҳи ав ʔала ра сиҳи шаклида келтирилган, лекин, ёрдамчи “Г” нусхада эса (Г.8a.1) حمل الشيء على رأسه – ҳамала-ш-шай а ав ʔала захриҳи ʔала ра сиҳи кўринишида берилган. Ушбу иборадаги او – ав ёки уюшиб келаётган бўлақлар орасида келиши керак эди, лекин у уюшиқ бўлақлардан олдин келган. Матнда жумладаги сўзлар тартиби грамматик жиҳатдан тўғри ҳолатга келтирилди ва матнда кўрсатилди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг арабий матни таркибига киритилган сўз мақолалари орасида ортикча қўлланилган сўзлар ҳам учрайди. Масалан, “А” ва “В” нусхалардаги حمل على نفسه فى السير – ҳамала ʔала нафсиҳи фи-с-сайр – “ўзини юриб чарчатди” ибораси “Г” нусхада (Г.8a.2) حمل عليه على نفسه فى السير – ҳамала ʔалайҳи ʔала нафсиҳи фи-с-сайр

кўринишида берилган. Мазкур иборадаги *على* – ʔала олд кўмакчиси жуфт қўлланилган, лекин улардан бири жумла таркибига ортиқча киритилган.

Асар матнида сўз мақолаларига кўшимча тарзида киритилган, лекин мазкур кўшимча сўз туркий сўзликда акс этмаган ҳоллар ҳам мавжуд. Арабий сўзликдаги *شقه* – шаққаху феъли барча қиёсланаётган қўлёмаларнинг туркий сўзлигида *ياردى انى* йарди ани кўринишида изоҳланган. Мазкур сўз мақоласи “Б”, “В”, “Г” нусхалардан фарқли “А” нусхада (А.268а.40 *شق الشيء* – шаққа-ш-шай а – «нарсани ёрди» шаклида берилган. «Нарсани ёрди» мазмуни эса ёрдамчи нусхалар сўзликларида акс этмаган. Демак, иборадаги *الشيء* – аш-шай сўзи котиб томонидан кейинчалик киритилган, унинг мазмуни “уни” маъносини ифодаловчи
◦ – ҳу бирикма олмоши вазифасига яқинлаштирилган.

Айрим ҳолларда қўлёмалардаги арабий матнда баъзи бирикиб келувчи олмошлар, кўмакчиларнинг ортиқча қўлланиш ёки тушиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди.

Масалан, “В”, “Г” нусхаларда *غابه عنه* – ға : баху ʔанху, яъни “уни ундан йўқ қилди” мазмунидаги сўз мақоласи қўлланилган. Лекин бу ибора “А” ҳамда “Б” нусхаларда *غاب عنه* – ға : ба ʔанху тарзида берилган. Ушбу ўринда қўлланилган иборанинг мазмуни туркий муодилдаги сўзлик мазмунига мос келади. Демак, “В” ҳамда “Г” нусхалардаги дастлабки бирикиб келувчи олмош ортиқча қўлланилган.

“В” нусхадаги (В.26.3) *كسبه كذا* – касабиху каза: сўз мақоласи “А” нусхада (А.217б.4) *كسبه بكذا* – касабиху биказа: тарзида келтирилган. Араб тили луғатларида касаб феълининг би олд кўмакчиси билан кўрсатилган ҳолатлари учрамайди. Бундан ташқари “Муқаддамату-л-адаб”нинг қадимий нусхаларида феъл (Д.76) *كسبه كذا* – касабиху каза: тарзида берилган. Шунга асосланган ҳолда мазкур иборани

كسبه كذا – касабасу каза: тарзида тўғри деб топилди ва матнда шу кўринишда кўрсатилди.

Кўлёмалар матнида предлогларнинг ортикча қўлланиши билан бир қаторда уларнинг матнда тушиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, “А” ва “Б” нусхалардаги *فسح له فى المجلس* – фасаҳа лаҳу фи-л-мажлис жумласидаги *له* – лаҳу предлоги “В” ва “Г” нусхалар матнидан тушиб қолган.

Кўлёмалар матнида ҳарфларнинг тушиб қолиш ҳоллари ҳам кузатилади. *فعل يفعل* – фаъала йафъилу қолипидаги “бўри улиди” мазмунидаги *عوى الذئب* – ъава-з-зи б ибораси “Б”, “В”, “Г” нусхаларда айнан юқоридагидек ифодаланган, бу ибора “А” нусхада (А.184а.2) *عو الذئب* – ъава-з-зи б шаклида ноқисли ҳолда кўрсатилган. Бу ноқисли ҳолат матн остида кўрсатиб ўтилди.

Арабий матндаги *عنا الشيخ* – ъата: – ш-шайх ибораси “Б”, “В”, “Г” нусхаларда айнан юқоридаги шаклда изоҳланган. Лекин “А” нусхада бу ибора (А.284а.2) *عت لشيخ* – ъата лишайх кўринишида ёзилган. Мазкур иборадаги *عت* – ъата феъли матнидан али:ф ҳарфи тушиб қолган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг тадқиқотга истифода этилган кўлёмалари матнида ҳарфлар билан бир қаторда айрим белги, ҳаракатларнинг тушиб қолиш ёки нотўғри қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг арабий матнида берилган ҳаракатларда ҳам нозикликлар учрайди. Масалан, кўлёмаларда “Аллоҳ унинг ҳажини қабул қилди” жумласида арабий шаклидаги ҳаракатлар турлича берилган. “А” нусхада мазкур жумла (А.392а.4) *أبر الله حجته* – абарра-аллаҳи ҳажжатаҳу, “Б” нусхада (Б.1286.2) *أبر الله حجته* – абарра-алла:ҳу ҳужжатаҳу, “В” нусхада (В.88а.9) *أبر الله حجته* – абарра-алла: ҳу ҳужжасаҳу тарзида берилган. Қиёсланаётган “Г” нусхада эса (Г.59а.7) *أبر الله حجه* – абарра-алла:ҳу ҳажжаҳу

шаклида грамматик жиҳатдан ҳаракатлари тўғри берилган. Шу сабабли жумланинг бу шакли асосий матнда қолдирилди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг арабий матнида бир ўзакдан ясалган бошқа шаклдаги сўзларнинг қўлланиши, хусусан, сўзнинг кўплик билан бирлик шаклларининг алмаштирилиш ҳолатлари ҳам мавжуд. Асарда “тугунни ешди” мазмуни *حل العقدة* – ҳалла-л-ъукда ибораси орқали ифодаланган. “Б”, “В”, “Г” нусхаларида мазкур ибора юқоридаги каби ўзгаришсиз қўлланилган. “А” нусхада эса у (*А.269а.3 حل العقود* – ҳалла-л-ъукуд кўринишида белгиланган. Араб тилидаги *عقدة* – ўқда, кўплиги *عقد* – ўқад – “тугун” мазмунини (*АРСл.528*) ифодалайди. Шунингдек, *عقود* – ўқу : д сўзи ҳам “тугун” мазмунини ифодалашга хизмат қилади. Лекин бу сўз шакли кўплик мазмунини билдиради.

Танқидий матнда истифода этилган “А”, “В”, “Г” қўлғезмаларнинг матнида *بصر بالامور* – басира би-л-уму:р ибораси қўлланилган. Мазкур ибора “Б” нусхада (*Б.71б.1 بصر بالامر* – басира би-л-амр тарзида келтирилган. Улар орасидаги фарв бирликдаги *امر* – амр ҳамда кўпликдаги *امور* – уму:р сўзларининг қўлланилганлигидадир. Матндаги бу ҳолат хаҳо деб топилмай, фарқли шакллар сифатида кўрсатилди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг тадқиқотда истифода этилаётган қўлғезмаларида турлича қўлланилган сўз мақолалари ҳам учрайди. Масалан, *فعل يفعل* – фаъла йафъалу қолипига кирган *درأ* – дара а сўз мақоласи “А” нусхада (*А. 334а.3 در الحد* – дара-л-ҳадд, “Б” нусхада (*Б.93а.4 درأ الحد عنه* – дара-л-ҳадд ғанҳу, “В” ва “Г” нусхаларда эса (*В.66б.8; Г.46а.10 درأ الحد عنه* – дара а ғанҳу-л-ҳадд кўринишида ёзилган. Жумла мазмунини илмий ишга истифода этилган бошқа қадимий қўлғезмалар матни билан солиштириш натижасида “Б” нусхадаги *درأ الحد عنه* – дара а-л-ҳадд ғанҳу шакли тўғри деб топилди ва асосий матнда кўрсатилди.

Асар қўлёмаларининг арабий жумлалари матнини қиёсий ўрганиш улар таркибидаги сўзлар каторида у ёки бу сўзнинг ўрин алмашиш ҳоллари мавжудлигини кўрсатди. Масалан, “А” ва “В” нусхалар матнидаги (А.334б.3; В.67а.3) رقا الدم والدم – рақа а-д-дамм ва-д-дамъ – “қон ва кўз ёш тинди” жумласи “Б” нусхада (Б.93б.1) رقا الدمع والدم – рақа а-д-дамъ ва-д-дамм тарзида берилган. Ушбу жумлада دم – дамм – “қон” ва دمع – дамъ – “кўз ёши” сўзларининг ўрни алмашган. Бундай ҳолатлар жумланинг вариантлари сифатида матнда кўрсатилди.

“Муқаддамату-л-адаб” асаридаги арабий сўзликнинг илмий-танқидий матни мазкур сўзликнинг сезиларли ўзгаришга учрамаганлигини кўрсатади. Арабий матнидаги айрим хатоли ўринлар котиблар томонидан йўл қўйилган матний сакталиклар ҳисобланади. Бундай хатоли ҳолатлар истифода этилган барча қўлёмалар матнида учрайди.

Илмий-танқидий матн асосида у ёки бу қўлёманинг арабий сўзлиги матнидан тушиб қолган сўз мақолалари асосий матнга тикланди ва тўлдирилди. Асар арабий сўзлигининг илмий-танқидий матни араб тилидаги қўлёмза асарлар матнлари билан ишлаш жараёнида фойдали манба бўлиб хизмат қилади.

3.3. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДАГИ ТУРКИЙ СЎЗЛИКНИНГ МАТНИЙ ТАҲЛИЛИ

“Муқаддамату-л-адаб” қўлёмаларидаги туркий сўзлик матнига йиғма матн талаблари асосида ёндашилди. Туркий сўзлик қўлёмзадан ўзгаришсиз йиғма матнга киритилди. Бунда матндаги хатолар, сакталиклар, етишмовчи қисмларнинг барчаси ўз ҳолатидан сўнг қавсда тўғри шаклда ёзилди. Туркий матн қуйидаги усулларда таҳлил қилинди:

1. Матн мазмунига доир таҳлил;
2. Жумла тузилишига доир таҳлил;
3. Жумлаларнинг шаклан ифодаланишига доир таҳлил;
4. Имловий хусусиятлар таҳлили;
5. Имловий фарқлар таҳлили.

3.3.1. МАТН МАЗМУНИГА ДОИР ТАҲЛИЛ

“Муқаддамату-л-адаб” қўлёзмаларидаги туркий матнларни қиёслаш, арабий сўзликнинг мазмунини тўлиқ, аниқ англашга имкон беради. Масалан, “тўладан келган, гавдали бўлмоқ” мазмуни таққосланаётган қўлёзмаларда қуйидагича изоҳланган: “А” нусха (А.212а.3) سميردى – сэмйрди, “Б” нусха (Б.43а.1) تنليك بولدى – танлик болди, “В” нусхада (В.37а.5) كودالو بولدى – гавдалу болди. Туркий сўзликдаги бу иборалар бир-бирини тўлдиради ва яхлит маъно ҳосил қилишга хизмат қилади.

“А” ҳамда “Б” нусхалардаги قىلت عينه – қабилат ғайнуху ибораси туркий сўзликда (А.318б.2) ايكرى بولدى كوزى (Б.80а.4) эгри болди кози мазмунида ифодаланган. Жумланинг “В” нусхадаги вариантида эса янада аниқлик киритилган ва у اونك پاتا اكرى بولدى كوزى (В.59а.7) онг йана эгри болди кози шаклида берилган. Демак, қабилат ғайнуху ибораси фақатгина “кўзнинг қийшиқ” лигини эмас, балки унинг айнан ўнг тарафга қийшайишини англатади.

“Муқаддамату-л-адаб” қўлёзмаларидаги туркий матнлар арабий сўзлик англатган мазмунни тугаллаш-тиришга хизмат қилган. “А” нусхадаги (А.445а.4) كج بيرله سوادى تامنى – гаж бирла сувади тамни – “деворни ганж бирла сувади” жумласи “Б” нусхада (Б.153б5) يوكساك قىلدى بنانى – юксак қилди бина:ни мазмунида берилган. Унинг арабий муодили “иморатни балан қилмоқ” ҳамда “ганж билант сувамоқ” маъноларини

англатади. Демак, кўлёмаларнинг бирида арабий матннинг дастлабки маъноси англашилган бўлса, иккинчисида унинг ҳосила маънолари изоҳланган.

Араб тилидаги **طالع** – та:лаъа феъли “карамоқ”, “мутолаа қилмоқ” маъноларини англатади. Мана шу маънолар кўлёмалардаги туркий сўзликда тўлиқ акс этган: (А.45а.1) **مطالعه** **قيلدى** **انىڭ** **بىرلە** – мута: лаъа қилди анинг бирла, **بقتى** **انكا** – бақти анг, **بقا** **اندىشه** **قيلو** **يورودى** **انىڭ** **ايچىندا** – бақа андиша қилу йурди анинг ичинда. Туркий сўзликнинг йиғма матни арабий асос англаган маъноларининг турли жиҳатларини изоҳлашга имкон беради.

Кўлёмалардаги туркий сўзлик матнида арабий сўзлик англаган маъноларнинг турли шакллари изоҳланган ҳолатлар ҳам учраган. Масалан, арабий **سمر** – самара феъли “чўпчак айтмоқ”, “тунда суҳбат қилмоқ” маъноларини англатади. Мазкур феъл “А” ҳамда “Б” нусхаларда айнан “кечаси эртақ айтмоқ” мазмунида ифодаланган: (А.196а.4) **جورجك** **اينى** **كيجە** – чурчак айтти кэчада (Б.326.1) **تونلا** **سورجك** **اينى** – тунла сурчак айтти. Қиёсланаётган “В”, “Г” нусхаларда эса “тунда суҳбат қурмоқ” маъноси англашилган (В.31а.2: Г.21.б.3) **تونلا** **سوزلادى** – тунла созлади.

Араб тилидаги **مئل** – масала феъли “ўхшатмоқ” маъносини англатади, лекин бу феъл би олд кўмакчиси билан “қийнамоқ”, “ўлдирмоқ” маъноларини ҳам ифодалайди. Феълнинг мана шу маънолари асар кўлёмаларида акс этган. “А” нусхада бу феъл (А.210а.4) **مئل** **قيلدى** **انى** – масал қилди ани, “Б” нусхада (Б.41б.1) **قينادى** **انى** – қийнади ани, “В” нусхада эса (В.36б.1) **عقوبت** **برلا** **اولدوردى** **انى** – ъуқу: бат бирла олдурди ани тарзида берилган.

“Муқаддамату-л-адаб”даги арабий матн мазмуни турли нусхаларда ҳар хил иборалар орқали берилгани билан уларнинг мазмуни асосий ўзак маънодан узоқлашган эмас.

Масалан, “умр ўрталади” мазмуни “А” нусхада (А.205а.3) *اورته ياشلىق بولدى* – орта йашлиқ болди, “Б” нусхада (Б.38а.6) *يېتى ياشى نېنك ياريسىكا* – йэтти йашиннинг йарисига, “В” нусхада (В.34а.8) *يارولادى عمرى نى* – йарулади ўмрини тарзида берилган. Юқоридаги жумлаларнинг барчаси у ёки бу тарзда асосий мазмунни ифодалайди.

“Чет тилида сўзлашмоқ”, ўзга тилда гапирмоқ” мазмуни туркий сўзлик киритилган қўлёмалар матнида қуйидагича ифодаланган:

سوزلادى (Б.43а.7) – сартча созлади, (А.212б.4) *سارتجه سوزلادى* – созлади ўраб тилидин озга тилни, (В.37а.90) *عرب تېلىندىن اوز كاتېلىنى* – ўажам тили бирла созлади. *عجم تېلى بىرلا سوزلادى* –

“Муқаддамату-л-адаб” қўлёмаларидаги туркий сўзлик матнида турли синоним сўзларнинг ҳам қўлланиши кенг учрайди. Масалан, “А” нусхадаги “бўёқ” сўзи (А.210б.2) *جېقى بوياق* – чиқти бойақ, “Б” нусхада “ранг” (Б42а.1) *جېقى رنك* – чиқти ранг, “Г” нусхада бодағ (Б.25б.3) *كېتى بوداغ* – кэтти бодағ муодиллари билан изоҳланган.

Бошқа бир ўринда “яхшилиқ” сўзининг хайр, эзгулик, йахшилиқ, шунингдек, “одамлар” сўзининг эл, аранлар, бузунлар каби муодиллари келтирилган: (А.270б.2) *يىكوردى* – йэткурди йахшилиқ барча элга, (Б.50а.3) *يىخسى لىق بارجا ايلكا* – қабсади аранларни хайр бирла, (В.41а.7) *قابسادى بوزونلارنى ازكولوك بىرلا* – қабсади бузунларни эзгулик бирла.

Арабий *خار الثور* – ха: ра-с-савр жумласи қиёсланаётган қўлёмалар туркий сўзлиги матнида турли синоним сўзлар билан тушунтирилган, масалан “А” нусхада (А.276а.2) *اون قىلدى* – мунқарди уй, “Б” нусхада (Б.53а.7) *مونقرادى اوى* – ун қилди сиғир, “В” нусхада (В.43а.8) *بوکوردى اوکوز* – бокурди окуз. Асарнинг йиғма матнида истифода этилган қўлёмаларида туркий матн мазмунига таъсир этмай, турли

синоним сўзлар билан изоҳланган ўринлар ҳам жуда кўп учрайди. Бундай жумлаларда матн мазмуни умуман ўзгармай маънодош сўзлар ёрдамида усталик билан кўрсатилган: (А.184а.2) اولودى بورى – улуди бори, (Б.236.50) اولودى قورت – улуди қурт. “Увиллади бўри” мазмунидаги бу жумлада феъл айрим фонетик ўзгариш билан қўлланилган бўлса ҳам, “бўри” сўзининг “қурт” шаклидаги иккинчи маънодоши келтирилган. “Аёл покланди” мазмуни қўлёзмаларда (А)197а.3 ارىدى خاتون – ариди хатун, (В.33а.2) ارىدى عورت – аради аврат, (В.31а.8) ارىلدى تيشى – ариди тиши шаклида берилган. Мазкур жумлаларда биргина “аёл” сўзининг хатун, ʋаврат, тиши каби уч маънодош ишлатилган.

“Муқаддамату-л-адаб” матнида маъноси тавсифий изоҳланган туркий сўз мақолалари ҳам кўплаб учрайди. Масалан, арабий ندى المیت – надаба-л-маййит ибораси “А” нусхада (А.188а.1) اولوك كا يىغلادى – олука йиғлади маъносида изоҳланган. Мазкур жумла “Б” нусхада “ўликка унинг яхшиликларини айтиб йиғлади” мазмунида (Б.266б.20) يىغلادى اولوككا ايتىب – йиғлади олука эзуликларин айтиб шаклида берилган. “Б” нусхадаги туркий муодил тавсифий характерга эга бўлган.

“Эркак улуғ бўлди” мазмунидаги жумла “А” ҳамда “Б” нусхаларда (А.192б.4) اولوغ بولدى اير, (Б.30а.1) اولوغ بولدى ار – улуғ бўлди эр шаклида берилган. “В” нусхада унинг мазмуни янада кенгайган: (В.29б.5) كرم ليك اولوغ لوغ بولدى ار – карамлик улуғлуг болди эр.

Арабий احورت عينه – ихваррат ʋайнуху жумласи (А.485а.4; Б.187а.2) قرا بولدى كوزى – қара болди кози тарзида, “В” нусхада эса изоҳий таржима (В.117а.9) اقى اق قراسى قرا بولدى – ақи ақ қараси қара болди кўз сифатида берилган.

Айрим ҳолатларда мазмуннинг туркий сўзликда изоҳланишида айрим чекланиш ҳам учрайди. Нусхалардаги арабий

سجر الله البخار – сажара алла: ху-л-буха:р жумласи қиёсланаётган кўлёмаларда (А.426б.4) يولوردى (تولوردى) تينكرى تينكرى لارنى (تينكزلارنى) – йўлдурди тангри тангриларни, толдурди тангри тэнгизларни, (Б.142а.7) تنكيزنى (تنكرى) – толдурди (тэнгри) тэнгизни, (В.96б.7) تولوردى تنكرى دريالارنى – толдурди тэнгри дарйаларни тарзида берилган. “А” нусхада жумла йўлдурди тангри тангриларни кўринишида хато изоҳланган. Матнда бу жумла толдурди тангри тэнгизларни ҳолатида тўлиқ берилди. “Б” нусхадаги жумла таркибидан تنكرى – тангри сўзи тушиб қолган ҳамда арабий матндаги “денгизлар” мазмуни тэнгиз кўринишида ифодаланган, “В” нусхада эса “денгизлар” сўзи ўрнига дарйалар сўзи қўлланилган. “Б” нусханинг 2-бобга бағишланган қисмидаги نصفه – нассафаҳу сўз мақоласининг туркий сўзлигида “икки” сўзининг ўрнига сони рақамда кўрсатилган.

Туркий сўзлик матнида арабий сўзлик матнини конкретлаштиришга уриниш ҳолларини ҳам учратиш мумкин. Асар матнидаги “овни овламоқ” ибораси “А” ҳамда “В” нусхаларда бир хил (А.466а.3) اولادى اونی (В.110а.8) افلادى ابنى – авлади авни кўринишида тўғри изоҳланган. Қиёсланаётган “Б” нусхада эса бу жумла “кийикни овлади” мазмунида конкрет берилган.

Арабий матндаги ارتمض – иртамада мақоласи “қуймоқ”, яъни “қайғудан қуймоқ” маъносини ифодалайди. Жумла ёрдамчи нусхаларда айнан шу мазмунда берилган: (Б.166а.6) كويدى قذغودين – куйди қадғудин, (В.110а.9) كويدى قذغودين – куйди қазғудин. Лекин “А” нусхада туркий муодил (А.466а.4) كويدى – куйди сўзи билан ифодаланган, унинг тафсилоти келтирилмаган.

Мазмуннинг конкретлашувига امتشط – имташата сўз мақоласини ҳам келтириш мумкин, у “тарамоқ” маъносини англатади ва “А” ва “В” нусхаларда “сочни таради” маз-

мунида (А.466б.3) تارادی ساجنى – тароди сачни, (В.110б.2) سچ – сач тароди, “Б” нусхада эса (Б.166б.3) بشين تارادی – башин тароди шаклида келтирилган.

Қўлёмаларда айрим сўз мақолаларининг туркий матни ни соддалаштириш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, арабий *ارتجز* – иртажаза феъли “ражаз баҳрида шеър айтмоқ” маъносини англатади. “Муқаддамату-л-адаб”нинг “Б” нусхасида (Б.165б.7) *رجز بيت ایدی* – ражаз байт айди мазмунида изоҳланган. Асарнинг “В” нусхасида эса “ражаз” баҳри “қисқа” деб номланган ва қуйидагича берилган: (В.110а.3) *قيسغا بيت ايتى* – қисға байт айтти. Мазкур жумла “А” нусхада “шеър айтти” маъносида келтирилган: (А.465б.1) *قوشوق ايتى* – қошук айтти.

Қўлёмалар матнида туркий жумлаларнинг қисман ўхшаш ҳолларини учратиш мумкин. Масалан, (А.186а.3) *ايلاكا* – хутба оқуди хати: б элга, (Б.25а.4) *خطبه قىلدى* – хутба қилди хати: б қавмларга, (В.27а.5) *خطبه قوم لارغا* – хутба қилди хати: б кишиларга, (Г.18б.8) *ايتى خطيب كيسى لارغا* – хутба айди хати: б кишиларга. Мазкур туркий жумлалар матнидаги ёрдамчи феъллар *اوقودى* – оқуди, *قىلدى* – қилди, *ايتى* – айтти, *ايدى* – айди сўзлари билан ифодаланган.

Арабий *سجنه* – сажанаху – “уни турмага ташлади” сўз мақоласининг қўлёмалардаги туркий муодиллари турли синоним сўзлар билан изоҳланган бўлса ҳам арабий асли англатган мазмундан узоқлашмаган. Бу сўз мақоласи “А” нусхада (А.213а.1) *زندانقا салدى انى* – зинданқа салди ани, “Б” нусхада (Б.43б.1) *زندانقا كمشتى انى* – зинданқа кэмисти ани, “В” нусхада (В.37б.1) *زندان قاقبتى انى* – зинданқа капти ани тарзида изоҳланган. Юқоридаги салди, кэмисти, капти феъллари бирикма таркибида асосий мазмунни тўғри англатган.

Туркий матндаги “қўйлаққа ёқа қилмоқ” мазмунидаги жумла *يقا* – йақа сўзи билан келган қилди, ойди, қойди

фешлари воситасида англашилган: (А.272б.3) *يَقَا قَيْلْدِي كُونَكَاك* – йақа қилди конглакка, (Б.51а.6) *يَقَا اويدى كونكلاككا* – йақа оиди конглакка, (В.42а.2; Г.29а.6) *يَقَا قويدى كونلاككا* – йақа қойди конглакка.

Қиёсланаётган қўлёзмаларнинг туркий сўзлигида уларнинг арабий асли мазмунидан четга чиқиш ҳоллари учрайди. Масалан, арабий сўзлик матнидаги *اغالت ولدها* – ағалат валадаҳа: жумласи “ҳомиладор аёл боласини эмизди” маъносини англатади. Бу жумла қўлёзмалардаги туркий сўзликда “А” нусхада (А.403а.1) *اغير اياق بولدى خاتون* – ағир айав болди хатун – “аёл ҳомиладор бўлди”, “Г” нусхада (Г.61б.4) *اموزدوردى خاتون اوغلانيني* – “аёл боласини эмизди” маъноларида келтирилган. Лекин юқоридаги қўлёзмаларда айнан “ҳомиладор аёл” мазмуни англашилмайди. Мазкур жумла “Б” нусхада (Б.135а.5) *يوكلاك* – йўқлук эркан сут эмиздурди оғланқа – “ҳомиладор бўлиб, боласига сут эмизди” тарзида берилган. Демак, “А” ва “Г” нусхаларда арабий матннинг мазмуни тўлиқ англашилган эмас. Ёрдамчи “Б” нусхада эса мазмун тўлиқ ифодаланган.

Арабий матндаги *هوم* – ҳаввама сўз мақоласи “мудрамоқ” мазмунини англатади. Бу мазмун қиёсланаётган “Б” ҳамда “В” нусхаларда яққол англашилган: (Б.153а.6) *اودمسيندى* – узимсинди, (В.103а.4) *ايمزغاندى* – имизғанди. Мазкур жумланинг мазмуни “А” нусхада “уйғатмоқ” деб кўрсатилган: (А.144б.2) *اويقاتتى انى* – уйқатти ани.

Асар матнидаги *اغناه* – ағна: ҳу “бой қилмоқ, бойитмоқ” маъноларини англатган. Шунингдек, *اغنى* – ағна фешли *عن* – ған олд кўмакчиси билан қўлланилган ва у “озод қилмоқ, халос қилмоқ, “вакил қилмоқ” маъноларини билдиради. Мана шу иккала маъно қиёсланаётган қўлёзмаларда қуйидагича акс эттирилган: (А.419а.4) *غم سيز بولدى اندين* – ғамсиз болди андин,

билмади” маъносини англатади. Ёрдамчи нусхаларда бу ибора айнан “ишни билмади” маъносида ифодаланган: (Б.79а.7) بيلمادی ایشنی, (В.586.8; Г.40а.9) بيلمادی ایش نی – билмади ишни.

“Муқаддаматул-адаб” қўлёзмаларида қарама-қарши мазмунли ҳолатлар учраган. Арабий матндаги رفع الثوب – рақаъа-с-савб ибораси “тўнни ямади” маъносини англатади ва қўлёзмаларда айнан шу маънода келтирилган: (А.3456.3) بارجه يمادی تونغه – парча йамади тонга, (Б.100а.7; В.71а.7) يمادی تون نی – йамади тонни. “Б” нусхада юкоридаги мазмунга умуман тескари бўлган يرتى تون نی – йиртти тонни мазмунидаги жумла ҳам берилган. Бу жумла ёнидаги باره زد – جامه را – па:ра зад жа:маи ра: форсий муодилининг ҳарфий таржимаси бўлиши мумкин.

3.3.2. ЖУМЛА ТУЗИЛИШИГА ДОИР ТАҲЛИЛ

“Муқаддамату-л-адаб” қўлёзмаларидаги туркий матн ўзига хос услубда берилган. Бунда муаллиф туркий сўзликдаги матнга араб тили синтаксиси қоидалари асосида махсус ёндашган. Араб тилидаги феъл-кесимнинг гап бошида келиш тартибига кўра асар матнидаги туркий жумлаларда кесим эгадан олдин келган: (Б.1а.1) اونكاردی تامنی – онгарди тамни, (БхВ.136.5) یسادی دام نی – йасади дамни, (А.2466.2) اوغرادى ایانجتى منى فلان نیمه – оғради ишқа, (В.136.9) سقلادی انى تنکری – сақлади ани тангри, (А.248а.1) تیزدی اینجونى – тизди инжуни.

Қиёсланаётган қўлёзмаларнинг туркий сўзлиги матнида эга кесимдан олдин келган ҳоллар кам бўлса ҳам мавжуд: (А.247а.2) تينکری ساقلادی انى – тангри сақлади ани, (А.251а.1) محرم احرام دين جيقتى – кок кокарди, (Б.66.3) كوك كوكرادی

ихра: мдин чиқти, (Б.66.2) قربان جانورى قربان قيلغويير كا تكدى – курбан жанувари курбан қилғу йэрга тэгди, (А.1876.3) كون ار تترادى – кун батмаққа йавушти, (Б.115а.1) تيفا كوزين يوموب باشين (Б.117а.5) – эр титради бэзгакдин, (Б.117а.5) – بزكاك دين كتوردى – тэва козин йумуб башин котурди.

Туркий жумлалар таркибида айрим форсий сўз бўлакларининг учраш ҳоллари ҳам мавжуд. Масалан, “лашқарга ёрдам берди” мазмунидаги туркий жумла “А” нусхада (А.392а.2) ممد بيردى جريك كه – мадад бэрди чэрикка, “Б” нусхада (Б.128а.7) يارى بردى جريك كا йари бэрди лашқар ра: шаклида келтирилган. Жумла таркибига форс тилидаги лашқар ра: сўзи киритиб юборилган. “Г” нусхада ҳам бу жумла (Г.59а.6) мадад бэрди чэрикка мазмунида берилган.

Демак, “В” нусхадаги лашқар ра: сўзи котиб томонидан беихтиёр матнга киритиб юборилган. Матнда бу сўз хато шакл сифатида белгиланди, унинг ёнига جريك كا – чэрикка сўзи тикланди.

Ёрдамчи “В” нусхада “қозонни шўр қилди” ибораси (В.96а.2) شور كرد كفاخ نى – шор кард қувачни тарзида берилган. Котиб жумладаги туркий қилди ёрдамчи феъли ўрнига унинг форсий муодили кард ни хато киритган. Шу сабабли матнда кард феълининг ёнига қавсда қилди шакли тўғри вариант сифатида кўрсатилди.

Таянч “А” нусхадаги туркий сўзлик матнида мўғулий сўзлик киритилган ҳоллар ҳам учраган. Масалан, “уни айблади” мазмунидаги туркий жумла ўрнига (А.437а.4) مودود – الى كيبه تونى – кўринишидаги мўғулий вариант киритилган. Шунингдек, мазкур нусхадаги арабий رابطوا – ра: бату: феъли (А.458а.4) سوبه ساقلاديلار – соба сақладилар шаклида туркий сўзлик матнида кўрсатилган. Жумла таркибидаги соба сўзи мўғулий сўзликда ҳам айнан такрорланган ва ҳар иккала сўзлик матнида қўлланилган. Демак, қўлэзмадаги туркий сўзлик матнида соба мўғулий сўзлик ишлатилган.

Қиёсланаётган “В” нусхадаги “Ўтин қилди” жумласи (В.109а.1) *اوتون کرد قیلدی* – отун кард қилди шаклида изоҳланган. Кўриниб турибдики, туркий жумла таркибига форс тилидаги ёрдамчи кард феъли киритилган. Йиғма матнда кард сўзи қавсга олинди ва жумла *اوتون قیلدی* – отун қилди тарзида кўрсатилди.

Шунингдек, мазкур қўлёзмадаги арабий *امتن عليه* – имтанна ғалайҳи сўз мақоласи туркийда (В.112б.7) *منت نهاد* – *انتينك اوزا* – миннат наҳа:д анинг уза мазмунида келтирилган. Жумла таркибига форсий наҳа:д сўзи киритилган. Йиғма матнда истифода этилган қўлёзмаларда бу жумла қуйидагича берилган: (А.473а.3) *مينت قويدى انکه* – миннат қойди анга, (Б.170б.1) *منت قويدى انتينك اوزا* – миннат қойди анинг ўза. Юқоридагиларга асосланган ҳолда биз наҳа:д сўзини қойди билан алмаштирдик.

3.3.3. ЖУМЛАЛАРНИНГ ШАКЛАН ИФОДАЛАНИШИГА ДОИР ТАҲЛИЛ

Қўлёзмалар матнида бир хил синоним сўзлар билан ифодаланган сўз мақолалари кўплаб учрайди, лекин уларнинг ёзилишида айрим жузвий имловий ўзгаришлар учраши мумкин. Масалан: (А.169а.4) *بات تي توپراق قا* (Б.13б.10 – батти топраққа, (В.20б.9; Г.14а.8) *بتي توپراق قا* – батти топраққа. Кўриниб турганидек, багги феъли *بات تي* – кўринишларида ёзилиб, келишик қўшимчаси *قا* – қа, *غا* – ға шаклларида қўлланилган.

Нусхалардаги “от қариди” ибораси (А.190б.3) *قاريدى ات*, (В.28б.2; Г.20а.3) *قريدى اط*, (В.28б.8) *قرى دى اط* – қариди ат мазмунида шакл жиҳатидан турли ифодаланган бўлса ҳам, бир хил талаффуз қилинади.

“А”, “Б” нусхаларда бир хил, “В”, “Г” нусхаларда бир хил учраган ҳолатлар: (А.173б.4; Б.16б.5) *عاشق قیلدی انى* – ға:шиқ

қилди ани, (B.226.5; 5156.4) قول لاندی عشق دین – кулланди ʔшиқдин. Бу ибора “Г” нусхада нукталарсиз берилган.

(A.1956.4; B.32a.3) فال توتی قوش بیرلا – фал тутти куш бирла, (B.306.8; G.21a.10) فال قیلدی قوش بیرلا – фал қилди куш бирла. (A.382a.4) نیت قیلدی فلان ایشکه – нийат қилди фалан ишга, (B.1226.1) نیت قیلدی فلان ایش اوزا – нийат қилди фалан иш уза, (B.85a.1; G.57a.4) اوغرادی فلان نیما اوزا – огради фалан нима уза.

(A.383a.4) اوگرانتی انی نیمه که – оградти ани нимага, (B.123a.3) اوگراتی انکا نارسانی – оградти анга наэрсани, (B.85a.8; G.57a.9) دوشوندوردی انکا نیمانی – душундурди анга нимани.

“А”, “В”, “Г” нусхаларда бир хил ифодаланиб, “Б” нусхада фарқли ҳолатлар:

(A.1726.3) اوتماس بولدی یرماق لار (B.22a.6) اوتماس بولدی یرماق لار (G.15a.7) اوتماس بولدی یرماقلار – отмас болди йармақлар, (B.156.6) یفوز بولدی یرماق – йавуз болди йармақ.

(A.175a.2) کوب سولوق بولدی قودوق (B.23a.6) کوب سف لو بولدی قوزغ (G.16a.1) کوب سف لو بولدی قوزوغ (B.176.5) اوکوش قوزوغ بولدی قذوغ – коп сувлуқ болди кудуқ, – коп сувлу болди кузуғ, (G.16a.1) – коп сувлу болди кузуғ, (B.176.5) اوکوش – огуш сувлуғ болди кузуғ.

(A.180a.1; B.246.9; G.17a.5) دشمن توتی انی – душман тутти ани, (B.206.6) ینکراندی انی – йингранди ани.

(A.1906.4) لاف اوردی ار (B.286.9; G.20a.3) لاف اوردی ایر (B.286.3) اولوسیندی ار – улусинди эр.

(A.193a.2; B.296.6; G.206.5) اوگراندی ایشکا (B.30a.3) توشوندی ایشکا – огранди ишка, – тушунди ишка.

“Б”, “В”, “Г” нусхаларда бир хил ўзгаришсиз қўлланилиб, “А” нусхада ўзгаришли қўлланилган ҳолатлар:

(A.261a.3) هلاک بولدی – ҳала:к болди, (B.106.4; B.19a.6; G.13a.3) بوقالدى – йоқалди. (A.261a.3) توکولدی یامغور – токулди йамғур, (B.106.5; B.19a.7; 13a.4) یغدی ینمور – йағди йамғур. (B.121a.2; B.84a.5) وفا قیلدی وعده کا – вафа: қилди ваъдага, (G.566.4) وفا قیلدی وعده غا – вафа: қилди ваъдага, (A.380a.3) تیلاکنی بیردی – тилакни бэрдди.

(Б.1226.2; В.85а.2; Г.57а.4) – қаршу қилди анга сонгони, (А.9826.2) – тузатти сонгони анинк сари, (Б.1366.2; В.93а.5) – толандурди тангри тагларни, (Г.62а.4) – тагларни толандурди, (А.4046.4) – тагни толандурди, (Б.1366.4) – сэфунди, (Г.886.7) – йузи ачилди, (В.816.8) – йавуқ болди анга шика: р, (Г.55а.4) – йавуди анга ав.

Қиёсланаётган “В” ва “Г” нусхалардаги туркий сўзлик матни асосан ўзгаришсиз қўлланилган бўлиб, лекин турли синонимлар билан ифодаланган ўринлар ҳам учрайди. Масалан, (В.85а.7) – сабр бәрди анга тангри, (Г.57а.9) – қойди тангри анинг уза сабрни. (В.1366.4) – сэфунди, (Г.886.7) – йузи ачилди. (В.816.8) – йавуқ болди анга шика: р, (Г.55а.4) – йавуди анга ав.

“Б” ва “Г” нусхаларда бир хил ҳолатлар ҳам мавжуд:

(Б.14а.4; Г.146.4) – зийан тэгурди анга, (А.170а.4) – куч қилди анқа, (В.21а.8) – тил тикорди, (Б.296.5; Г.206.2) – бойнағулук қилди, (А.192а.4) – бойин сунмади.

(Б.546.3; Г.306.1) – тикти палапан куш козини, (А.276а.1) – тикти қарчиғайни козини. (в.44а.4) – тикти қарчи козини.

“Б”, “Г” нусхаларда бир ҳил, лекин жузвий фарқлар учраган ўринлар: (Б.14а.6) – кэлурди ашлиқни, (Г.146.5) – кэлтурди ашлиқни, (А.170бю2) – кил кэлтурди ашлиқни, (В.21а.9) – кэлтурди йэгулукни, (В.21а.9) – кэлтурди таба:мни.

3.3.4. ИМЛОВИЙ ХУСУСИЯТЛАР ТАҲЛИЛИ

“Муқаддмату-л-адаб” қўлёзмалари таркибига кирган туркий сўзлик матнларининг ўзига хос имло хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Сўз бошидаги “э” унлиси ا – али:ф, ا – ал-и:ф йа: й носитасида берилган:

(A.181a.2) اىكىدى انى (B.216.3; B.25a.8) اىكىدى эгди ани, (A.189a.9), (B.276.3; B.28a.8; Г.20a.8) ايكتى экти. (B.9a.5) امدى амди اموك نى – эмди эмукни, (B.32a.6) افيدى قوش دانه نى эвиди куш данани, (B.706.1) يوز افوردى اندين – йуз эвурди андин, (B.83a.6) اسى انتى – эсси анти.

“Э” унлиси сўз ўртасида ى – йа й билан ёки ى йа:й сиз ҳам ифодаланган:

(A.2176.4; B.2a.9) كستى انى – кэсди ани, кэсти ани, (A.2176.4) $\text{يارى بىردى لار قازغانغالى}$ – йари бәрдилар қазғанғали, (B.26.3) $\text{يارى بردى انكا قزغان غان}$ – йари бәрди анга қазғанған, (B.46.3) $\text{بوغاز لادى يىكيت مغ تقانى}$ – боғазлади йигит сағ тэвани, (B.11a.3) $\text{ايتو بىردى انكا ايشنى}$ – айту бәрди анга ишни. (B.94a.3) كترولدى بوليت – кэтрулди булит.

“О”, “о”, “у”, “у”, унлилари او -али:ф ва : в бирикмаси билан берилган:

(B.956.2) $\text{اوزلارى بردى اوتلاغقا}$ – озлари барди отлағқа. (A.340a.3; B.966.6; B.69a.6) اوكدى انى – огди ани, (B.102a.5) اويدى – узиди, (B.105a.7; B.746.1) اوستاخ بولدى – устах болди, (B.1096.2) اونغاي بولدى – онғай болди. (A.3626.1) اوسال بولدى – осал болди, (Г.56a.9) $\text{اوروج توتى اوروج توتقان}$ – уруч тутти уруч тутқан, (B.77a.3) اوكوندى – огунди, (B.816.7) افكاکا كلتوردى انى – офкага кэлтурди ани.

Айрим ўринларда бу товушларнинг биргина ا – али:ф харфи билан ифодаланган сўзлар ҳам учрайди:

(B.5a.40) اكسوك بولدى – оксук болди, (B.706.3) اكستى اولوشين – оксутти улушин, (B.1166.5) $\text{افكاکا كلتوردى انى}$ – офкага кэлтурди ани, (B.846.7) افكаланدوردى انى – офкаландурди ани (B.1056.8) اكوٹ الدى – окушти анинг бирла, (B.1126.9) $\text{اقوشنى انينك بىرلا}$ – огул алди, (B.1886.1) افكا قیلدى انكا – офка қилди анга.

“Г” ундоши ت – та, ط – та ҳарфлари билан ифодаланган: (A.4846.3) يم بردى – торуқ болди ат. (B.10a.5)

атқа – йэм бәрди атқа, (А.240б.1) – эритти алтунни кумушни, (В.20б.4) – қопарди тозанги, (Б.35б.1) – тоснади йилқи, (Б.84а.8) – оталади. (А.485а.2) ат – ала болди ат, (Б.187б.1) – торуғ болди ат, (В.117б.50) – ториг болди ат.

Жарангсиз “п” ундоши ب – бе ёки – пе ҳарфлари билан берилган:

يابوق يابتي أط (А.439а.4) – йапишти анқа, (А.434а.3) – йапуқ йапти атқа, (Б.163б.4) – пардақа кирди па: дша:х. (В.108б.9) – дабълу болди па: дша: х, (В.118б.2) – йапушти анқа, (В.119б.7) – ун қилди палан, (В.37б.3) – тапуғ қилди анқа. (А.214а.3) – тапуқлик қилди анқа, (А.439а.3) – табуқлиқ қилди анқа, (А.439а.3) – йупқа қилди ани.

Қўлзмалар матнида “п” товушининг ف – фе ҳарфи билан ёзилган ўринлари ҳам мавжуд:

اتلاتى چوفان قوى لارنى (В.73б.7) – отлатти чофан қўйларни, (Б.118а.6) – кофуклук болди тэнгиз, (Б.149б.7); – йуфқа қилди ани.

«В» товуши و – ва : в, ف – фа ҳарфлари билан берилган: – тоқди сувни, (Б.3б.4) – тоқди сувни, (А.250б.4) – чарлади тэва. (Б.3б.5) – сақинди ёғуз аишдин (Б.6а.4) – бақирди тэва, (В.17а.6) – арди тэва, (Б.50б.7) – тилди қавонни (б.112а.5) – йавуз бўлди феъли, (б.192а.6) – сорди сувни, (А.232б.2) – бәрди манка бир авуч фалан нимани, (Г.5а.6) – бәрди манка бир авуч фалан наэрсани, (В.39б.4) – йарди авунни йаргуч бирла, (А.3089б.2) – сифсади, (Б.74б.3)

(B.56a.3) جوشوندى ايت افغا – сувсади, (B.656.9) – чушунди ит авға, (B.84a.6) افوندوردى ارنى – авундурди эрни.

“С” товуши س – си: н, ص – са:д, ث – се ҳарфлари билан ёзилган: (B.195a.1) تاتليغ بولدى صف – татлиг

болди сув, (A.253a.4) سىنگدى صوحوضقا – сингди сув хавузқа.

(A.1736.1); B.16a7; B.2262 اثر قىلدى انكا سوز – асар қилди анга

соз, (A.2636.2) ساعر قىلدى انى قاتيق اون – сағир қилди ани қаттиқ

ун, (B.45a.4) بلا صغير قىلدى صغير قىلغان – сағир қилди сағир

қилган бала: , (B.386.1) سغر قىلدى انى قتغ اواز – сағир қилди ани қаттиғ а: ва: з,

(B.63a.5) ساقو بولدى – сақав болди. “Т” ундоши

ك – ка : ф ва ك – га : ф ҳарфлари билан ифодаланган:

(A.4766.10) يلقان ايتى انقا فلان نيمه كه – йалқан айтти анқа фалан

нимага, (A.2216.3) باغلادى توكون نى – бағлади тугунни, (B.346.4;

B.32a.7) اوكوش – тишади тегирманни, (B.19a.3) اوكوش

اورت – угуш огланлиғ болди аврат, (B.246.1) اوغلانليغ بولدى عورت

– шифа: бэрди анга согалдин. (B.206.8) شفا بردى انكا سوكالدين

– тэгурди анга созни.

“И” унлиси ي – йа : й, ذ – за : л, د – да : л, ز – зе ҳарф-

лари билан берилган:

(B.1466.6) وقت قودو بىردى انكا – вақт қозу бэрди анга,

(B.1506.7) كذيك تكدى انلار اوزا – қизиқ тэгди анлар ўза, (Г.26.1)

بىر بىرى اوزا قوددى تون لارنى – бир-бири уза қозди тонларни,

(B.7a.8) اينكا كىردى كذك – инга кирди қизиқ, (A.230a.3) ياتوقىقا

ايرمادى – йатуқиқа барди кийик, (B.146.1) ايرمادى

– тайилди аяқи, (B.66.5) تيندى اذاقى – тинди азақи.

(B.216.1) ايردى – айриди, (B.146.1) ايردى

– азирди. (B.316.3) قيوغ بولدى سوت – қуйуғ болди сут, (B.406.3)

– кэтти бодағ, (Г.256.3) كودتى انى – кодти ани,

(B.37a.4) ازنادى سف تورماق دين – аз-нади сув турмақдин, (B.71a.7)

– кэсук қузруклуғ болди. كىسوك قودر و قلوغ بولدى

Жарангли “Д” ундоши د – да: л, ذ – за: л, ز – зе ҳарф-

лари билан ифодаланган:

(A.256a.4) كوب سولوق بولدى قودوق – коп сувлуқ болди кудук, (B.7a.7) اوكوش بولدى قودوق سفى – огуш болди қузук суви, (B.17a.7) كوب سف لوغ بولدى قزوغ – коп сувлуғ болди қузуғ, (B.656.5) تولدى اديش – толди изиш, (A.299a.2) يذلاندى يذلاندى خوش يذليغ (B.686.2) – йизланди на : з бойи, (B.526.3) يذلاندى يذليغ لو اوت – йизланди хуш йизилиғ нима, (B.526.3) – йизланди йизиглу от.

“Ч” ундоши ж – жи : м ёки ч – чи : м ҳарфлари билан кўрсатилган:

(A.256a.1) اوتماس بولدى قيليغ – отмас болди қилич, (B.17a.5) كيجتى يل (A.4966.2) – چونга болди қилич, جونكا بولدى قليغ – кэчти йиллар, (B.101a.7) سركا بولدى جقر – сирка болди чақир, (B.1356.2) جاقردى – чақирди, (B.40a.5) سف جومدى انى – бойади сачини, (A.2166.1) بويادى ساجنى (A.217a.1) – аччиқланди анқа, اچيق لاندى انقه – бай болди чигай, (B.21a.7) باى بولدى جغاي – ачук болди иш, (B.22a.5) اوتلوع بولدى جقماق – отлуғ болди чакмақ, (B.66a.6) جرك بولدى – чаррик болди.

Асар қўлёмаларининг айрим ўринларида сўзлардаги ҳарфларнинг ёзилишига доир изоҳлар учрайди. Мазкур изоҳлар туркий сўзлик матнига ҳам киритилган. Масалан, асардаги арабий ذاق الدواء – за: қа-д-дава: жумласидаги ذاق – за: қа феъли داق – да: қа шаклида ҳам учраши мумкин. Мана шу изоҳ куйидагича берилган: (B.5566.1) ذاق الدواء بالذال والذال – за : қа-д-дава: би-д-да:л ва-з-за:л – азди дарוני دال بيرلا تقى – эзди даруни да: л бирла тақи за:л бирла.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг йиғма матнига асос қилиб олинган қўлёмалардаги туркий сўзлик матни ҳаракатсиз берилган, лекин айрим сўзларнинг маъносини аниқлаштириш мақсадида уларга маълум ҳаракатлар қўйилган:

(B.276.6) يوق بولدى كون بتماق غا – йавуқ болди кун батмақға, (A.193a.3) سره لادى يرماق لارنى – саралади йармақларни, –

саралади, (Б.346.40 قوش ييم افدودى – қуш йэм эвдуди, (Б.1066.7) бирла, (А.4856.4) بريم الوم ايدشتى انينك بيرلا – бэрим алум айдишти анинг бирла, (В.186.8) بولى رادى ييلدروم – боз болди ат, (В.436.2) كورماز قىلدى كوزىنى – йилдиради йилдирум, (А.282a.3) قويدى بزاك نى – қўйди эзакни, (Б.55a.7) توردى سو – турди сув, (Б.66a.5) جرك بولى – чаррик болди, (Б.1496.6) مثل اوردى – масал урди, (2166.2) اسندى تون – исинди тон, (529a.1) الغ قىلى تيكه نى – улуг қилди тиккани, (Б.40a.3) بردى قولاقنى – бурди қулақини (А.516.1) الغ – улуг, (А.576.1) بريدى يالواج – йалавач, (А.676.4) كيكيرتك – кэкиртак, (Б.13a.7) بريدى يبار – бурди йипар. (Б.13a.7) برار – бурар.

3.3.5. ИМЛОВИЙ ФАРҚЛАР ТАҲЛИЛИ

Қўлэзмалардаги туркий сўзлик матнида сўзлардаги айрим ҳарфлар, қўшимчалар, сўзларнинг тушиб қолиш ҳоллари ҳам учраган.

“В” нусхадаги (В.23a.5) تاه فى المفازة – та: ҳа фи-л-мафа: за – “чўлда адашиб юрди” жумласи туркийда يابادا يورودى – азиб йуруди йабада шаклида берилган. Иборадаги “чўл” мазмунида изоҳланган йаба сўзидан “н” ҳарфи тушиб қолган. Асосий матнда бу ҳарф қавс воситасида يابانده – йабанда шаклида кўрсатилади.

“А” нусхадаги (А.1776.3) كوب اوغلان ليق خاتون – коп оғланлик хатун иборасидаги болди феъли тушиб қолган, жумла аслида كوب اوغلان ليق بولى خاتون – коп оғланлик болди хатун шаклида бўлган.

“А” нусхадаги арабий (А.1806.4) بنى الدار – бана-д-да: р жумласи туркийда بنا قىلدى سراى – бина: қилди сарай тарзида ёзилган. Бу ўринда –ни қўшимчаси тушиб қолган. Туркий сўзлик матнида –ни қўшимчаси тикланди ва ибора بنا قىلدى سراى نى – бина: қилди сарайни мазмунида берилди.

Арабий матндаги *نقده الثمن* – нақадаҳу-с-саман жумласи қўлёмаларда *نقد بېردى انكا بهانى* – нақд бәрди анга баҳа:ни мазмунида изоҳланган. Лекин бу жумланинг “В” нусхадаги туркий муодили (В.296.8) *نقد بېردى انكا* – нақд бәрди анга шаклида ёзилган ва жумла таркибидан *بهانى* – баҳа:ни сўзи тушиб қолган. Йиғма матнда юқоридаги сўз асосий матнга қавсда тикланди.

Ёрдамчи “Б” нусхадаги *كره الشيء* – қариҳа-ш-шай сўз мақоласи (Б.836.4) *ينكراندى نارسا* – йингранди наэрсa кўринишида изоҳланган. Бу жумла қиёсланаётган қўлёмаларда (В.616.4) *ينكراندى نيماني* – йингранди нимани тарзида берилган. Демак, “Б” нусхадаги сўз мақоласи таркибидан –ни қўшимчаси тушиб қолган. Қиёслаш натижасида мазкур қўшимча матнга тикланди ва мақола *ينكراندى نارسانى* – йингранди наэрсани шаклида берилди.

Қўлёмаларда айрим туркий сўзлар кўплик ўрнига бирлик шаклида берилган. Масалан, арабий *أقوى القوم* – ақва-л-қавм жумласи “А” нусхада (А.4206.4) *ازوق سيز بولدى اير* – азуқсиз болди эр, “Б” нусхада (Б.139а.1) *ازيق سيز بولدى ارانلار* – азуқсиз болди аранлар, “В” нусхада (В.946.5) *ازوقسيز بولدى بوزونلار* – азуқсиз болди бузунлар шаклида берилган. “Б” ҳамда “В” нусхалардаги аранлар ва бузунлар сўзлари “А” нусхада эр шаклида келтирилган. Бу қўлёмада *اير* – эр ўрнига *ايل* – эл сўзининг қўлланиши матн мазмунини тўлиқ ифодалайди.

Шунингдек, “Б”, “В” нусхалардаги (Б.141а.4) *ينجىدى بش لارنى* – йанчди башларни, (В.96а.3) *ينجتى بش لارنى* – йанчти башларни жумласи “А” нусхада (А.4246.3) *تيرمالادى باشينى* – тирмалади башини шаклида изоҳланган. Ёрдамчи нусхалардаги башларни сўзи асосий нусхада башини тарзида бирликда берилган. Йиғма матнда жумла таркибидаги *باشينى* – башини *باش لارنىنى* – башларини сўзлари ўзгаришсиз келтирилди.

“Муқаддамату-л-адаб” қўлёмаларида турли туркий кавмларнинг лаҳжа хусусиятларини ҳам кўриш мумкин:

(B.99a.20 دانكى سانادى ستيغنى – данги санади сатигни, (B.99a.9) برماقلارىنى دووقۇدى-доқуди бармақларини, (B.1476.2) كاتى دامنى – катти дамни, (B.996.8) كادتى دامنى – кадти дамни, (Г.66а.7) دولاندوردى انى – долантурди ани, (Г.666.20) دارغاتی انى – дарғатти ани, (B.1496.3) دام قا – кэмисти дамқа, (A.4546.40) قوشدى انى – қушди ани, (A.463a.4) قوجقلار – шэшти хабвасини, (B.1716.7) شيشلىدى بوزونلار – чушашди бузунлар, (B.1766.3) شيشلىدى توكون – шэшилди тугун, (B.1196.6) اولودين – удлудин алди, (B.120a.6) درغادى لار – дарғадилар, (A.1716.2) قاشتى اندين – қашти андин, (A.1716.3) اوردى سودنى – урди судни, (A.246a.4) برندق تاغدى تيوانى – бурундуқ тағди тэвани, (A.1706.1) اوشتى – ушти, (A.1766.2) قاشتى اندين – қашти андин, (A.202a.3) دابشيدى – дапшиди, (B.81a.30) اشادى – ашади, (A.334a.2) اوزى قاشتى – ози қашти.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб” турли хуудларда кўплаб нухаларда китобат қилинган. Мана шу китобат жараёнида котиблар асар таркибидаги туркий сўзлик матнига мазкур минтақанинг лаҳжа хусусиятларига хос сўзларни киритганлар. Шу сабабли “Муқаддамату-л-адаб”ни туркий халқларнинг муштарак ёдгорлиги деб ҳисоблаш мумкин. Кўлэмаларни қиёсий ўрганиш уларнинг матнларида маънога доир фарқлар, турли имловий, грамматик хатолар мавжудлигини кўрсатди. Туркий сўзликдаги айнан бир сўзнинг кўлэмаларда турли шаклдош вариантлар билан ифодаланиш ҳолларини сўзларнинг маълум географик минтақада қўлланиши ёки қўлланмаслиги билан изоҳлаш мумкин. “Муқаддамату-л-адаб” туркий сўзлигининг йиғма матни туркий халқларнинг жуда бой, мазмунан серқирра сўз бойлигини илмий асослайди.

3.4. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” НУСХАЛАРИ ОРАСИДАГИ ТАФОВУТЛАР

“Муқаддамату-л-адаб”нинг Тошкент нусхаларини қиёсий ўрганиш вақтида улар орасида турли фонетик, график, лексик тафовутлар борлигини аниқладик. Қўлёзмаларнинг турли даврларда кўчирилганлиги сабабли бундай фарқларнинг бўлиши табиийдир. Қўлёзмаларда айрим феъллар бир хил, айримлари эса турли синоним феъллар орқали изоҳланган. Бир туркум феъллар “МАО” ва “МАН” нусхаларда бир-бирига ўхшаш бўлиб, “МАН” нусхада бошқа муодил феъл келтирилган. Шунингдек, “МАО” ва “МАН”, “МАН” ва “МАН” нусхаларда бир-бирига ўхшаш ҳоллар ҳам учрайди. Бу ҳолатларни қуйидаги бешта жадвалда кузатиш мумкин. “МАГ” нусханинг айнан “МАН” нусхага ўхшашлиги ва уни келтиришнинг техник имконияти йўқлиги сабабли мазкур қўлёзма феълларини жадвалга киритмадик.

3.4.1. ҚҰЛЁЗМАЛАРДА БИР ХИЛ ҚҰЛЛАНИЛГАН ФЕЪЛЛАР

Арабча феъллар	“МАО” нусха	варак, қатор	“МАО” нусха	Варак, қатор	“МАО” нусха	варак, қатор
أبدأ الأمر	башлады ишни	371а.1	башлады ишга	115а.5	башлады ишни	806.9
أطماه	сувсатты аны	371а.4	сувсатты аны	115б.2	сувсатты аны	81а.3
أذنب	йазук қылды	372а.4	йазук қылды	116а.4	йазук қылды	816.1
أذميه	элитти аны	372а.4	элитти аны	116а.5	элитти аны	816.1
رماه من كتب	атты аны йавуқдын	373а.4	атты аны йавуқ- лықдын	116б.6	атты аны йақындын	816.8
أشمت به العدو	сэвундурди анқа душманыны	373б.3	сэвундурди анын бирла душманны	117а.3	сэвундурди анын бирла душманны	82а.1
أسعده	йары бэрди анқа колдашы	375б.3	йары бэрда ана йары	118а.6	йары бэрди ана йары	826.6
أنفد المال	тугатти малны	377а.3	тугатти малны	119а.4	тугатти малны	83а.6
أنذره كذا	қорқутты аны фалан ишка	379б.3	қорқутты аны фалан наэрса бирла	120б.4	қорқутты аны фалан нима бирла	84а.2
أنكر الأمر	танды ишни	379б.4	танды // инкар қылди ишка	120б.6	данды ишни	84а.3
أهبطه	индурди аны	381б.4	индурди аны	122а.3	индурди аны	846.7
أكرمه	ағырлады аны	390а.2	ағырлады аны	127а.3	ағырлады аны	876.3
أمانه	олдурди аны	398а.3	олдурди аны	132а.3	олдурди аны	906.2

أصاخ اليه	қулақ тутты анқа	3986.3	қулақ тутты ана	1326.1	қулақ тутты анын тапа	906.5
أرادہ	тилади аны	3986.4	тилади аны	1326.2	тилади аны	906.6
أثار الغبار والقننة	қопарды тозны дағы фитнаны	399a.1	қопарды тоғны тақы фитнаны	1326.4	қопарды тозанны тақы миннатны	906.8
أزاج العلة	Кэтарди андын шылтақны	4026.1	Кэтарди ыллаатны	1346.3	Кэтарди бақананы	92a.2
أتى عليه	огди аны	419a.3	огди	138a.2	огди аны	94a.4
جنبه الشر	сахлады аны йаманлық- дын	422a.2	сахлады аны шаррдын	1396.4	сахлады аны йавуздын	95a.4
شذب النحلة	бутады хурма йығачы-нын тиканини	4226.2	бутады хурма йығачы	1396.7	бутады хурма йығачыны	95a.6
قطب ما بين عينه	чытты икки козинин арасыны	4226.4	чытты йузини	140a.3	чытты кашыны	95a.8
قتر عنه العذاب	оксутти андын қыйынны	4276.4	оксутти андын ъазабны	1426.7	оксутти андын ъазабны	97a.4
قشر السمسم	қунжитнин тэрсини сойды	428a.3	сойды йағырны	143a.3	сойды йағур кабуқыны	97a.7
نقش الشيء	бэзادي нимани	4296.2	бэзادي наэрсани	144a.1	бэзادي нимани	976.8
ضمنه عينه	йумды қозларини	430a.3	йумды қозини	144a.6	йумды икки қозини	98a.2
حملة	йуклади аны	4346.2	йуклади ана наэрсани	147a.1	йуклади аны ана	996.3

3.4.2. “МАЗ” ВА “МАЗ” НУСХАЛАРДА БИР ХИЛ ҚҰЛЛАНИЛГАН ФЕЪЛЛАР

أبطأ في الأمر	кэчикти ишда	371a.1	кэчикти иш ичинда	115a.6	игланди ишда	816.6
أعرب في كلامه	ачук кылды созини	373a.1	ачук кылды созини	1166.3	ача созлади созни	816.6
أتكحه امرأة	никах кылды хатунны	375a.1	никах кылды ʔавратны	1176.6	жуфтландурды ана тишини	826.1
أحضر القرس	йахшы йугурди ат	3776.4	йугурди ат	1196.3	чапты ат	836.1
أخسر الرجل الميزان	оксутти эр таразуны	378a.1	оксутти эр таразуны	1196.4	Оксут олчаты эр таразуны	836.2
أدبر عنه	йуз эвурди андын	378a.2	йуз эвурди андын	1196.5	аркасын човурди андын	836.2
أقيره	комди аны горга	379a.3	комди аны	120a.7	горга катгы аны	836.8
أشخصه	копарды аны	381a.1	копарды аны	1216.2	ура тургурды аны	84a.9
أنقض رأسه	тэбратти башыны	381a.4	тэбратти башыны	1216.5	ырғады башыны данырғаб	846.3
الفه الشيء	огратти аны нимага	383a.4	огратти ана наэрсани	123a.3	душундурды ана нимани	85a.8
أمنه فيما قال	ынанды анын созига	390a.4	ынанды анын эвғанькка	127a.5	раст тутты аны созинда	876.5

أوجب حقه	сақлады анын хақыны	3946.4	сақлады анын хақыны	130a.2	сақлайу бәрди хақыны	89a.7
أولع الكلب في الأتاء	ит ағзыны идишка сукты	3966.1	башын сукты ит сув изишина	131a.3	ит башыны идишга қатты	896.8
أينع العنب	пишди узум	397a.3	пишти узум	1316.2	күйулди узум	90a.5
أثار الأرض	сурди йэрни	399a.2	сурди йэрни	1326.4	ахтарды йэрни	906.8
أزاله عن الموضع	кэтарди аны орныдын	4006.4	кэтарди аны орундын	134a.2	сурди ана орнундын	916.8
أقاله البيع	бузды сатыкны	401a.2	бузды анык байғыны	134a.3	кайтарды ана сатығны	916.5
أغضى على زلته	кэчурди йазукны анын	405a.3	кэчурди анын йазуқыны	1366.5	коз йумди дымақындын	93a.7
أجلهم عن منازلهم	чықарды аларны йуртларынын	4066.1	чықарды анларны эвлариндин	1376.3	сурдилар анларны хануманндын	936.8
أملأه آية الكتاب	имла қылды анка китабни	419a.1	имла қылды ана китабни	1376.7	оқу бәрди битикни	94a.2
هذبه	сузды аны	423a.1	сузды аны	140a.5	пакиза қылды аны	956.1
أينعه	кэчиктурди аны	4236.2	кэчиктурди аны	1406.1	иглади	956.3
ربح هذا على ذلك	артурды муны андын	424a.2	артурды аны анын уза	1406.5	ағыр этти муны анын уза	956.7

ضمحه بالمسك	суртти анка ыпарны	4246.3	суртти ана йыпарны	141a.4	буғлады аны йы- парға	96a.3
كسره	сындурды аны	4236.2	сындурды аны	143a.6	ушатты аны	97a.9
ثبطه عن الامر	тийди аны ишдин	430a.4	тийди аны ишдин	1446.1	офкалади ана ишдин	98a.4
ألف الكتاب	йығынды китабни	4316.3	йығды китабни	145a.5	чатты битикни	986.3

3.4.3. “МАА” ВА “МАВ” НУСХАЛАРДА БИР ХИЛ ҚҰЛЛАНИЛҒАН ФЕЪЛЛАР

أثرب الرجل	бай болды эр	372a.1	ардамлук болды эр	1156.7	бай болды эри	81a.7
أظليه	тилагини бэрди	372a.3	истаттурди аны	1166.1	тилагин бэрди ана	816.4
أرعدت السماء	кок кокради	3756.2	гулдуради кок	118a.5	кокради кок	826.5
أحد للميت	лахад қылды олукка	3766.4	лахад қурды олукка	119a.2	лахад қылды олукка	83a.4
أنجد	Наждқа кэлди	377a.1	Наждга барды	119a.2	Наждга кэлди	83a.4
أخبره الامر	хабар бэрди анка иш	378a.1	билдурди ана ишни	1196.4	хабар бэрди ана ишни	836.4
أسفر الصبح	тан йаруды	378a.4	ачылды эрга	1196.7	йаруды тан	836.4

أكثر الكلام	коп созлади	3796.2	огуш кылды созни	1206.3	коп созлади созни	84a.1
أنشره	копарды аны	380a.3	тэбратти аны // котурди	121a.2	копарды аны орныдын	84a.5
أردفه	минаш- турди аны	384a.1	орныға мундурди аны	1236.1	минаш- турди аны	856.2
اتامت	икки туғурды хатун	3886.3	эгиз оғлан кэлтурди ъаврат	126a.6	эгиз туғурды хатун	87a.5
أحكم الشيء	бэркагги нимани	389a.1	махкам кылды наэрсани	1266.1	бэркитги нимани	87a.6
أشبهه	окшады анка	391a.3	мэнизади ана	1276.5	оғшады ана	88a.2
أجله	улуғлады аны	3936.1	улуғ кылды	129a.6	улуғлады аны	886.8
أورقت الشجرة	йапрак чыкарды йығач	3966.2	йапраклығ болды йығач	131a.4	йапрақ чыкарды йығач	896.9
أروحه من التعب	тындурды аны хармакдын	3986.2	рахатлан- дурды аны эмгакдин	132a.7	дындурды аны эмгакдин	906.4
أقام بالموضع	турды йэрда	401a.4	муким болды орунда // оркади	134a.4	турды орнунда	916.6
أغامت السماء	булут- ланды кок	403a.3	булытлығ болды кок	135a.7	булыт- ланды кок	926.2
أديه	адаб ограгги	422a.1	адаблук кылды аны	1396.3	адаб ограгги ана	95a.3

خضب البنان	бойады бармакынын башыны	422a.3	кыналади бармакны	1396.5	бойады бармаклары учуны	95a.4
نقبوا في البلاد	кездилар шахарда	423a.2	йурыды эллар ара	140a.5	кэзди элларни	956.1
فرج بين اصابعه	бармакларынын арасыны кэн ачты	4236.4	йазды бармакларыны	1406.3	ачты бармаклары арасыны	956.5
مرخه بالدهن	суртти анка йағны	4246.3	йағка булаш турды аны	141a.5	суртти ана йағны	96a.4
عفر في التراب	булғады аны топракка	4276.3	булады аны топракка	1426.9	булғады аны топракка	97a.3
هرمه الله	карытты аны тэнри	4366.2	кары кылды аны танри	148a.5	карытты аны танри	100a.6
سمته	сэмиртти аны	437a.1	сэмиз кылды аны	1486.1	сэмиртти аны	100a.8

3.4.4. “МАБ” ВА “МАН” НУСХАЛАРДА БИР ХИЛ ҚҰЛЛАНИЛГАН ФЕЪЛЛАР

أطفأ السراج	очурди чырағны	371a.4	сондурди чырағны	1156.3	сондурди чырағны	81a.3
أقرأه السلام	йыбырды ана салам	371a.4	оқыды ана саламны	1156.3	салам оқыды ана	81a.4
أتعبه	игатти аны	372a.1	арғузды аны	116a.1	арғузды аны	81a.7
أثبت الشيء	бэркатти нимани	3736.2	толандурди наэрсани	117a.1	толандурди нимани	816.9

أنبت الله البعل	кокартти тэнри йаш отны	3736.4	ундурди танри йашны	117a.3	ундурди танри йаш отны	82a.2
أعد السيف	кылычны кынга сукты	3766.1	кынга катты кылычны	1186.5	кынга катты кылычны	83a.1
أخفر العهد	сындурды бахдны	378a.2	бузды бахдны	1196.5	бузды шартны	836.2
أصدر الابل عن الماء	йандурды тэвани сувдын	3786.2	кайтарды тэваларни сувдын	120a.2	кайтарды тэваларни сувдын	836.5
أتعسه	халак кылды аны	380a.4	йоқатты аны	121a.4	йоқатты аны	84a.6
أبغضه	душман тутты аны	381a.1	йынранды аны	1216.2	йынранды аны	846.1
أسرع في العمل	ашукты ишда	3826.1	эвди иш ичинда	1226.2	эвди ишда	85a.2
أرسل إليه رسولا	йыбарды анка элчи	3876.1	индурди аны	126a.3	индурди аны	87a.3
أعلمه الأمر	анқлатты аны ишдин	3896.2	билдурди ана ишни	1266.6	билдурди ана ишни	87a.9
أوصد القدره	йапты қазан башыны	395a.2	эвуртти дувақны кувачка	130a.5	эвуртти кувач ағзыны	89a.9
أومض اليرق	йашнады йашын	396a.1	йылдырады йылдырым	1306.4	йылдырады йылдырым	896.5
أوقعه في الهلكه	салды аны халақда	396a.4	кэмишти аны йоқалма- қлықка	131a.1	кэмишти аны йоқалмақға	896.5
أهاب به الى كذا	қорқутты аны ул нима учун	398a.2	ундади аны фалан ишка	132a.3	ундади ана ул нима тана	906.1
أغاثه	анын кавлыға йэтти	398a.3	қотарды аны	132a.4	қотарды аны	906.2

اماله	эвурды аны	401a.3	кайыштурды	134a.4	кайыш- турды аны	916.4
اياته الله بالخير	кэчаси кэчурди анын тэнри йахшылык бирла	4016.4	тунагги аны танри хайр бирла	1346.2	тунагги танри эзгулук бирла	92a.1
طوبى لمن لأبى له	бийик кылды тэнри тағны	4046.4	толандурди танри тағларны	1366.2	толандур- ди танри тағларны	93a.5
ءاولدلى شىم من طىب	сурди дару ични	405a.2	йурутты дару карныны	1366.4	йурутты от карынны	93a.7
هبلع لى عبا	рахм кылды анка	406a.2	асиркади аны	137a.4	асиркади ана	936.5
بصح دجس لى	ушақ таш тошады масжидқа	422a.2	ушақ таш йайды масжидқа	1396.4	ушақ таш йайды масжида	95a.4
ثعش ثاوس لى	ушатты мисвак башыны	4236.1	урпартты мисвакни	1406.1	урпартты мисвак башыны	956.3
حشرد	асрады аны	424a.2	игтилади аны	1406.5	игтилади	956.8
هوجو حل ك	чытты чы- райыны	4246.2	буртартты йузини	141a.2	буртартты йузини	96a.2

3.4.5. ҚҰЛЁЗМАЛАРДА ТҮРЛИ ФЕЪЛЛАР БИЛАН ИЗОҶЛАНГАН ҶОЛЛАР

ابراه من الدين	туткарды аны онтуждын	371a.1	бизар кылды аны бурчдын	115a.5	тутарды аны бурчдын	806.9
اشرب فى قلبه حبه	йэдурди анын конлига анын сэвуклугини	3726.1	сэвуклуги анын конлина кэврұлди	116a.7	карылды конлина анын сэвуклуги	816.3

ألهب النار	йандурды отны	373a.4	йакты отны	1166.7	йалынатты отны	816.8
أنتبههم المال	талатты аларнын малыны	3736.1	гарат кылдурды малны	117a.1	олжалатты ана малны	816.9
أخرجه الى كذا	чықарды аны фалан сары	374a.2	кысарлады аны фалан иш бирла	117a.6	кайтарды аны фалан нима тапа	82a.4
أصلح الامر	тузатти ишни	3746.4	эзгу кылды ишни	1176.4	онарды ишни	82a.8
أفسده	йаман кылды	3766.3	йоқатты аны	1186.7	бузды аны	83a.3
أجد اليه	эвурди анын сары	3766.4	майл кылды анын тапа	119a.1	кайышты анын тапа	83a.3
أحصر العدو الحاج	тийди душман хажыларны	3776.4	йыгды душман хажиларны	1196.2	кайтарды йагы хажиларны	83a.8
أوجره الدواء	тоқди ағзықа даруны	3956.1	ичурди ана даруны	130a.7	куйды ағзыға даруны	896.2
أوجف الدابة	йуғуртти галани	3966.2	сурди йылқыны	131a.3	чаптурды атны	896.9
أناب الى الله	йанди тэнрига	398a.2	кайытты танрика	132a.2	сыйынды танрига	906.2
أقام الصلاة	қопты намазға	401a.4	отады намазны	134a.5	вактында оқуды намазны	916.6
أضافه	михманлады ани	4026.3	кануқлады аны	135a.2	қутлуг-лады аны	926.6
أوعى المتاع	идишға сукты малны	420a.3	кизлади галани	1386.2	қапғатты галани	946.2

أوعى الشيء في قلبه	йад тутты нимани конлинин ичинда	420а.3	бэклади наарсани конли ичинда	1386.4	сақлады наэрсани конлунда	946.2 946.2
أوعى عليه	коркуч болды анка	420а.4	бақа отурды ана	1386.4	узала кэлди анын уза	946.3
جزاه	улуш қылды аны	421б.2	пара қылды аны	139а.7	болак- болак қылды аны	95а.1
عقبه	кэйинча кэлтурди	422б.3	йурутти сонинча	140а.2	уйыды ана	95а.7

Демак, “Муқаддамату-л-адаб” Маҳмуд Замахшарий яратган улкан илмий мероснинг энг йирик дурдоналаридан бири ҳисобланади. Бу луғат жуда машҳур бўлганлиги сабаб ҳам қўплаб нусхаларда қўчирилган ва қўлёзма нусхалари турли мамлакатларга тарқалган. Асар таркибига киритилган туркий сўзлик эски ўзбек тили тарихи учун жуда бой материал беради. Бу эса ўз навбатида “Муқаддамату-л-адаб”нинг ўзбек луғатшунослиги тарихида муҳим ўрин тутишини кўрсатади.

3.4.6. МАҒН МАЪНОЛАРИ ИФОДАЛАНИШИНING ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Шарқ мумтоз адабиёти ўзининг серкирралиги, бадий воситалари имкониятининг кенглиги билан ажралиб туради. Мана шундай юксак бадий ёдгорлик даражасидаги асарларнинг бошқа тилларга қилинган таржималарида ҳам айнан шундай улуғворликнинг сақланиши таржимондан катта масъулият, чуқур билим ва ҳар иккала тилда ҳам кенг қамровли ҳамда маъноли сўз бойлигига эга бўлишни талаб

этади. Маълумки, таржималар асосан бир тилдан иккинчи бир тилга амалга оширилади. Бунда ҳар иккала тилни мукамал билиш ҳам аслият, ҳам таржиманинг тўлақонли мустақил асар даражасига кўтарилишига хизмат қилади. Лекин бой маънавий меросимиз тарихида шундай асарлар борки, улар икки тил билангина чекланиб қолмайди, балки улар икки ва ундан ортиқ тилларни билишни тақозо қилади. Мисол сифатида уч, тўрт тилли луғат асарларини келтириш мумкин. Асар таркибидаги у ёки бу тилни мукамал билмаслик асл матн таржимасида маъноларнинг тўлақонли очилмаслигига, таржима асарининг тушунарли бўлмаслигига сабабчи бўлади. Мана шундай асарлардан бири буюк сўз устаси, аллома Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб “Муқаддамату-ла-адаб” саналади. Бу нодир манбанинг арабча-форсча-ўзбекча-мўғулча сўзлик киритилган тўрт тилли нусхаси мавжуд. Бизга маълумки, Н.Н.Поппе асарнинг ўзбекча ва мўғулча сўзлигини таржима ва тадқиқ этган (Поппе. I.6). Лекин олим асарнинг қолган арабча ҳамда форсча сўзлигига мурожаат этмаган, тадқиқот доирасига киритмаган. Албатта, олим ўзбекча сўз ва ибораларнинг таржимасини беришда мўғулий сўзликка асосланган. Бу эса айрим ўзбекча сўз ва феълларнинг нотўғри талқин этилишига олиб келган. Муаллифнинг кўрсатишича, асар асл, яъни арабий матндан мўғул ва туркий тилларга сўзма-сўз таржима қилинган. Н.Поппе ҳам сўзликка ижодий ёндашиб келтирилган сўзликларни сўзма-сўз таржима қилган. Бу эса айрим ўринларда асл матн англаган маънодан узоқлашишга олиб келган. Масалан, (М.А.А. 393.2) “қонини олди андин” ибораси Н.Поппеда “пустил ему кровь” (Поппе. II.135), яъни “ундан қонини олди” маъносида келтирилган. Ваҳоланки, феълнинг арабий асли-“ақассаҳу мин фуланин” “фалончидан қасос олди”, “хун олди” (АРСл.639) маъносини англатади. Иборанинг форсий муодили “қасос кашидаш аз

фулон” “фалончидан қасос олди” кўринишида келтирилган. Юқоридаги қонини олди андин иборасида айнан “қасос олмоқ”, “хун олмоқ” маъноси англашилади. Бу мазмунни ёрдамчи нусхалар ҳам тасдиқлайди. Қиёсланг: (МAB.129.3) “қасос гирифт аз фулан” “қасос олди фаландин”, (МAB.88.5) “қасос ситонад барои вай, қасос олди андин фалан учун”.

Демак, юқоридаги иборани “ундан қасос олди”, “ундан хун олди” маъносида келтириш иборанинг тўлиқ маъносини ёритиб бериш имконини беради.

Манбадаги арабий “инжазама-л-феълу” бирикмаси туркий сўзликка (МAA.432a.3) “мажзум бўлди феъл” шаклида ўгирилган. Н.Поппе луғатида бу жумла “дело было решено” (Поппе. I. 235) “иш ҳал қилинди” мазмунида таржима қилинган. “Инжазама” феъли “феълни жазмда қўймоқ” маъносини англатади. Ёрдамчи нусхаларга солиштирадик: (МAB.176a.1) “жазм бўлди музореъ феъли”, (МAB.116a.7) “кесилди феъл сўнги ҳаракатдин”. Ҳар иккала нусхада ҳам гап бир мазмунда, яъни феълнинг “жазм (шарт) майлида келиши” ҳақида кетмоқда. Шунга асосланиб “мажзум бўлди феъл” иборасини “феъл жазм (шарт) майлида бўлди, феъл жазмда қўйилди” шаклида изоҳлаш мақсадга мувофиқ.

Айрим феълларнинг ҳарфий таржимаси шаклан тўғрига ўхшаб кўринса-да, араб ва форс тилларидаги маънодошлари билан қиёслаш вақтида унинг умуман ўзга маъно англатганлиги намоён бўлади, масалан, араб тилидаги (МAA. 224a.3) “зафара” феъли “совук тинди”, “чуқур нафас олди”, “оғир нафас олди” маъносини англатади. Н. Поппенинг юқоридаги асарида мазкур “совук тинди” ибораси “совук тугади” (Поппе. II. 226) мазмунида ўгирилган. Ушбу ўринда бу феъл шаклан “совук тугади” маъносини англатса-да, унинг “чуқур нафас олди” мазмуни ҳам бор.

Асардаги (МАО.224а.3) “саббахахум” феъли “танклар эрта келди анлар уза” берилган. Юқоридаги ибора Н.Поппе асарида “эртага эрталаб унинг олдига келди” (Поппе.П.233) шаклида изоҳланган. Бу таржима арабий феълнинг мазмунига тўлиқ мос эмас ва гапдаги мазмун феъл англатган замонга мос тушмайди. Демак, мазкур иборани “эрта билан”, “эрталаб тонгда уларнинг олдига келди” мазмунида бериш мақсадга мувофиқдир.

Яна бир мисол, Н.Поппе луғатида “кунаш бўлди кунимиз” “куёшимиз жазирама бўлди” (Поппе.П.423) деб таржима қилинган. Қўлзмадаги арабий “шамаса йавмуна” ибораси туркий сўзликда айнан юқоридагидек (МАО.229а.4) “кунаш бўлди кунимиз” “кунимиз иссиқ бўлди, жазирама бўлди” маъноларини англатади (ДТС.326). Араб тилидаги “йавмун” сўзи эса фақатгина “кун” мазмунини беради. Шунга кўра юқоридаги жумлани “куёшимиз жазирама бўлди” мазмунида эмас, балки “кунимиз жазирама бўлди” шаклида берилиши лозим. Бу мазмунни ёрдамчи нусхадаги муодил ҳам тасдиқлайди: (МАО.7а.1) “куйашлу бўлди кунимиз”.

Асардаги бирор туркий сўзнинг бошқача талаффуз қилиниши ҳам маъно ўзгаришига олиб келган. Масалан: (МАО.224а.3) “замара” феъли форс тилида “най зад”, ўзбекчада эса “тутук урди” “пардани ташлади, парда билан тўсди” – “закинул занавес” (Поппе.П.129) маъносида келтирилган. “Тутук” сўзи икки маънони, биринчиси “парда”, “тўсиқ” ва иккинчиси “қамиш”, “най” (РС.Ш.1572) маъноларини англатади. Шунингдек, мазкур феъл шаклини “урди” ва “хурди” кўринишида талаффуз қилиш мумкин. “Ур” феъли қаттиқ талаффузли шакли “урмоқ” (ДТС.614), юмшоқ талаффузли шакли эса “пуфламоқ” (ДТС.626) маъноларини ифодалайди. Ёрдамчи нусхаларда эса (МАО.5а.2) “най урди” “най пуфлади, чалди” мазмунида изоҳланган. Феълнинг

форсий муодили “най зад” “най чалди” шаклида тўғри берилган. Энди юқоридаги феълнинг мўғулий сўзликдаги маънодошига назар солсак, мўғулий вариантдаги “чавур” сўзи “чадур” кўринишида нотўғри ўқилган, бу сўз феъл мазмунининг ўзгаришига олиб келган. Юқорида келтирилган далилларгача асосланиб бу феълни “тутук урди” шаклида ўқиб “най чалди”, “най пуфлади” деб таржима қилиш мақсадга мувофиқ.

Араб тилидаги “тафассаха фи каламиҳи” ибораси таркий сўзликка (МАО.488 б.2) “уз сўзлади сўзи ичинда” “сўзни усталик билан сўзлади”, “сўзни фасоҳат билан гапирди” мазмунида ўгирилган. Н.Поппе луғатида эса бу ибора “ўзи сўзлади сўзи ичинда”, яъни “сам говорил между его словами”, “унинг сўзлари орасида ўзи гапирди” (Поппе.П.280) мазмунида изоҳланган. Фикримизча, муаллиф “ўз” “мохирона, усталик билан” (ДТС.620) сўзини “ўзи” деб ўқиган ва бу гап мазмунининг ўзгаришига олиб келган. Асарнинг бошқа кўлёмасида бу феъл (МАО.189а.9) “фасихлик кўргазди сўз ичинда” ибораси орқали берилган. Форсий сўзликда келтирилган ибора ҳам жумла маъносини тўлиқ ифодалайди: “фасоҳат намудеш дар сухан”.

Айрим ўринларда биргина ҳарфнинг нотўғри талаффуз қилиниши ҳам феъл, ибора мазмунининг умуман ўзгариб кетишига олиб келган. Масалан: (МАО.314б.4) “шабака” феъли “шаҳвати атик бўлди” кўринишида берилган. Мазкур жумладаги “шаҳват” сўзини Н.Поппе “шуҳрат” деб ўқиган ва “унинг шуҳрати тез бўлди, тез тарқалди” (Поппе.П.154) деб изоҳлаган. Нусхаларда бу феъл (МАО.78а.1) “орзулуғ бўлди жимоъга”, (МАГ.39б.7) “бийик шаҳват бўлди” кўринишида ўгирилган. Бундан ташқари араб тилидаги феъл ҳам юқоридаги мазмунни тасдиқлайди.

Таянч кўлёмасидаги туркий феълларни арабий, форсий муодиллари билан солиштириш Н.Поппе луғатидаги айрим

ноаниқликларни ойдинлаштиришга олиб келди, масалан, асос қўлёзмада “дод” сўзи билан ясалган қўшма феъл икки маротаба учрайди: (МАО.521б.4) “дод тилади султондин” Н. Поппе лугатида ҳам ўзгаришсиз берилган (Поппе.П.137). Иккинчи феъл эса “дор тилади андин” (Поппе.П.133) шаклида келтирилган. Қўлёзмада “дор тилади андин” шакли учрамайди. Шунингдек, “Мукаддамати-л-адаб”да “уй” маъносида “дор” сўзи қўлланилмаган. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда ибора “дор тилади андин” “ундан уй сўради” эмас, балки “дод тилади андин”, яъни “ундан шикоят қилди”, “ундан дод деди” маъносида ўгириш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Араб тилидаги “тақаййаҳа-л-журху” (МАО.502б.4) “яра йиринглади” мазмунини англатади. У таянч қўлёзмада туркий “иринглади йара”, мўғулий “иралаба йара” кўринишида берилган. Н.Поппе лугатида юқоридаги мўғулий “иралаба йара” феъли “эрниклади йара” “яра битди” мазмунида изоҳланган (Поппе. II.197). Бу ерда “яранинг битиши” эмас, балки унинг “йиринглаши” назарда тутилган. Бу мазмунни ёрдамчи нусхалар ҳам тасдиқлайди: (МАО. I24а) “иринглади қот”.

Н.Поппенинг юқоридаги асари билан қиёслаш таянч нусхадаги айрим феълларнинг изоҳига аниқлик киритади. Бунда Н.Поппе асарида араб ва форс муодилларининг йўқлиги сабабли мўғулий сўзлик асосида текширилди, масалан, асос қўлёзмадаги (МАО.236а.1) “ҳатафаҳу” феъли туркий “қарди ани”, мўғулий “қармаба туни” кўринишида келтирилган. Мўғулий “қармаба туни” юқоридаги асарда “қармади ани” (Поппе. II.294) деб изоҳланган. Араб тилидаги “ҳатафаҳу” феъли “ушлаб олмоқ, тутиб олмоқ маъноларини англатади (АРСл.227). Демак бу мазмунга қўлёзмадаги “қарди” эмас, балки “қармади” феъли мос келади.

Таянч нусхадаги арабий (МАО.263а.2) “аддат ад-дахилату” феъли “тилди анқа уйиқ бало” шаклида келтирилган. Бу ердаги “тилди” феъли арабий феъл ифодаланган “учрамоқ, дучор бўлмоқ” маъноларини англатмайди. Н.Поппега мурожаат қилсак, ундаги мўғулий “курба тунду йэкэ бала (Поппе.П. 229) ибораси “тэгди анқа улук бало” тарзида шарҳланган. Қўлэзмадаги феълнинг мўғулий шакли ҳам айнан ўхшаш. Демак, юқоридаги туркий феъл “тилди” эмас, балки “тегди” шаклида берилиши лозим. Шу ҳолдагина у арабий феъл англатган “унга улуг бало тегди, у катта бахтсизликка учради, у катта мусибатга дучор бўлди” маъноларини аниқ ифода этади.

Қўлэзмадаги арабча (МАО. 513а.1) “истаъмара” феъли туркий “изоҳат тилади”, мўғулий “ижозат эрибэ” шаклида ўгирилган. Туркий иборадаги “изоҳат” сўзи “узоклашиш, четлашиш” маъноларини англатади. Кўриниб турганидек, бу сўз юқоридаги арабий феъл маъносини бермайди. Шу нуқтаи назардан ҳам мазкур туркий иборани “ижозат тилади” шаклида бериш мақсадга мувофиқ.

Асардаги ўзбекча “шифо тилади андин” “ундан шифо сўради” тўғри таржима қилингандек кўринади. Феълнинг арабий муодили “исташфааху” “ундан ҳимоя қилишни, ёклашни сўради” мазмунини англатади. Лекин Поппе луғатида унинг туркий муодили “шафаъат тилади андин” “ундан шафоат тилади”, “ундан ҳимоя қилишни сўради” мазмунида берилган. Шунга кўра юқоридаги ҳолатда туркий “шафоат тилади андин” арабий феъл мазмунига мос келади.

Қўлэзмадаги (МАО.233б.4) “илиги остига кэкурди ани” иборасининг мазмуни тўлиқ очилмади. Унинг мўғулий муодили “ғардора ачараба туни” Н.Поппе луғатида “илиги остига кэлурди ани” (Поппе.П.174) шаклида туркийча изоҳланганлиги аниқланди. Демак, юқоридаги туркий феъл

“кэкурди” шаклида хато кўчирилган. “Кэлурди”, яъни “илиги остига келурди ани” ибораси “уни кўли остига келтирди” мазмунида арабий “дабатаху” феъли мазмунига ҳам мос келади.

Асосий асар матнида ҳамда таржимада ҳам бир хил берилган, лекин мазкур шакли талаб қилинадиган мазмунни бермайдиган ҳолатлар аниқланди. Уларнинг ўрнига ўзимиз тахмин қилган ва ибора мазмунига мос келадиган сўзлар берилди. Қўлэзмадаги (МАО. 423.1) “казаба би-л-амри” феъли туркийда “итанмади ишни” шаклида берилган. Бу феъл Поппе луғатида ҳам ўзгаришсиз “итанмади ишни” “ишни бошламади” деб изоҳланган (Поппе.П.165). Арабча “казаба би-л-амри” феъли “ишни ишонмади, ишни ёлғон деб билди” маъноларини англатади (Ал-мухит. 1.127.). Феълнинг бу маъносини кейинги қўлэзмалар ҳам тасдиқлайди: (МАН.95а.) “йолғон кўрди ишни” “ишни ёлғон деб билди”. Юқоридаги далилларга асосланиб бу феъл “итанмади” эмас, балки “инанмади” шаклида изоҳланди.

Таянч нусхадаги арабий (МАО.440а.4) “ваҳхада-л-лаҳа таъоло” жумласи форсча “йеки хонд тэнгри таъоло ро”, туркий “бэрди тэнгри таъолони” шаклида изоҳланган. Арабий, форсий ва мўғулий муодилларнинг мазмуни бир-бирига мос бўлиб “тангри таолони бир деб билди, тангри таолони якка деб ҳисоблади” маъносини ифодалайди. Юқоридаги туркий ва мўғулий шакллар Н.Поппе луғатида “бэрди тэнгри таъала” “тангри таоло берди”, “никэн кибэ тэнгри таъала” “тангри таоло бир қилди” (Поппе.П.252) мазмунида келтирилган. Туркий “берди” феъли арабча, форсча муодиллари мазмунига мос келмайди. Бу феъл ёрдамчи манбаларда (МАН.150б.3) “йалғузлади тенгри таъолони”, (МАН.101 б.3) “бирлади тангрини” мазмундошлари билан изоҳланган. Феълнинг юқоридаги мазмуни мўғулий шаклда тўғри англашилган,

лскин Поппе луғатида жумладаги тушум келишиги қўшимчиси “йи” тушиб қолган ва жумла “никэн кибэ тэнгри таъалайи” эмас, балки “никэн кибэ тэнгри таъала” тарзида ўқилган ва натижада иборанинг мазмуни ўзгарган. Қўлёзмада мўғулий муодилдаги “таъала” сўзига “йи” қўшимчиси “ни” тарзида қўшилган. Демак, туркий “бэрди” феълини “бир дэди”, “бирлади” шаклида келтириш феълнинг мазмунини тўлик ифодалайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Н.Поппе тадқиқот мавзуси қилиб туркий сўзни олган эмас, балки мўғулий сўзликни туркийсиз тушунтириш мушкул бўлгани сабабли ҳам мўғулий сўзлик билан биргаликда туркий сўзликни келтирган ва шу асосда таржима қилган. Туркий сўзликнинг асосий қисми тўғри ва равон изоҳланган, лекин асар матнини арабий асли ҳамда форсий сўзлик билан муқояса қилиш ишдаги айрим камчиликларни бартараф этган бўларди. Шу нуқтаи назардан кўп тилли асарлар матни таржимаси устида ишлашда таржимон ёки тадқиқотчидан манбадаги барча тилларни билиш талаб этилади.

IV БОБ.

“МУҚАДДАМАТУ–Л–АДАБ” ДАГИ ТУРКИЙ СЎЗЛИКНИНГ ГРАММАТИК ТАҲЛИЛИ

Туркий тиллар, эски ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, хусусан, ўзбек тилида феъл категорияси, феъл замонлари тараққиёти, уларнинг ясалиши, маънолари, уларнинг гапда бажарган вазифалари ва феъллар билан боғлиқ. Бошқа турли масалалар тилшуносларнинг эътиборини жалб этиб келмоқда. Бу борада тилшуносликда қатор тадқиқотлар амалга оширилган.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг феълларга бағишланган қисми асарга киритилган мавжуд беш қисмнинг энг катта ҳажмдагиси ҳисобланади. Унга 6500 га яқин арабча феъллар киритилган. Форс-тожик ва туркий феълларнинг сони бунга нисбатан камроқ, чунки айрим феълларнинг маънодошлари **مثله** мислуху, яъни «унга ўхшаш» сўзи билан кўрсатилган. Феъллар билан бир қаторда улардан ясалган сифатдош, равишдош, масдар, феълларнинг ҳозирги келаси замон шакллари ҳам кенг ёритиб берилган. Юқорида кўрсатилганидек, мазкур лугат араб тилида феълларнинг ички қурилиши қонуният асосида тузилган. Феъллар эса араб тилидаги сўз туркумлари ичида энг муҳимларидан ҳисобланади. Улар ўзларининг мазмундорлиги билан ажралиб туради ва исмларнинг асосий қисми ҳам феъл ўзақларидан ясалади. Араб тилидаги феъллар махсус ноаниқ шаклга эга бўлганлиги сабабли, ўтган замон 3-шахс бирлик кўринишидаги феъл шакли ҳам ўз мазмунида, ҳам ноаниқ феъл мазмунида қабул қилинган.

4.1. ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ

“Муқаддамату-л-адаб”даги туркий феъллар ҳам ўтган замон 3-шахс бирлик шаклида келтирилган. “Девону луғотит - турк”, “Ат-тухфату-з-закияту фи-л-луғатит-туркия” каби туркий тил ёзма обидаларида феъллар шу шаклда берилган.

Феълнинг юқоридаги шакли феъл ўзагига ўтган замон феъллини ясовчи жарангли – ды / -ди ва жарангсиз – ты / -ти аффиксларини қўшиш билан ясалади. Бу феъл шакли барча туркий тиллар учун умумий бўлиб, унинг маъносида ҳам туркий тиллар ўртасида деярли фарқ йўқ. Феълга у ёки бу шаклдаги аффикснинг қўшилиши ўзидан олдинги ҳарфга боғлиқ. IX аср ёдгорликлари “Қутадғу билиг” ва “Девону луғотит-турк” асарларида жарангсиз ундош билан тугаган феълларга – ды / -ди аффиксининг жарангсиз – ты / -ти вариантлари, жарангли ундош билан тугаган феълларга эса жарангли – ды / -ди вариантлари қўшилган. Бу қонуният “Муқаддамату-л-адаб”да ҳам асосан сақланган: *مونكرادى بوزاو* – мунгради бузав – “бузоқ мўради”, *جيجاك لادى بيباج* – чэчаклади йығач – “дарахт гуллади”, *بكتوردى اورغانى* – буктурди орғанны – “арқонни буради”, *تيكىدى اذاق* – тэгди азақ – “оёқ тегди” (“оёқ чарчади” маъносида), *اسردى* – асирди – “маст бўлди”, *ايشلاندى* – эшланди анга – “унга эш бўлди, унга эргашди”, *مانقىدى* – манқыды – “юрди, қадам ташлади”, *اوليدى قورت* – улиди курт – “бўри увиллади”, *ازنادى رنگ* – азнади ранги – “ранги айнади”, *اردى* – ариди – “ҳориди, чарчади”, *انكا شعربيرلا* – сыхтады анга шэър бирла – “унга шэър билан сыхтади, унга айтиб йиғлади”, *سفوردى بوغداينى* – савурди боғдайны – “буғдойни совурди”, *يوندى قلم نى قلم تراش برلا* – йонди қаламны қаламтарош бирла – “қаламни қаламтарош билан йўнди, очди”, *ايلتى انى* – элитти ани – “уни элитти, олиб борди”, *هوركتى انكا* – хуркти

тэва – “туя хуркди”, سوكدى انكا – сокти анга – “уни сўкди”, سېتى انكا – кэсти дослукны – “дўстликни бузди”, سستى انى سغر – сэпти анга сувни – “унга сувни сепди”, سستى انى سغر – сусти ани сығыр – “уни сиғыр сузди”, اوت چاقتى – от чакты – “ўт чакди, олов ёндирди”, ايندى انىڭ تبا ايلجى – изти аныңг тапа элчи – “унга томон элчи юборди”, ياريم لاتتى انىڭ بىرلە – йаримлатти анын бирла мални – “у билан молни ярим қилди, тенг бўлиб олди”, قىشتى كولىكا – кийишти қолига – “соя қайтди, қисқарди”, يفتى سراى نى – йикитти сарайин – “саройни йикитти”, ديقتى انكا – дикти ана – “унга тикди, уни тўлдирди”, اجتى قبوغ نى – ачти қапуғни – “эшикни очди”.

Айрим ўринларда бу қонуният бузилган ва жарангсиз ундош билан тугаган феълларга жарангли –ды / -ди аффикси қўшилган ёки аксинча. Бу ҳодиса бошқа манбаларда ҳам учрайди. Урхун матнларида фақат жарангли –ды / -ди аффикслари қўшиладиган феълларнинг айримларига енисей матнларида жарангсиз –ты / -ти вариантлари қўшилиши ҳам кузатилади. Бундай ҳолатни кейинги давр манбаларидан “Девону луготит-турк”да ҳам учратиш мумкин. Шунингдек, бу ҳол “Муқаддамату-л-адаб” матнида ҳам учрайди: تابتى – тапти ани; (М.А.И. 59а.4) تاپدى انى – тапти ани; (М.А.И. 440б.2) تاقدى – тақди // (М.А.И. 150б.4) اوجدى – очди // (М.А.И. 63б.7) كيجدى – кэчти // (М.А.И. 174б.3) كچدى – кэчди; (М.А.И. 25б.2) -

4.2. ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ

Асарда аниқлик майлидаги ўзган замон феъли билан бир қаторда ҳозирги-келаси замон шакли ҳам учрайди. Бу замон шаклининг кўринишлари феъл ўзагига-р / - ар / -ар / -ур / -ур / - йур / -йур аффиксини орттириш орқали ясалади, масалан: (М.А.И. 26б.2) بکلار – эклар – “сақлайди”, (М.А.И. 13б.5) افلار

انى – авлар ани – “уни овлайди”, (МAB.16a.5) توقور – токур – “түкийди”, (МAB.76.5) اكار – ақар – “оқади”, (МAB. 10a.5) بشين سواقار – йиғар ани – “уни йиғади”, (МAB.10a.6) تر تار – башин суқар – “бошини суқади, тикади”, (МAB.13a.1) – тартар – “тортади”, (МAB.1Б.4) سينكار انكا – синар ана – “унга сингади”, (МAA.216a.1) سورتار – суртар – “суртади”, (МAB.12a.5) تگار тэгар – “тегади”, (МAB.16a.1) اولار – олар – “ўлади”, (МAB.7a.6) تينار – тинар – “тинади, тинчланади”, (МAB 16a.6) شعر ايتور – шиър айтур – “шеър айтади”, (МAB.12a.1) قيتور – қайтур – “қайтади”, (МAB.106.4) يوقالور – йўқулур – “йўколади”, (МAB.43a.5) ايتور سين تنكريغا سغونور من – айтурсэн тангриға сифинурман – “тангрига сифинаман, (деб) айтасан”, (МAB.16a.2) ينكرانور – йинранур – “фол очади”, (МAB.126.2) تون كيجورور – тун кэчурур – “тун кечиради”, (МAA.216a.3) كيلتورور – кэлтурур – “келтиради”.

Ўрхун-Энасой ва қадимги уйғур тили ёдгорликларида ҳозирги келаси замон феълларини яшаш учун – йур / - йур аффикслари орттирилган. XI– XII асрларга оид ёдгорликларда эса бундай феълларга баъзан – р, баъзан – йур / -йур аффикслари қўшилган. Бундай ҳолатни “Муқаддамату-л-адаб” да ҳам учратиш мумкин: (МAB.876.1) ارزولايور من كيم – фалан иш болса – “фалон иш бўлсин, деб орзу қиламан”.

Ҳозирги – келаси замон феълнинг бўлишсизлик шакли – мас / -мас / -маз / -маз аффиксини орттириш орқали ясалган. Масалан: (МAB.163a.2) بال توتماز من اندين – бал тутмазман андин, киёсланг: (МAB.1086.2) اسلاماس من انى – эсламасман анни – “мен уни эсламайман”, (МAA.351a.2) ايليك اندين كوتارمس – элиг андин котармас – “ундан қўлини кўтармайди”, (МAB.1036.6) قويماس انى – қоймас ани – “уни (тинч) қўймайди”, (МАГ.866.7) نيكماز سناك فалан ايشنى قيلماق – тэкмаз сана фалан ишни қилмоқ – “фалон ишни қилиш сенга тегмайди”, (МAB.26a.2) تينماز

учрайди, масалан: (МАБ.65а.7) *بو اسیتغو نىما* – буысытғу нима – “бу иситадиган нарса”, (МАБ.42а.5) *بو شيطان تاشلاغو تاشلار* – бу шайтан ташлағу ташлар – “бу шайтон ташлаган, улоктирган тошлар”, (МАБ.23а.2) *بو سغىغو بىر* – бу сығигу йэр – “бу беркинадиган жой”, (МАБ.183а.4) *بو يىغىلغو بىر* – бу йигилғу йэр – “бу йигиладиган жой”. (МАА.351б.3) *بو باق قو بىر* – бу боққу йэр – “бу боқадиган жой”, (МАБ.37а.3) *بو كون توغقوجى بىر* – бу кун тутку йэр – “бу кун чиқар жой”, (МАБ.5а.1) *بو تولانكو* – бу толанғу йэр – “бу дам оладиган жой”, (МАВ.50а.4) *بو بىر* – бу толанғу йэр – “бу дам оладиган жой”, (МАВ.50а.4) *اوسكاكو اش* – ооскаағу аш – “кўнгил ёқтирадиган ош, кўнгил хушлайдиган таом”, (МАБ.39б.9) *سورتكو نىما* – суртқу нима – “суртадиган нарса” (МАВ.39а.2) *بو سبكو دارو* – бу сәпқу дару – “бу сәпадиган дори”, (МАВ.90б.6) *بو تيغا جوكو ير* – бу тәва чокку йэр – “бу туя чўкадиган жой”.

4. -P / -AP / -AP / -UP / -UP / -ЫP / -ИP аффикси луғат матнида энг кўп учрайдиган сифатдош ясовчи аффикслардан биридир:

(МАА.252б.3) *بو توقتار ير* – бу тоқтар йэр – “бу тўхтайдиган жой”, (МАА.467б.2) *بو ايتماك بىرلا بىر نىمه* – бу этман бирла йэр нима – “бу нон билан ейиладиган нарса”, (МАА.272б.3) *بو بىر* – бу йанар йэр – “бу қайтадиган жой”, (МАВ.33б.5) *بو بىر* – бу йанар йэр – “бу қайтадиган жой”, (МАВ.33б.5) *بو كون توغار بىر* – бу кун туғар йэр – “бу кун чиқар ер”, (МАА.223а.4) *بو يىغار كون* – бу зиғар кун – “бу йиғадиган кун”, (МАА.231б.2) *بو دوشمن خاتون* – бу душман тутар хатун – “бу душман тутадиган аёл”, (МАА.232б.4) *بو سوت اورار بىغاج* – бу сут урар йиғач – “бу сут урадиган ёғоч”, (МАА.520б.1) *بايىلدى* – йайилди куар от – “куйдирадиган ўт ёйилди, ёнғин тарқалди”, (МАА.469а.20) *بو كونده كىيار تون* – бу кундакийар тон – “бу кунда киядиган тўн, бу кундалик кийим”, (МАА.408а.3) *بو ايكي تىزى بىر بىريگا اورولر ايشك* – бу икки тизи бир бирига урулур эшак – “бу икки тиззаси бир-бирига уриладиган эшак”, (Маа.504б.1) *بو يىغىلور بىر* – бу йиғилур цэр – “бу йигиладиган

ер, бу тўпланадиган жой”, (МАО.527а.4) تورور – турар йэр – “бу турадиган ер”, (МАО.398б.1) بو جوکارور بير – бу чокарур йэр – “бу чўктирадиган ер, бу тўхтайдиган жой, (МАО.321а.4) بو بيلور كيشى – бу билур киши – “бу биладиган киши”, (МАО.232а.2) بو اوترو كيلور ايش – бу отру кэлур иш – “бу мос келадиган иш”.

Бу сифатдошнинг бўлишсизлик шакли маа / -маз/ -мас/ -мас аффикси билан ясалган. Мазкур аффикс бўлишсизлик аффикси -ма / -ма ва ҳозирги келаси замон сифатдоши кўрсаткичи -рнинг фонетик ўзгарган кўриниши – а / -с билан бирикишидан ташкил топган. Бу аффикс қадимда -мар /- мар кўринишида бўлиб, кейинчалик -маз / -маз, сўнг -мас / -мас шаклларига ўтган. Бу сифатдош шакли асосан “МАН” ва “МАН” қўлэмаларида учрайди: масалан, (МАН.138а.2) كورمار قيلدى تنكري كوزيني – кормар қилди танрикозини – “тангри кўзини кўрмайдиган қилди”, (МАН.5а.4) تبولماز نارسا – тапулма наарса – “топилмайдиган наарса”, (МАН.73а.5) بو بيلماز نارسا – бу билмаз наарса – “бу билинмайдиган наарса”, (МАН.102б.3) كورماس قيلدى بير كوزيني – кормас қилди бир козини – “бир кўзини кўрмайдиган қилди”, (МАН.69а.9) قيتماس توبه – қайтмас тавба – “қайтмайдиган тавба”, (МАН.81б.7) كونگل كا توشماس سوزلادى – кўнгилга тушмайди сўз сўзлади, кўнгилга ёқмайдиган гап гапирди”.

5. -ҒАН /- ҚАН /- ГАН /- ҚАН АФФИКСИ

Мазкур аффикс билан ясалган ўтган замон сифатдоши урхун-енисей ёдгорликларида учрамайди, қадимги уйғур тили ёдгорликларида эса эр-тўликсиз феълигагина қўшилган. Сифатдошнинг – ған / -ган /- қан /- қан аффиксли шакллари XI асрдан бошлаб кузатилади. Сифатдошнинг бу тури “Муқаддамату-л-адаб”нинг барча нусхаларида кенг қўлланилган. Масалан: (МАО.439а.2) كوميش بئرله يالدوزلاغان – кумиш бирла йалдузлаган йуган – “кумуш билан

копланган юган”, (МAB.6a.3) حاجى لار منادين مکه کا برغان کون – хажилар Минадин Маккага барган кун – “хожилар Минодан Маккага борган кун”, (МAА.438a.1) تيمور قاداغان ايشيك – тэмур қадаган эшик – “темир қадалган эшик”, (МAА.469a.1) قاتيليشقان اروق – катилишқан уруқ – “қоришилган уруғ, аралашган қориндошлик”, (МAА.230a.4) بو ييلترقان يولدوزلار – бу йилтирақан йўлдузлар – “бу ялтираган юлдузлар”, (МAА.244б.1) توکان کان نيمه – туганган нима – “тугаган нарса”, (МAА.219a.9) بو سونکلکان ماموق – бу сонилган мамуқ – “бу тозаланган пахта”, (МAB.13a.2) بو اينکان بلا – бу иқан бала – “бу тушган бало”. (МAА.422a.1) يخشى بيشکان ايت – йахши пишқан эт – “яхши пишган гўшт”. (МAB.19a.3) قتيغ اسکان يل – қатиғ эскан йэл – “қаттиқ эсган ел, шамол”, (МAА.241б.3) کسکان صدقه – кэскан садақа – “кесилган садақа, ажратилган садақа”.

6. -ДУҚ / -ДУК АФФИКСИ

Ўтган замон сифатдошини ясовчи –дуқ / - дук аффикси билан ясалган сифатдошлар қадимги ёдгорликлар тилида кенг истемолда бўлган. Бу сифатдошлар айрим ўринлардагина “МAB” ва “MAB” кўлэзмаларида учрайди: (MAB.36б.6; MAB.33б.1) بو توقدوق يير – бу тугдуқ йёр – “бу туғилган ер”, (MAB.37a.б) دويدق سيز كيلدى منكا – дуйдуқсиз кэлди мана – “менга билинтирмасдан келди”, (MAB.42б.7) تويدقسوز كلدى بزکا – туйдуқсиз кэлди бизга.

-дуқ / -дук аффиксли сифатдош ҳозирда ўзбек тилида истемолдан чиққан, лекин ўғуз қаламига мансуб озарбайжон, турк тилларида ҳозир ҳам қўлланилиб келинмоқда.

4.4. РАВИШДОШ ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Қадимий туркий манбаларда равишдошнинг –а / -а, –у / -у, (- й у/- й у); -(ы) б/-(и) б / -(у) б / -(у) б; –ма – зыб

/ -мазиб; - (ы) бан/ -(у) бан; -ғалы / -қалы; -гаш; -гынча/ -гинча/ -ғунча/-гунча аффикслари қўшилиши орқали ясалган шакллари учрайди (ДЛТ.индекс, 1967, 493-49). Эски ўзбек тили ёзма манбаларида ҳам юқоридаги равишдош ясовчи аффиксларнинг аксарияти қўлланилган (СУЯ, II, 1971, 696-722). Алишер Навоий асарлари тилида эса равишдошнинг – (-и, -у, -у) п; (-и, -у, -у) бан; -а(й); -майин; (й) у/ -(й) у; -ғач/-қач/ғач-қач; -ғалы/-қалы/-ғали/ -кали; -ғунча/ -қунча/-гунча/-кунча шакллари учрайди (Абдурахмонов, в.б. 1984, 103-108). Демак, Алишер Навоий тилида қадимги туркий тил ёзма манбаларида учраган равишдош шакллари асосан истифода этилган. Шунингдек, “Муқаддамату-л-адаб” матнида ҳам юқорида зикр этилган равишдошларнинг айримларидан ташқари аксарият қисми учрайди. Улар қуйидагилардан иборат:

1. –А/-А АФФИКСИ

(МАО.499а.4) ياشورا قاجتى – йашура қачты – “яширинча қочди, билдирмасдан қочди”, (МАО.467а.2) ياندوره الدى باغشلاقان – “бағишлаганни қайтариб олди, совғани қайтариб олди”, (МАО.1006. 7) اجابيردى تنكرى قول – ача бәрди танри кулларына исламны – “тангри куллариға (бандалариға) исломни очиб берди”, (МАО.1336.2) بقا اوتوردى نارسا اوزا – бақа отурды наарса уза – “нарсаға қараб турди”, (МАО.3а.3) كون اشا توتى بزكاك – кун аша тутты бэзгак – “кун ошиб безгак тутди, кунора иситма чикди”, (МАО.816.6) اجا سوزلادى سوزنى – ача созлади созни – “сўзни очиқ қилиб сўзлади, сўзни тўғри гапирди”, (МАО.418а.2) اولاشا كيلدى – улаша кэлди хабарлар – “хабарлар бирин-кетин келди”, (МАО.343а.1) كيسا يوردى كيمه سونى – кэса йурды кэма сувны – “кема сувни кесиб юрди”, қиёсланг: (МАО.986.7) كىمى سقنى ياره يوردى – “кема сувни ёриб юрди”.

Шунингдек, лугатда –a(й) / -a(й) аффиксли равишдош шакли ҳам учрайди, масалан: (М.А.А.4546.2) اوغورلاى باقتى –а(й) оғурлай бақты эрга – “эрга ўғринча боқди, эркак кишига яширинча қаради”, (М.А.А.2416.4) سيكرای يورودى تاووغ –a(й) сикрай юруды тауоғ дағи оғлан – “товук тагин ўғлон сакраб-сакраб юрди”, қиёсланг: (М.А.В.12a.3) اوغلان سكراسكرای يوریدی قوش تقى اوغلان –a(й) сукра-сукра йурыды куш тақы оғлан.

2. –Б (-ЫБ / -ИБ–УБ / УБ) АФФИКСИ

Мазкур аффикс билан ясалган равишдошлар асосий феъл англатган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини кўрсатади. Бунда равишдош билан асосий феъл англатган иш-ҳаракатлар орасидаги вақт муносабати куйидагича:

а) равишдош ифодалаган иш-ҳаракат асосий феъл ифодалаган иш-ҳаракатдан олдин бажарилган,

б) равишдош ифодалаган иш-ҳаракат билан асосий феъл англатган иш ҳаракат бир вақтда содир бўлган ҳолатлар аниқланган (Абдурахмонов, в.б.1973,129).

Шунингдек, ёзма манбаларда юқоридаги аффикс билан ясалган равишдошларнинг қўшма феъллар таркибида қўлланилган ҳолатлари ҳам кўплаб кузатилади. “Муқаддмату-л-адаб”да ҳам юқорида изоҳланган ҳолатларни учратиш мумкин: (М.А.В.1926.3) جيناب سوردى سونكوكنى – чайнаб сорды сонукни – “сўнганки чайнаб сўрди, суякни чайнаб шимди”, (М.А.В.71 а.3) يولوغ اليب بوشاد خاتون نى – йулуғ алыб бошатты хатунны – “бадал олиб хотинни бўшатти”, (М.А.В.109a.5) قير يليب بقتى انكا – қайрылыб бақты ана – “унга қайрилиб боқди, қаради”, (М.А.В.1986.6) بيبليب قیلدى ايشنى – билиб қылды ишни – “ишни билиб қилди, ишни тушуниб қилди”, (М.А.В.68a.1) ايسى ايليتب تيك قالدو – эси элителиб тэк қалды – “эси элителиб тек қолди, эси оғиб тик туриб қолди”, (М.А.В.109a.6) كليب الدى – келиб ундан нарсани олди”, (М.А.В.109a.6) اندين نيمانى – кэлиб алды нимани – “келиб ундан нарсани олди”,

(МАО.285а.1) قوشوب سوكتى انى – қошуб сокти аны – “уни қўшиб сўкди” (“уни ҳажв қилди” маъносида), (МАО.67а.8) سيز غوروب سوزدى سيغرياغى نى – сызғуруб сўзди сығыр йағыны – “сигир ёғини эритиб сузди”, قيوب الدى انى – қабуб алды аны – “уни ўраб олди, уни куршаб олди”, (МАО.348а.2) يوزون توشوب – йузун тушуб ичти сувни – “сувни юзи тушиб ичди, сувни юзи тегиб ичди”, (МАО. 122б.2) يشروب سوردى – йашыруб сорды – “яшириб сўради”, (МАО.405б.2) جومالوب – чомалуб олтурды ит – “ит чўккалаб ўтирди”, (МАО.68б.9) كوزكوروب بقتى نيماکا – козғуруб бақтм нимага – “нарсага нигоҳини ташлаб қаради”.

3. –У / -У// -ЙУ / -ЙУ АФФИКСИ

Бу аффикс билан ясалган равишдошлар қадимги ёдгорликлар тилида кенг истеъмолда бўлиб, эски ўзбек тилида XV асрга қадар анча фаол қўлланилган, кейинги даврларда кенг учрайди (Абдурахмонов, в.б. 1973,128).

“Муқаддамату-л-адаб”да ҳам –у/-у аффиксли равишдошлар анчагина кўп қўлланилган ва асосан “МАО” ва “МАО” кўлёмалар таржимасида учрайди. Улар асосан икки ҳолатда ишлатилган:

1. Асосий феъл англатган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини кўрсатади, масалан: (МАО.73б.9) اشوقو يورودى – ашуқу юруды – “ошиқиб, шошилиб юрди”, (МАО.69 а.4) قوشانو ايشلادى – қошану ишлади – “қучаниб ишлади” (“интилиб ишлади” маъносида), (МАО.13а.5) اولاشو توكولدى يغمير – улашу тўкулди йамғур – “ёмғир уланиб ёғди” (“ёмғир муттасил ёғди” маъносида), (МАО.35б. 9) كوانو يورودى تونى ايجيندا – кўнану йуруды тоны ичида – “тўни ичида қувониб юрди” (“кийимида мағрур юрди” маъносида), (МАО.7б.4) ارزولايو – араулайу инради инан – “урғочи туя ораулаб ингради, ургочи туя қуюкиб бақирди”, (МАО.84а.5) سورجاک – сурҷаклайу созлади – “яшириб сўзлади”.

2. Мазкур равишдошлар қўшма феълнинг таркиби бўлиб келган ҳолатлар: (МАБ.11а.3) *ایتو بیردی انکا ایشنی* – айту барди ана ишни – “унга ишни айтиб берди”, (МАБ.102б.3) *قیلو بشلادی* – қылу башлады фалан ишни – “фалон ишни қила бошлади”, (МАБ.146б.6) *وقت قوزو بیردی انکا* – вақт қозу бәрди ана – “унга вақт қўйиб берди, унга муҳлат қўйиб берди”, (МАБ.88а.5) *ایتو بیردی انکا قزغونی* – айту бәрди ана қазғуны – “унга қайғуни айтиб берди”, (МАБ.119а.3) *اوقیو بیردی انکا* – оқыйу бәрди ана шырны – “унга шеърни ўқиб берди”.

4. –ҒАЛЫ / -ҚАЛЫ / -ГАЛИ / -КАЛИ АФФИКСИ

Бу аффикс билан ясалган равишдошлар туркий тилларда қадимдан кенг қўлланиб келган бўлиб, эски ўзбек тилида ҳам кенг истеъмолда бўлган (Шербак, 1962, 174). Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикс – гани (-қани / -кани) кўринишида ишлатилади (Абдурахмонов, в.б.1973, 180). Биз тадқиқот мавзуси қилиб олган ушбу луғатда мазкур равишдошлар асосий феъл англатган иш-ҳаракатнинг бажарилиши мақсадини билдирган, шунингдек, равиш-дошнинг ўзи ҳам мақсад маъносини англатган, масалан: (МАО.279а.3) *دوبتولدی* – доптулды аны урғалы – “уни ургани ўқталди, уни уриш учун ўқталди”, (МАО.392а.4) *تارتقالی بیردی انقا ایب* – тартқалы бәрди анқа ипни – “ипни унга тортгани берди”.

4. Шунингдек, луғатнинг айрим ўринларидагина – гунча аффикси ёрдамида ясалган равишдош шакли учрайди, масалан: (МАО.441а.3) *اوردی انی شیشورغونجه* – урды аны шишурғунча – “уни шишгунча урди”.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”да қадимги туркий тилда учраган равишдош шакллариининг деярли барчаси қўлланилган. Лекин ўзига хос тузилишини инобатга олган ҳолда таъкидлаш лозимки, асар матнида учраган равишдош шакллариининг ифодалаган мазмунлари классик бадий туркий матнлардаги сингари жуда кенг ва ранг-баранг эмас. Бу ҳол луғатлар учун табиийдир.

4.5. ҲАРАКАТ НОМИ ВА УНИНГ ЯСАЛИШИ

Қадимги туркий ёдгорликлар тилида ҳаракат номининг – мақ / -мақ; -(ы)ш / (и)ш; -ғу / -гу / -қу / -ку аффиксли шакллари учраган. “Муқаддамату-л-адаб” да ҳаракат номлари ўша давр тили учун хос бўлган –мақ / -мақ; -(ы)ш / -(и)ш аффикслари ёрдамида ясалган. Луғат матнида учраган –ғу / -ғу / -қу / -ку аффикси билан ясалган шакллари сифатдошлик хусусияти кучлироқ бўлгани сабабли биз уни сифатдошлар қисмига киритдик.

1. –МАҚ / -МАҚ АФФИКСИ

Мазкур аффикс билан ясалган ҳаракат номи эски ўзбек тили тараққиётининг ҳамма даврларида кенг истеъмолда бўлган (Абдурахмонов, в.б. 1973,130). Шунингдек, бу аффикслар “Муқаддамату-л-адаб” матнида ҳам кўп учрайди: (МAB.24a.3) نيت قىلدى جيقماق قا – нийат қилды чықмаққа – “чиқишга ният қилди”, (МAB.123a.6) شيشدى اورماقين – шишди урмақдын – “уришдан, калтақдан шишди”, (МAB.46.5) اردى – арды коз бақмақдын – “кўз қарашдан чарчади, кўз боқишдан ҳориди”, (МAA.2876.1) بو اوروتلاماق – бу урутламақ – “бу ейиш”, (МAB.17a.2) وقت بولدى سنكا فلان ايش قيلماق قا – вақт болды сана фалан иш қилмаққа – “сенга фалон ишни қилмоқ учун вақт бўлди, фалон ишни қилишинг учун вақт бўлди”, (МAB.120a.6) يغماقغا يعودى بوليت – йағмақға йавуды булыт – “булут ёғишга яқинлашди”, (МAA.517a.4) اوزىنى ساخلادى – ўзини тиламоқдан сақлади, ўзини сўрашдан тийди”, (МAA.515a.3) سوزلاماك تيلادى – сўзлашмақ тилади андын – “сўзлашни тилади, ундан гапиришни сўради” (МAB.1466.3) يوق ترور انكا تيرانماك – йок турур ана тэбранмақ – “унда тебраниш йўқ, унда ҳаракат йўқ”, (МAB.566.6) اون قىلدى اط يوكورماكى ايجيندا – ун қилды ат

йугурмаги ичинда –“от югуришда кишнади, от югуриб туриб кишнади”, (МAB.986.2) بو ساويتكورماك –бу сав йэткурмак –“бу хабар етказиш, хабар бериш”.

2. –(Ы)Ш / -(И)Ш АФФИКСИ

(МAА.4986.1) باريش كيليش قیلدی انکا – барыш кэлиш қылды ана – “у билан бориш-келиш қилди”, (MAA.526a.2) شالديرادی –санчиш қуроли шалдиради, найза шалдиради”.

4.6. ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИ

“Муқаддамату-л-адаб”да куйидаги феъл майллари учрайди:

1. БУЙРУҚ-ИСТАК МАЙЛИ

Бу майлнинг II шахс бирлик шакли икки усул билан ясалган:

а) хар қандай феъл ўзаги буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик маъносини англатади, масалан: (MAA.3036.3) اوزينكىنى – озинни сақла – “ўзингни сақла, ўзингни эҳтиёт қил”, (MAA.4586.2) سول قول سارى ايليت يالان لارينكىنى – сол қол сары элитйалақларынни – “дўстларингни чап қўл томонга элт, бошла”.

б) феъл ўзагига –ғыл / -гил аффиксини қўшиш орқали ясалган:

(MAB.89a.2) اويانغىل اى اوزىغان – уйанғил эй узиған – “эй ухлаган, уйғон”, (MAB.716.3) الغيل قورقوغونكىنى – алғыл қорқуғунны – “эҳтиётингни қил”, (MAB.1076.5) سول ايشلارنىكىنى – сол йанға башлағыл эшларинни – “дўстларингни чап ёнга бошлагин”, (MAB.1626.2) ايشلارنىكىنى – эшларинни сағ йанқа элитгил – “дўстларингни ўнг ёнга бошлагин”.

Луғатда учраган буйрук-истак майлининг III шахс бирлик шакли феъл ўзагига –сун / -сун аффиксини орттириш билан ясалган: (МАБ.140б.7) ارتاكاچقورسون تنكرى سىنى خىر بىرلا – эртага чыкурсун танри сәни хайр бирла – “тангри сени яхшилик билан эртага етказсин”, (МАБ.7б.5) ايتلور رحمت بولسون سنكا – айтылур рахмат болсун сана – “рахмат бўлсин сенга, деб айтилади”, (МАБ.106б.3) اوزا برکت برسون تنكرى سىنىك اوزا – баракат бәрсун танри сәнин уза – “тангри сенга баракат берсин”, (МАБ.104а.2) كىچالاندورسون سىنى تنكرى خىر بىرلا – качалан – дурсун сани танри хайрт бирла – (МАА.447а.3) كىچه كا يتكورسون تنكرى سىنى يىقىلىق بىرله – качага иэткурсун тәнри сани йахшылык бирла – “тангри сени яхшилик билан кечасига етказсин”, (МАБ.155б.7) تيركوزسون تنكرى سىنى – тиргузсун танри сәни – “тангри сени тирилтирсин”.

2. АНИҚЛИК МАЙЛИ

“Муқаддамату-л-адаб”да аниқлик майлининг куйидаги шакллари учрайди:

а) I шахс бирлик:

(МАБ.50а.9) اريتم قوزوغنى زليك دين – арыттым қузуғны зулиқдин – “қудуғни зулиқдан тозаладим”, (МАА.341б.3) اوجم – очим алдым олдургандин – “қотилдан ўчимни олдым”, (МАБ.98а.1) زارى لىق قىلديم تنكرى قا – зарылык қылдым танриқа – “тангрига зорлик қылдым, тангрига ёлбордым”, (МАБ.98а.1) ايديم انىنك تبا انى – ыззым анын тапа аны – “уни унинг томонига юбордым”, (МАБ.124а.4) اسكرتيم انى مين – эскириттим аны мен – “мен уни эскирттим”, (МАБ.11а.9) اشيتم – эшиттим ман фалан наэрсани анын агзындын – “мен фалон нарсани унинг оғзидан эшиттим”, (МАБ.155б.5) قاندوردوم انى سفدين – қандурдум аны сувдын – “уни сувга қондирдим”, (МАА.295а.1) من تولوردوم انى – ман

толдурдум аны – “мен уни тўлдирдим”, (МАБ.157а.5) كوردوم
انى اشكارا – кордум аны ашкара – “уни ошкора кўрдим”.

б) I шахс кўплик:

(МАБ.144б.5) اذينه نمازين قىلدوق بيز – азина намазын қылдук
биз – (МАБ.98а.7) ادينه نمازي اقودوق – адина намазы окудук –
“одина, жума намозини ўқидик”, (МАБ.125а.3) ايردوك بيز اتينيك
بار ايدوك – эрдук биз анын никахинда – (МАА.33бб.3) تويده
бар эдук тойыда – “биз унинг тўйида бор эдик”.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги аниқлик майлининг I
шахс бирлик шакли – тым / -тим / -дым / -дим / -дум ва I шахс
кўплик шакли – дук / -дук аффиксларини орттириш билан
ясалади.

Аниқлик майлининг бўлишсизлик шакли феъл ўзагига
–ма/ -ма инкор юклагасини орттириш орқали ифодаланган,
масалан: (МАБ.7б.1) اغزامادى – ағзамады – “гапирмади, ҳеч
сўз айтмади”, (МАА.430а.3) هيج اويماديم – ҳэч уйымадым – “ҳеч
ухламадим”, (МАБ.101б.7) اقنولاكاناتينيك – қоймады
сэни огутулаганин – “сени тангринг, раббинг қўймади”,
(МАБ.41б.6) خوش كلمادى انكا فلان ايش – хуш келмади ана фалан
иш – “унга фалон иш хуш келмади, ёқмади”, (МАБ.98а.6) كلدى
فلان اوزكا كيشى لار كلمادى – кэлди фалан озга кишилар кэлмади –
“фалончи келди, ўзга кишилар келмади”.

3. ШАРТ МАЙЛИ

“Муқаддамату-л-адаб”да учраган шарт майли феъл ўзагига
–са / -са аффиксини қўшиш орқали ясалади. Мазкур аффикс
–сар / -сар аффиксининг қисқарган шакли бўлиб, унинг
қўлланиши X-XI асрлардан бошланган (Шербак, 1961, 146).
Луғатда учрайдиган шахс-сон шакллари шарт майлидаги
феъл кўринишларига кишилик аффиксларини бириктириш
билан ясалган, масалан: (МАБ.32б.4) كاشكى بيلسام – кашки

билсам – “кошки билсам”, қиёсланг: (МАВ.31а.7) كاشكى
بيلساتيم – кашки билсатим. Ушбу жумлада шартлилик маъноси
кашки юкламаси билан кучайтирилган. (МАО.5326.2) كيرك
سنقا قيلسانك اول ايشنى – кэрак санқа қылсан ул-ишни – “сен у
ишни қилишинг керак”, (МАО.411а.2) منيم ارزومه دور كيم اول
ايش بولسه – маним арзумдадур ким ул иш болса – “ўша иш
бўлса менинг орзумдир”.

4.7. ФЕЪЛ ДАРАЖАЛАРИ

Тадқиқот объекти бўлган ушбу асарда феълларнинг аниқ,
ўзлик, мажхул, бирлик, орттирма даражалари мавжуд.

Феълнинг аниқ даражасига ҳеч қандай аффикслар
қўшилмаган. Қолган тўрт даража шакллари эса аниқ даража
феълларига махсус аффиксларнинг қўшилиши билан ясалган.

1. ЎЗЛИК ДАРАЖА

Ўзлик даражадаги феъллар қуйидаги аффиксларни
орттириш орқали ясалган:

а) –н (-ын / ин / -ун / -ун) аффикси.

(МАВ.33а.2) اريندى عورت – арынды ғаврат – “аёл тозаланди,
покланди”, (МАО.248Б.1) ساسندى سو – сасынды сув – “сув
сасиди, айниди”, (МАВ.146.2) ايسلاندى سف – исланди сув –
“сув исланди, ҳидланди, бузилди”, (МАО.4006.3) تيبيندى انقه
قمجى بيرله – тэинди анқа қамчы бирла – “қамчы билан унга
ташланди, ўқталди”, (МАВ.52а.4) ايليندى كيوك توزاق غا – илинди
кийук тузақға – “кийик тузоққа илинди”, (МАВ.116а.9)
توكوندى سف – токунди сув – “сув тўкилди”, (МАВ.129а.7)
سەвوندى انينك بيرلا – сэвунди анын бирла – “у билан севинди”.

б) –л (-ыл / -ил / -ул / -ул) аффикси.

(МАО.5256.4) تابيلدى انينك حقى – тапылды анын ҳақы – “унинг
ҳақи топилди”, (МАВ.115а.5) دومداريلدى ايديش – домдарылды

идим – “идим тўнтарилди, тўнкарилди”, (МАО.285а.3) ساغلىدى
 – “мастликдин тагин ишқдан соғайди”, (МАО.86а.7) يتلدى
 – “ўғлон етилди, ўғил бола вояга етди”,
 (МАО.1736.9) تووالدى اكرى – тозалди эгри – “эгри тузалди,
 қийшиқ тўгри бўлди”, (МАО.3956.4) بوزولدى سراى – бузулды
 сарай – “сарой бузилди”, (МАО.176а.6) سحى توكولدى – сачы
 токулды – “сочи тўкилди”, (МАО.276а.2) اورولدى – эврулди
 – “ўғирилди, айланди”, (МАО.332а.2) سور تولدى اير نينك اياغى
 – суртулды эрнин аяғы дағы атнын – “эркакнинг
 тагин отнинг оёғи судралди”.

2. БИРГАЛИК ДАРАЖА

“Мукаддамаат-л-адаб”да учраган даражадаги феъллар –ш
 (-ы ш / -иш / -уш / -уш) аффикси ёрдамида ясалган:

(МАО.4506.1) تينك لاشتى انينك بيرلا – “у
 билан тенглашди”, (МАО.156а.3) ايشلاشدى انينك بيرلا – эшлашди
 анын бирла – “у билан эшлашди, у билан дўстлашди”,
 (МАО.105а.2) دو قوشتى انينك بيرلا – доқушты анын бирла – “у билан
 бирга тўқишди”, (МАО.1086.7) يغى لاشتى انينك بيرله – йағылашты
 анын бирла – “у билан ёғилашди, душманлашди, душманлик
 қилди”, (МАО.4506.2) سنجيشتى انينك بيرله – санчышты анын
 бирла – “у билан санчишди, уришди”, (МАО.105а.7) قارشتوردى
 – қарыштурды анын бирла – “у билан қориштирди”,
 (МАО.5076.4) تېپينيشتيلار – тэпиништилар – “талашдилар”,
 (МАО.1256.5) اسان بېريشتى لار – асан бэриштилар – “енгилик
 беришдилар”, (МАО.186а.7) كوفانيشتى لار – қуваништилар –
 “қувонишдилар”, (МАО.1256.5) آل توتوشتى لار – алтутуштылар
 – “қўл тутушдилар, қучоқлашдилар”, (МАО.1826.2) اوروشتى
 – уруштылар – “урушдилар”, (МАО.4776.2) توقونوشتى لار –
 тоқунуштылар икки эр – “икки эркак тўкнашдилар,

учрашдилар”, (МАА.510б.1) – йуруштилар – “юришдилар, пиёда юрдилар”, (МAB.186а.4) – сфноштилар – “севинишдилар”.

3. ОРТТИРМА ДАРАЖА

Асарда учрайдиган орттирма даражадаги феъллар ўзагига куйидаги аффиксларни кўшиш орқали ясаллади:

а) – т (-ы т / -и т / -ат / -ат) аффикси.

(МAB.133а.1) қзتى تيمورنى – қзытты тэмурни – “темирни қизитти”, (МAA.266б.2) اوجون قويلارى – силкитти йапракни қойлари учун – “япроқни қўйлари учун силкитти”, (МAA.244б.4) اروق لات تى كالانى – аруқлатты галани – “галани ориқлатти”, (МAB.96а.7) انكا اورون نى – кэнитти ана орунны – “унга ўринни кенгайттирди, кенг қилди”, (МAB.35а.5) اسكرتى ييل سراى نى – “ел саройни эскиртти, шамол уйни эски қилди”, (МAB.49а.2) اولوتى انى – олутти аны – “уни хўл қилди”, (МAB.109а.2) يروتى ايشلاتى لار – эшлаттилар – “эшлаттилар”, (МAB.90а.7) اقتى سف نى – ақитти сфни – “уни ёритти”, (МAB.91б.3) قورقوتتى اول – ақотти аул – “уни аул нима учун қўрқитти”, (МAB.116б.5) انكا قصيده نى – биттурди ана қасиданы – “унга қасидани ёздирди”.

б) – (y)p /-(y)p / -(a)p / -(a)p / -(ы)p / -(и)p аффикси.

(МAA.238б.1) توتوردى تينكرى كون نى – тутурди тенри кунни – “тангри кунни туттурди”, (МAA.371а.4) اوجوردى جراغنى – очурди чырағны – “чироқни ўчирди”, (МAB.47б.6) كيوردى انى ايش – куйурди аны иш – “уни иш куйдирди”, (МAB.84б.4) اوغلان توشوردى تيشى – оғлан тушурди тиши – “хотин бола тушурди, хотин бола ташлади”, (МAB.23а.4) كوز تيكوردى – кўз тэгурди ана – “унга кўз тегдирди”, (МAB.120а.2) قيتاردى

– “туяларни сувдан қайтарди”, (МАВ.83а.6) قوباردى انى يوقالمقدین – қопарды аны йоқалмақдын – “уни йўқолишдан сақлади, уни ҳалокатдан асради”, (МАО.398б.3) جوگاردى تيوه نى – чокарди тэвани – “туяни чўқтирди”, (МАО.501б.1) ازوق كيراردى – азуқ кирарди – “озик киргазди”, (МАО.133б.1) سينكيدى اشنى – ошни тағин шаробни сингдирди, ҳазм қилди”.

в) -тур /- тур / -дур / -дур аффикси.

(МАО.401а.1) اقتوردى سونى – ақтурды сувны – (сувни оқтирди), (МАО.28б.6) قارىشتوردى شراب نى – қарыштуру шаробны – “шаробни қориштирди, аралаштирди”, (МАО.87б.1) اوقوت توردى انكا حرف نى – оқуттурды ана ҳарфны – “унга ҳарфни ўқитди, ўргатди”, (МАО.242б.4) تينكوشتوردى – “нимани нимага тенлаштирди, нарсани нарсага солиштирди”, (МАО.85а.2) اشيتوردى انكا فلان – эшиттурди ана фалан нимани – “унга фалон нарсани эшиттирди”, (МАО.378а.3) ساغيندوردى انقه اشنى – сағиндурды анқа ишни – “унга ишни соғинтирди, эслатди”, (МАО.124а.4) تيندوردى انى – тайындурды аны – “уни тайғантирди, тийғантурди”, (МАО.85б.8) تولدوردى سغرانى – толдурды суграны – “қадахни тўлдирди”, (МАО.515б.2) اوردى انى قورغاندين – индурди аны қорғандын – “уни қўрғондан туширди”, (МАО.125а.1) كلدوردى انى – кулдурди аны – “уни кулдирди”, (МАО.83б.4) دويدوردى انكا ايش – дуйдурди ана иш(ни) – “унга ишни туйдирди, сездирди, билдирди”.

г) –ғур / -ғур / -қур / -қур аффикси.

(МАО.423а.3) تىكتورغوردى انى – тэк турғурды аны – “уни тек турғузди, уни жим турғузди”, (МАО.132а.1) سيرغوردى – сырғурды йағыны – “ёғини эритди”, (МАО.89а.1)

ازغوردی انی یولدىن – азгурды аны йолдын – “уни йўлдан оздирди”, (МАО.3326.4) ياتقوردی انی – йатқурды аны – “уни ётқизди”, (МАО.2856.4) بيلكوردی نایرسانی – билгурди наэрсани – “нарсани билдирди”, (МАО.447а.2) تعزیت يتكوردی انقه – таэзият йётқурди анқа – “унга таэзия билдирди”, (МАО.1176.3) اسلام – йётқурди анқа – “унга фойда тегдирди, унга фойда келтирди”, (МАО.136а.1) انكولونكى – йётқурди ана эзгулукни – “унга эзгуликни етказди”.

д) –ғар / -қар / -гар / -қар аффикси.

قوتغاردی انی يوقالمادين (МАО.129а.6) – қутғарды аны йоқалмақдын – “уни йўқолишдан қутқарди, уни ҳалокатдан сақлади”, (МАО.1316.1) اويغاردی انی اويقوسيندين – уйғарди аны уйқусындын – “уни уйқусидан уйғотди”, (МАО.976.7) ارم – урушда фазилат кўрғазди, урушда жасорат кўрсатди”, (МАО.483а.4) بوت – битқарди – “битқазди”,

г) –ғаз / -газ аффикси.

تیک تورغازدی انی (МАО.3366.2) – тэқтурғазды аны – “уни тек турғизди”, (МАО.1356.1) كوركازدی انك نارسانی – корғазди ана наэрсани – “унга нарсани кўрғазди, кўрсатди”, (МАО.1226.1) عزيزليک كوركازدی – аэзизлик корғазди – “азизлик кўрғазди, яхшилик кўрсатди”.

е) –ғуз / -гуз / -қуз / -куз аффикси.

ارغوزدی انی اوزكاکيشی (МАО.53а.3) – арғузды аны озга киши – “уни ўзга киши ҳорғизди, уни бошқа киши чарчатди”, (МАО.3926.4) تورقوزدی انی بيرده – кирғузди аны йэрда – “уни ерда турғизди, уни (маълум) ерда (муқим) турғизди”, (МАО.866.5) كيركوزدی انی – кирғузди аны – “уни кирғизди”, (МАО.269а.3) يول كوركوزدی انقانىماكا – йол корғузди анқа нимага – “унга нарсага йўл кўрсатди”, (МАО.139а.3) تيركوزدی انی – тирқузди аны танри – “тангри уни тирғизди, тангри уни тирилтирди”.

4. МАЖХУЛ ДАРАЖА

“Муқаддамату-л-адаб”да мажхул даража феъллари жуда кам учрайди. Лекин луғат таркибига киритилган VII, VIII боб феъллари ўзлик маъноси билан бир каторда мажхулликни ҳам англатади (Гранде, 1963, 130-131). Луғатдаги бу феълларнинг туркий муодиллари ҳам айнан –ыл / -ил / -ул / -ул аффикслари ёрдамида ясалган. Биз бу феълларда асосан ўзлик мазмуни англашилганини аниқладик. Шу сабабли араб тилида шаклан мажхул бўлган айрим феълларгина мисол тариқасида келтирилди. Луғатдаги мажхул даража феъллари юқоридаги аффикслар ёрдамида ясалган: (МАО.256б.4) *ایتیلور* – айтылур раҳмат болсун санқа – “айтилур, сенга раҳмат бўлсин, сенга раҳмат бўлсин деб айтилади”, (МАО.475б.2) *ایتیلور باغلا دی اول کی شی بویون باغینی* – айтылур бағлад ул киши бойун бағыны – “ул киши бўйинбоғини боғлади (деб) айтилади”.

“Муқаддамату-л-адаб”да бир феъл ўзагидан турли даража ва майл аффикслари орттириш орқали янги феъл ясаш жуда фаол қўлланилган. Бу эса ўз навбатида луғатдаги феълларнинг шаклан хилма-хиллигини кўрсатади:

– билди, билгурди, билдурди:

(МАО.268а.2) *جین بیلدی ایشنی* – чын билди ишни – “ишни чин деб билди”, (МАО.285б.4) *بیلگوردی انقا ایشدا بر رای* – билгурди анқа ишда бир рай – “унга ишда бир рай билдирди”, (МАО.378б.4) *بیلدوردی انی ایشکا* – билдурди аны ишка – “уни ишга ўргатди”.

– булғады, булғанды, булғандурды, булғашты:

(МАО.268а.2) *تلقان نی بال بیرلا بولغادی* – талқанны бал бирла булғады – “талқонни бол билан аралаштирди”; (МАО.307а.2) *بولغاندی تیریک لیک* – булғанды тириклик – “тириклик булғанди” (“ҳайт жуда оғир бўлди”) маъносида; (МАО.423б.3) *بولغاندوردی* – булғандурды аны қанга булғашты – “қонг беланди”.

– йурди, йуриди, йуруди, йургузди, йурутти, йурушти, йуруштилар:

(МАО.236а.2) قارى يمشاق يوردى قارى – йумшақ йурди қары – “қария оҳиста юрди”, (МАО.488а.3) كينك باسا يوردى – кэн баса йуриди – “кенг босиб юрди, кенг қадам ташлаб юрди”, (МАО.241б.4) سيكرای سيكرای يورودى تاووق – сэкрай сэкрай йуриди тавуқ – “товуқ сакраб-сакраб юрди”, (МАО.498а.3) دوستلوق يوركوزدى انكا – достлуқ йургузди ана – “унга дўстлик муносабатида бўлди, (МАО.403б.4) يوروتتى تينكرى بولوت نى – йурутти тэнри булутны – “тангри булутни юргизди, тангри булутни ҳаракатга келтирди”, (МАО.460б.4) يوروشتى انينك بيرلا – йурушти анын бирла – “у билан бирга юрди”, (МАО.509б.1) يوروشتى لار – йуруштилар – “бирга юрдилар”.

– корди, когузди, корунди, корурди, корушти:

(МАО.302б.2) كوردى انى فلان يردا – корди аны фалан йэрда – “уни фалон ерда кўрди”, (МАО.269а.3) يول كوركوزدى انقا نيمه – йол когузди анқа нимага – “унга нарсага йўл кўрсатди”, (МАО.394а.4) يانكى اى كوروندى – йаны ай корунди – “янги ой кўринди”, (МАО.276б.2) كوروردى كالانى بازارقا ساتماق اوجون – корурди галани базарқа сатмақ учун – “галани бозорда сотмоқ учун кўрсатди”, (МАО.450а.3) كوروشتى انينك بيرله – корушти анын бирла – “у билан кўришди”.

– огди, огиди, ограштилар, огуштилар:

(МАО.433а.1) اوكدى خاتون نى – огди хатунны – “хотинни мақтади, аёл кишини мадх килди”, (МАО.488б.2) اوكدى اوزينى – огиди озини – “ўзини мақтади”, (МАО.507б.1) اوكراشتيلا ر – ограштилар – “мақташдилар”, (МАО.418а.2) اوكوشتيلا ر نيمه – огуштилар нимани – “нарсани (бирга) мақтадилар”.

– сэвди, сэвинди, сэвиндурди, сэвунуштилар:

(МАО.526б.1) سيودى اوزكا كيشينى انينك اوستوكا – сэвди ўзга кишини анын устуга – “ўзга кишини ундан ортиқроқ севди”, (МАО.317а.3) سيوندى ايشكا – сэвинди ишка – “ишга севинди”.

تېنىشتىلار – тэпиништилар – “(бир-бирига) ташландилар, хужум килдилар”, (МАВ.86.2) قارشتوردى نارسانى نارساكا – қарыштурды нарсани нарсага – “нарсани нарсага қориштирди”, (МАО.422а.1) توپراق قا بولغاندوردى – топраққа булғандурды – “тупроққа булғантирди”.

4.8. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДА ФЕЪЛЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Феълларининг ясалиши морфологик ҳодиса сифатида узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтди. Ёзма ёдгорликларни кузатар эканмиз, ҳар қайси даврнинг ўзига хос хусусиятлари борлигини кўрамыз. “Муқаддамату-л-адаб”да ҳам ўша ўзига хосликни кузатиш мумкин. Биз асарнинг тўрт нодир нухасини бир бирига қиёсий ўрганиб, улардаги феъл ясалиш қонуниятларини аниқладик. Феъллар феъл ясовчи аффикслар ёрдамида исм, сифат ва бошқа сўз туркумларидан ясалган. “Муқаддамату-л-адаб”да учрайдиган феъл ясовчи аффикслар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

-ла / -ла аффикси.

(МАО.468а.3) اوج لادى سودين – авучлады сувдын – “сувдан ҳовучлади”, (МАО.258а.2) يالين لادى يانقان اوت – йалынлады йанқан от – “ёнган олов ловуллади”, (МАО.96.7) يومروقلادى انى – йумруқлады ани – “уни муштлади”, (МАО.448а.4) يير لادى – йырлады – “қуйлади, қўшиқ айтди”, (МАО.16а.1) قنوقلادى – конуқлады ани – “уни меҳмон килди”, (МАО.15а.2) يمورقنوقلادى تفوق – йумуртқалады тавуқ – “товуқ тухум килди”, (МАО.474б.4) ييلادى اول بيردين – йайлады ул йәрдин – “ўша ерда ўйлади, ёзни ўша ерда ўтказди”, (МАО.527а.4) اونلادى يسانور – унлады йасанур нима – “ясанадиган нарса хиринглади, тақинчоқ енгил товуш чиқарди”, (МАО.378а.3) جيجاك لادى – чэчаклады йығач – “дарахт гуллади”, (МАО.446.2)

اکتیلادی – агитлади аны – “уни тарбия қилди”, (МАБ.39а.5)
چکوج لادی تیمورنی چکوج بیرلا – чакучлади тэмурни чакуч бирла –
“темирни болға билан урди”.

Айрим ўринларда – ла /- ла аффиксининг –на / -на фонетик
варианти ҳам учрайди, (МАВ.115а.2) – کونیندی اکرینی – конинади
эгрини – “эгрини тузатди, қийшикни тўғрилади”.

-да / -да / - та / -та аффикси.

(МАБ.99б.6) – الدادی انی – алады аны – “уни алдади”, (МАА.
252а.4) – شاریلدادی سو – шарылдады сув – “сув шариллади”,
(МАБ.18а.3) – سختدی انکا شعر بیرلا – сыхтады ана шиър бирла –
“унга шеър бирла сихтади, унга айтиб йиғлади”, (МАБ.26б.3)
– اوندادی ایشکا – ундади ишка – “ишга ундади, ишга чақирди”,
(МАА.289а.2) – ایندادی انی تویغا – индади аны тойға – “уни тўйга
чақирди”, (МАА.255б.) – چنگلدادی تیمور قازوق – чинилдади тэмур
казук – “темир қозик жиринглади, мих жиринглади”.

-(а)р / -(а)р // -(у)р / -(у)р // -(ы)р / -(и)р аффикси.

(МАА.484б.4) – قیزاردی – қызарды – “қизарди”,
(МАА.300б.2) – سلرغاردی تیش لاری – сарғарды тишлари
– “тишлари саргайди”, (МАВ.117б.1) – اغاردی – ағарды –
“оқарди”, (МАБ.1б.2) – اونکاردی تامنی – онарды тамны – “деворни
тузатди, ямади”, (МАВ.93б.5) – سواردی انلارنی تنکری – суварды
анларны танри – “танғри уларни суғарди”, (МАБ.128б.1)
– اونکاردی دواتتی – онарды даватни – “давотни тўғрилади,
сиёҳдонни сиёҳ билан тўлатди”, (МАА.254б.3) – اینجکردی –
инчкарди – “ингичка бўлди”, (МАВ.23б.8) – یلاردی بواغداى –
йларди боғдайни – “буғдойни совурди”, (МАА.510б.2)
– ايسكاردی تاملار داغی تون – эскарди тамлар дағы тон – “уйлар тагин
тўн эскирди”, (МАВ.112а.2) – ایشاردی انکا – эшарды ана – “унға
эш бўлди, унга эргашди, унинг кетидан юрди”, (МАБ.8б.6)
– قذغوردی انکا – қаағурды ана – “унға қайғурди”, (МАВ.72б.9)
– اوکسوردی – сксурди – “аксирди”, (МАБ.106б.2) – سونکورتی حقنی –
сонуртти ҳақыны – “унинг ҳақини кечиктирди, чўздириди”.

(МАБ.100б.2) — улугартты танри сгланни хайр учун — “тангри ўғлонни хайр учун улгайтирди, тангри болани яхшилик учун катта қилди”, (МАБ.124а.2) *تون اسكردى* — эскирди тон — “тўн эскирди”.

– a/ -a // -y/ -y // -ы / -и аффикси.

(МАА.223а.1) *جىندى انى* — чынады аны — “уни чин деб ўйлади, уни рост деб ҳисоблади”, (МАВ.104а.7) *ادادى انكا انى* — адады ана аны — “уни унга атади” (“уни фалончи деб атади” маъносида), (МАВ.111б.2) *دوندى تونينغا* — донады тонынга — “тўнига ўради”, (МАВ.111б.7) *دوشادى* — душады — “туш кўрди”, (МАВ.124а.2) *اغزادى كلمه نى* — ағзады калимани — “сўзни айтди”, (МАА.287б.2) *بيركادى* — бэркади — “берк бўлди, қаттик бўлди”, (МАВ.32а.7) *تيشادى تيكрман نى* — тишади тэгирманни — “тегирмонни тишлади, чархлади”, (МАА.391а.4) *كوجادى* — кучади аны фалан ишка — “уни фалон ишга мажбурлади, ундади”, (МАА.372а.1) *ايكاتتى انى* — игатти аны — “уни чарчатди, уни касал қилди”, (МАБ.6б.4) *يواشدى ايشاك* — йуашыды эшак — “эшак ювош бўлди”, (МАА.502б.1) *باريدى* — кинкиди — “нарса бор бўлди”, (МАБ.96а.7) *كينيدي* — кэниди орун — “ўрин, жой кенгайди”, (МАВ.116а.6) *بركيدى ايش* — бэркиди иш — “иш берк бўлди, иш мустақкам бўлди”, (МАГ.36а.7) *نازى دى تشى* — иазиди тиши — “аёл киши ноз қилди”.

Шунингдек, луғат матнида –a / -а феъл ясовчи аффиксининг –йа / -я шакли ҳам ҳам учрайди: (МАБ.183б.4) *زريادى* — зарйады — “зорланди, шикоят қилди”, қиёсланг: (МАВ.125а.1) *زرر ياندى* — зарйанды.

– сын / -син / -сун / -сун // -си / -си / -су / -су аффикси:

(МАБ.28б.3) *اولوسيندى ار* — улусынды ар — “эркак киши ўзини улуғ ҳисоблади”, (МАВ.128а.3) *اوغلان سيندى ار* — оғлансынды ар — “эркак киши ўзини боладек тутди”, (МАВ.126б.4) *اغر سيندى* — ағырсынды ишдин — “ишдан оғирланди, ишдан

оғирлик сезди”, (МАА.492б.2) – тансынды ишдин – “ишдан ғурурланди”, (МАА.220а.1) – конилсинды анқа – “кўнгли унга майл қилди”, (МАА.483б.3) – бойунсунды ана – “унга бўйсунди, унга бўйин эгди”, (МАВ.48б.1) – ал – алсунди нимага – “нарсага қўл узатди”, (МАА.421а.1) – аликсунди нимага – “нарсага қўл узатди”, (МАА.221б.4) – анын сары конилсиди – “кўнгли мойил бўлди, интилди”, (МАВ.133а.7) – бойунсуды ана – “унга бўйсунди”.

“Муқаддамату-л-адаб”да мазкур аффиксининг – суй шакли ҳам учрайди: (МАВ.161б.7) – бойунсуйды ана фалан иш уза – “унга фалон ишда бўйсунди”.

-ра (н) / -ра(н) аффикси.

(МАВ.6а.2) – йилдирады анын рани – “унинг ранги йилтиради”, (МАА.252а.2) – йайрады андын – “ундан ажралди”, (МАА.328а.1) – огранди ит авға – “ит овға ўрганди”, (МАА.251а.1) – кок кради – “кўк гумбурлади, осмон гумбурлади”, (МАА.242а.3) – тэбранди суну – “найза тебранди”.

-ал / - ал // -ул / -ул // -ыл / -ил аффикси.

(МАВ.119б.9) – қысгалды колага – “соя қискарди”, (МАВ.16б.4) – йцфқалды тоны – “тўни юпқа бўлди”, (МАВ.53а.9) – йоғалды – “йўқолди, ҳалок бўлди”, (МАВ.100б.8) – сағалтты аны – “уни соғайтирди, уни тузатди”, (МАВ.129б.7) – йоғналды акин – “экин йўғонлашди, экин йўғон бўлди”, (МАВ.173а.1) – оналды соғалликдин – “касалликдан тузалди, соғайди”, (МАВ.109б.8) – биқини ингичкалашди, биқини ингичка бўлди”, (МАВ.128б.5) – тэналдилар – “тенглашдилар”, (МАВ.54б.9) – дарылғанды – “сиқилди, қисилди”.

-ай / -ай аффикси.

(МАО.581б.1) اولغايدى اوغلان – улғайды оғлан – “ўғлон улғайди, бола катта бўлди”, (МАО.373б.3) اولغايتى تينكرى اوغلان – улғайтты тэнри оғланны – “тангри ўғлонни улғайтирди, тангри болани катта қилди”, (МАО.390б.1) سستايدي تاياق – сустайды тайақ йэмақдин – “таёқ ёйишдан сулайди, калтақдан бўшашди”, (МАО.142б.1) جولغايدى تونينى – чулғайды тоныны – “тўнини шимарди”, (МАО.528а.3) بوكايدى – букайди – “букчайди”.

-ық / -ик // -уқ / -ук аффикси.

(МАО.369б.1) تونقدي – тунықды – “совуқ урди”, (МАО.71а.4) ياشقدي كوزى – йашықды кози – “кўзи ёшланди”, (МАО.127а.1) لار تينكرى بيرلا – андықтылар танри бирла – “тангри номи билан онт ичдилар”, (МАО.54а.9) داريقتى كونكلى – дарықты конли – “кўнгли сиқилди, қисилди”, (МАО.166.4) قودوقتى بشينى – қузуқты башыны – “бошини куйи қилди”, (МАО.128б.2) اجوقتى نايرسا – учуқты наэrsa – “нарса охирига сди, нарса тамом бўлди”.

-ат / -ат // -ут / -ут // -ыт / -ит аффикси.

(МАО.133а.5) يقاتى انى – йақынатты аны – “уни яқинлатди, уни яқин қилди”, (МАО.102а.5) يوغاتى تينكرى باطل نى – йоғатты танри батилны – “тангри ёлғонни йўқотди, йўқ қилди”, (МАО.141б.7) يوقاتى قومنى – йоқатты қавмны – “қавмни йўқ қилди, қавмни қирди”, (МАО.130а.3) سونكوتى انكا قذغونى – сонутты аша қазғуны – “қайғуни унга қолдирди, қайғуни унга (мерос) қолдирди”, (МАО.453б.1) كوزوتتى انقه – козутти анқа – “уни ҳимоя қилди, уни сақлади”, (МАО.153б.3) قريتى انى – қарытты аны – “уни қаритди”, (МАО.87б.5) بركتى نيمانى – бэркитти нимани – “нарсани берк қилди, нарсани маҳкам қилди”.

-ғар / -қар / -гар / -кар аффикси.

(МАО.103б.7) قوتغاردى انى – қутғарды аны – “уни қутқарди”, (МАО.24б.3) سف غاردى انى – сувғарды аны – “уни суғорди”, (МАО.373б.4) قوتقاردى انى – қутқарды аны – “уни қутқарди”.

Луғатда бу аффикснинг –қыр / -кир фонетик варианты ҳам учрайди: (МАБ.556.7) اينچقىردى – ынчқырды – “хиқичок тутди”, киёсланг: (МАО.280а.3) اينچكىردى – инчиқирди

-ға / -қа / -ға / -қа аффикси.

(МАБ.1346.6) ارغالدی ير – ырғалды йэр – “ер кимиради, ер тебранди”, (МАБ.112а.9) ايرغاندى – ырғанды – “тебранди”, (МАБ.1046.3) ايرغاديلار بشارينى – ырғандылар башларыны – “бошларини тебротдилар”, (МАО.2926.3) ياريغادى انى – йарығады аны – “унга раҳм қилди”, (МАБ.118а.7) دانكرقادى – данрақады андын – “ундан танг қолди”, (МАБ.516.9) اندين – дилгирқады ишдин – “ишдан дилгир бўлди”, (МАБ.446.8) اوسكادى انى – оскади аны – “уни истади, уни орзулади”, (МАБ.776.1) اسيركادى – асиркади – “ачинди, ғам чеқди”, киёсланг: (МАО.314а.1) اسيزكادى – асизкади.

-ғын / -қын / -кин аффикси.

(МАБ.11а.7) اميزغندى – умызғынды – “мудради”, (МАО.4636.4) يمان غندى انكا – йаманғынды ана – “унга ёмонлик қилди”, (МАБ.98а.5) اجقيندى ايش وقتتى – ачқынды иш вақтыны – “иш вақтини қизғанди”, (МАБ.87а.6) عورت قدغودين عقل اجقيندى – ʼақл ычқынды ʼаврат қадуғдын – “аёл қайғудан ақлдан озди”, (МАБ. 1496.2) تيزكىندوردى انى – тэзгиндурди аны – “уни қайтарди, уни такорлади”.

Шунингдек, асар матнида мазкур аффикснинг –ған / -ған шакли ҳам учрайди, масалан: (МАБ.326.7) اميزغاندى – умызғанды – “мудради”, (МАО.276а.3) باشى تيزكاندى – башы тэзганди – “боши айланди”. Аффикснинг – қын / -ғын шакли эски ўзбек тили ёдгорликларида қўлланилган (СУЯ, II, 1971, 718).

-са / -са аффикси.

(МАО.326а.4) سوسادى اير – сувсады эр – “эркак киши сувсади, чанқади”, (МАБ.56.7) قيسادى انى ارانلار بيرلا – қапсады аны аранғлар бирла – “уни одамлар билан ўраб

олди”, (МАБ.656.2) سفاسدى – сувсади – “сувсади, чўллади” (МАБ.86а.2) قابسادى بوليت كوك نى – қапсады булыг кокни – “күкни булут қоплади, осмонни булут қоплади”, (МАБ.566.9) اوگورسادى اينكان – оғурсади инан – “урғочи хоҳлади, урғочи куюкди”, қиёсланг:

(МАА.3116.3) كوكسادى اينكان – коксади инан.

-ды / -ди // -ду / -ду аффикси.

(МАБ.32а.6) انديدى قوش دانه نى – эндиди қуш дананы – “қуш донни чўкиди”, (МАБ.346.4) قوش ييم اندوردى – қуш йэм эндуди – “қуш ем чўкиди”.

-(а)ш / -(а)ш аффикси.

(МАБ.1086.3) يقناشتى اينك بيرلا – йақнашты анын бирла – “у билан яқинлашди”, (МАА.4456.2) تىكشتوردى اول نيمه نى – тэнаштурди ул нимани – “у нарсани тенглаштирди, у нарсани солиштирди”.

Луғатда мазкур аффиксининг – (у)ш шакли ҳам учрайди: (МАА.2426.4) تىنكوشتوردى نيمه نى نيمه كا – тэнуштурди нимани нимага – “нарсани нарсага солиштирди”.

“Муқаддамату-л-адаб”га киритилган туркий сўзлик таркибидаги феълларнинг асосий қисмини туб туркий қатлам ташкил этади. Бунда туб туркий ўзақли феъллар билан биргаликда туркий номларга феъл ясовчи аффиксларнинг қўшилиши асосида ясалган феълларни ҳам назарда тутдик. Бундан ташқари луғатда бошқа тиллардан кириб келган сўзларга феъл ясовчи аффиксларнинг бирикиши орқали янги феъллар ясалиши ҳоллари ҳам кузатилади. “Муқаддамату-л-адаб”да асосан араб, форс ва мўғул тилларидан кириб келган сўзларга аффикслар қўшилиб янги феъл ясалган. Бу тариқа ясалган феъллар камчиликни ташкил қилса-да, аммо луғат мағнида учрайди. Биз уларни қуйидаги гуруҳларга бўлдик:

1. Арабий сўзларга феъл ясовчи аффиксларнинг бирикиши орқали ясалган феъллар:

(МАО.4586.3) **جفتلاندى انىڭ بىرلە** – жуфтлашты анын бирла – “у билан жуфтланди”, (МАО.4176.1) **ندىم لاشتىلار** – надимлаштылар чагыр ичмакинда – “май ичиб сухбатлаштилар”, (МАО.525а.2) **تفسير لادى سوزنى** – тафсирлады созни – “сўзни тафсирлади, сўзни шархлади”, (МАО.2206.3) **حسد لادى انقا** – ҳасадлады анқа – “унга ҳасад қилди”, (МАО.457а.2) **حجت لاشتى انىڭ بىرلە** – ҳужжатлашти анын бирла – “у билан ҳужжатлашди”, (МАО.2286.2) **همزه** – ҳамзалады ҳарфны – “ҳарфни ҳамзалади, ҳарфга ҳамза қўйди”, (МАО.388а.3) **قفلادى ايشكنى** – қуфлады эшикни – “эшикни қуфлади”, (МАО.2166.1) **عيب لادى انى** – ғайблады аны – “уни айблади”.

2. Форс-тожик тилидаги сўзларга феъл ясовчи аффиксларнинг бирикиши орқали ясалган феъллар:

(МАО.5246.1) **برزه لاندى تون** – барзаланды тон – “тўн қавилди”, (МАО.4616.2) **دوستلانىشى انىڭ بىرلە** – достланышти анын бирла – “у билан дўстлашди”, (МАО.4506.1) **دشمن لاشتى** – душманлашты анын бирла – “у билан душманлашди”, (МАО.4026.3) **مهمان لادى انى** – миҳманлады аны – “уни меҳмон қилди”, (МАО.4756.3) **راز لاشتى لار ايل** – разлаштылар эл – “одамлар сирлашдилар”, (МАО.426а.4) **خوار لادى انى** – харлады аны – “уни хўрлади”, (МАО.3296.1) **خوش لادى انى** – хушлады аны – “уни хурсанд қилди”, (МАО.516.9) **دلگير قادى** – дилгирқады ишдин – “ишдан дилгир бўлди, ишдан ажабланди”, (МАО.60а.7) **خوشاندى ايجودين** – хушунды ичкудин – “майдан маст бўлди”, (МАО.1836.4) **زريادى** – зарйады – “зорланди”, (МАО.36а.7) **نازى دى تيشى** – назиды тиши – “аёл ноз қилди”.

3. Мўғулча сўзлардан ясалган феъллар:

(МАО.446а.1) **جوجين لادى انى** – кочынлады аны – “уни меҳмон қилди”, (МАО.4506.2) **نوگوجىشى انقه** – нокучишти анқа – “унга ёрдам берди”.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”да XI–XIV аср туркий ёзма ёдгорликларида учраган феъл, сифатдош, равишдош, ҳаракат номларини ясовчи асосий аффикслар, шунингдек, феълнинг даража ва майл шакллари қўлланилган. Бу луғат туркий тиллар, хусусан, эски ўзбек тили морфологиясининг турли категориялари бўйича қимматли маълумотлар беради.

У БОБ.

“МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДАГИ ТУРКИЙ ФЕЪЛЛАРНИНГ МАЪНО ХУСУСИЯТЛАРИ

Туркий тилларда феълларнинг маъно тараққиёти, уларнинг полисемантик хусусиятлари кам ўрганилган соҳалардан биридир. Бошқа сўз туркумларидаги полисемантик хусусиятлар маълум миқдорда ўрганилган ва улар тўғрисида тадқиқотлар яратилган (Болганбаев, 1955; Қўчқортоев, 1969; Исамухамедова, 1963; Палевская, 1964; Раҳматуллаева, 1966; Алиқулов, 1966; Исабеков, 1973; Миртожиев, 1975 ва бошқалар).

“Муқаддамату-л-адаб”да туркий феълларнинг жуда кенг ва бой маъно хусусиятлари келтирилган. Бу эса феълларнинг маъно товланишлари, уларнинг маъно тараққиётини асосли ўрганиш учун чексиз имконият яратиш беради. Асарда бир маротаба қўлланилган феъллардан тортиб бир неча ўнлаб учрайдиган феълларни ҳам кузатиш мумкин. “Муқаддамату-л-адаб”даги бир арабий феъл остида унинг бир туркий маънодоши келтирилган, лекин айрим арабий феъллар туркий сўзликда кетма-кет келган икки маънодош билан изоҳланган. Бу ҳол арабий феъл англатган маънони туркий сўзликда изоҳлаш учун аниқлик киритади, уни тўлдиришга хизмат қилади, масалан: (М.А.А.2726.1) ناء النجم – на а-н-нажму – туғди йулдуз йа батты; (М.А.А.2496.2) شب – шабба-л-фарасу – сэк्रेди дағы ойнады ат; (М.А.Б.146.4) ماس – маса – севинди, куванди; (М.А.Б.476.3) نص الحديث – насса-л-ҳадиса – каторди ҳидит; (М.А.Б.476.3) اسناد قيلدى حديث نى – иснад – иснад

кылды хадисны; (Мав.296.1) طرفه – тарадаху سوردى تقي قفدى – сурды тақы кувды; (Мав.26а.3) وهى – ваха بولدى تقي وهى ضعيف – даьиф болды тақы йумшак болды.

“Мукаддаату-л-адаб”да 6342 та туркий феъл қўлла-нилган. Луғатга киритилган туб ва ясама феъл шакллари ва уларнинг умумий сони ҳақидаги маълумотни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин:

Харфлар	Феъл (туб ва ясама) шакллари сони	Феълларнинг ум.сони	Харфлар	Феъл (туб ва ясама) шакллари сони	Феълларнинг ум.сони
А	35	369	П	1	11
Ъ	4	9	Р	1	3
Э	25	146	С	61	528
Б	49	1496	Т	70	780
Д	9	21	У	22	159
Ж	6	9	У'	7	19
Ы	8	33	Ф	1	1
И	14	79	Х	4	4
Й	79	589	Х'	2	2
К	40	413	Ҳ	6	16
М	11	27	Ч	24	166
Н	3	4	Ш	8	14
О	17	84	Қ	63	1240
О'	18	118	Ғ	2	2

Биз асардаги туркий феълларнинг маъно хусусиятларини изоҳлаш учун маъно доираси кенг ва нозик маъно товланишларига эга бўлган -ач, -йан, -йаса, -ур ўзақларидан ясалган феълларни олдик. Уларнинг содда ва қўшма феъллар таркибида, шунингдек, турли даража ва майлларда келган ҳолатлардаги англатган маъноларини батафсил ёритишга ҳаракат қилдик.

5.1. -АЧ ҰЗАГИДАН ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАР

-Ач ұзагидан ясалган феъллар “Муқаддамату-л-адаб” да 30 маротаба қўлланилган. Улар куйидаги маъноларни англатган:

1. “очмоқ”: (МАО.3396.1) اجدى اي شيكنى – ачды эшикни – “эшикни очди” (МАО.343а.3) اجتى اغزنى – ачты ағызны – “оғизни очди”. 2. “ечмоқ” (“кийимни ечмоқ” маъносида):

(МАО.2336.2) اجدى اندين تون نى – ачды андын тонны – “ундан тўнни ечди”. Қиёсланг: (МАО.106.1) كتاردى اندين تون نى – кэтарди андын тонны.

3. “Ёрмоқ, кесиб очмоқ” (“кесмоқ” маъносида):

(МАО.222а.2) تامور اجدى – тамур ачды – томирни ёрди, кесиб очди”, (МАО.258а.1) اجتى ات نينك تامورلارنى – ачты атнын тамурларыны – “отнинг томирларини кесиб очди”.

1. “Гулламоқ”:

(МАО.4886.1) اجيلدى جيجاك – ачылды чачак – “чечак гуллади”. Ёрдамчи нусхада бу феъл – йарылды орқали ифодаланган: (МАО.189а.6) ياريلدى جيجاك – йарылды чэчак.

2. “Ёришмоқ”:

(МАО.4946.3) اجيلدى يوزى – ачылды йузи – “юзи ёришди”. Қиёсланг: (МАО.184а.1) اجوق بولدى يوزى – ачуқ болды йузи, (МАО.121а.2) اجيلدى يوزى – ачылды йузи.

3. “Тарқалмоқ”:

(МАО.481а.3) اجيلدى بولوط – ачылды булут – “булут тарқалди”. Кейинги нусхаларда эса ачылды феълнинг муодиллари келтирилган, қиёсланг: (МАО.175а.6) كيتى بوليت – кэтти булыт, (МАО.1156.9) ياريلدى بوليت – йарылды булыт.

4. “Билинмоқ, ошкора бўлмоқ”:

(МАО.274а.2) اجلدى نيمه – ачылды нима – “нима билинди, ошкора бўлди”. Мазкур иборанинг арабча муодили باح السر – баха-сирру шаклида ифодаланган. Қўлэзмадаги арабий

сиррун сўзи туркий нима билан алмаштирилган. Ёрдамчи нусхаларда эса бу сўз ўзга муодиллар билан аниқ ифода этилган, қиёсланг: (МАБ.52а.3) *اجيلدى اورتوكلوک* – ачылды ортуғлуғ, (МАБ.426.3) *اجيلدى راز* – ачылды раз.

5. “Ўймоқ, ёзмок”:

(МАА.4286.2) *اجتى مصحف نى* – ачты мусхафны – “мусхафни ёйди”. Қиёсланг: (МАБ.143а.7) *بيدى كراسه نى* – йайды куррасани, (МАБ.97а.9) *اب اجوق قويدى كراسه نى* – ап-ачуқ койды куррасани.

6. “Кўрсатмок”:

(МАА.224а.4) *اجتى خاتون يوزى نى* – ачты хатун йузини – “хотин юзини кўрсатди”.

7. “Истеъмол қилмок, емок”:

(МАА.428а.1) *اغيز اجتى روزه توتقان* – ағыз ачты рўзатутган – “рўза тутган огиз очди, еди”, (МАА.379а.3) *اغيز اجتى روزه* – ағыз ачты рўзадар – “рўзадор огиз очди”, қиёсланг: (МАБ.97а.5) *اورج اجتوردى اوروج توتقان نى* – оруч ачтурды оруч тутқанны.

8. “Ечмок (масалан, тугунни)”:

(МАА.4756.3) *اجتى بويون باغينى* – ачты бойун бағыны – “бўйинбоғини ечди”, қиёсланг: (МАБ.1716.7) *ثيشتى حبه سيني* – шэшти хабвасины.

9. “Бўшатмок”:

(МАА.448а.1) *يولنى اجتى* – йолны ачты – “йўлни бўшатди”. Ёрдамчи нусхаларда ҳам ачты феъли орқали ифодаланган.

10. “Бошламок”:

(МАА.463а.3) *اجتى نمازنى* – ачтынамазны – “намозни бошлади”. Қиёсланг: (МАБ.1646.1) *اجتى نمازنى* – ачты намазны, (МАБ.109а.7) *نمازغا بشلادى* – намазға башлады.

11. “Мойил қилмоқ”: اجتى تينگرى انينك كونكلىنى اسلام قه

– ачты тэнри анын конлини исламқа – “тангри унинг кўнглини исломга мойил қилди”.

12. “Йирмоқ”:

(МАО.4236.4) بارماقلارنىك اراسىنى كينك آجتى – бармақларынын арасыны кэн ачты – “бармоқларининг орасини йирди”, киёсланг: يازدى برماقلارنىنى – йазды бармақларыны (МАО.1406.3).

13. “Тошиб чикмоқ, ёриб чикмоқ”:

(МАО.4816.2) اجيلدى سونينك بندى – ачылды сувнын банди – “сувнинг банди очилди, тешиб чикди”.

Шунингдек, “Муқаддамату-л-адаб”да -ач феълининг “қорни очмоқ” мазмунидаги омоним шакли ҳам учрайди: (МАО.333а.1) اجدى – ачды – (“қорни) очди”.

-Ач ўзагидан ясалган феъллар қадимдан кенг маъно касб этган. Қадимги туркий тилларда бу феълнинг 10 га яқин маънолари келтирилган (ДТС.3-4). Ўрта Осиё тафсири тилида “очмоқ”; “бўйсундирмоқ, тобе қилмоқ”; “очиқмоқ” маъноларида қўлланилган (Тафсир.64). Алишер Навоий асарларида мазкур феълнинг “очмоқ”, “ажралмоқ”, “айрилмоқ”, “очилмоқ”, “фош бўлмоқ”, “ҳал бўлмоқ” каби маънолари учрайди (АН АТИА.II.539).

Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам -оч ўзагидан ясалган “очмоқ”, “очилмоқ” феъллари ўз маъно хусусиятлари билан фарқланиб туради ва бой маъно товланишларига эга (УРСЛ.319-320).

“Муқаддамату-л-адаб”даги -ач ўзагидан ясалган феъллар англаган маъноларининг кўпчилиги ҳозирги тилимизда сақланиб қолган (ЎТИЛ.1552-553). Фақатгина айримлари тилнинг пассив қатламига ўта бошлаган, масалан: тамур ачды, ачты бойун бағыны.

5.2. -Йан ўзагидан ясалган феъллар

“Муқаддамату-л-адаб” матнида энг кўп учраган ва мазмун доираси кенг феъллардан бири -йан ўзагидан ясалган феъллардир. Улар лугатнинг феъллар қисмида 69 маротаба қўлланилган ва қуйидаги маъноларни англатган:

1. “Қайтиб келмоқ, қайтиб тушмоқ, қайтмоқ”:

(МАО.453б.3) *خاتونىغە (ياندى) ياندىن* – йанды хатуныға – “хотиниға қайтди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феъл қайтарди феъли билан ифодаланган, қиёсланг: (МАО.158б.5) *رجعت قىلدى عورتى قىتاردى* – раҳъат қылды ғавратны қайтарды, (МАО.106а.5) *خاتون لىق قىتاردى تىشىنى طلاقدىن سونك* – хатунлык (қа) қайтарды тишини талақдын сон. “МАО” қўлёзмадаги таржима тавсифий бўлиб, у арабий *راجع المرأة* – ражаъа-л-марата иборасининг тўлиқ мазмунини, яъни “аёлни талокдан сўнг хотинликка қайтарди” (ҚЖ.364) маъносини англатади. Шунингдек, *راجع* – ражаъа феълининг “яна қайтмоқ, янгитдан қайтармоқ”, (АРСА.288) маънолари ҳам бор. Шуларни назарда тутиб биз ҳар учала қўлёзмадаги туркий сўзликни араб тилидаги феъл мазмунига мутаносиб деб хулоса қилдик. Лекин таянч нусхамиздаги феълнинг умумий маъноси тўғри англашилган бўлса-да, унинг нозик фарқи айнан “талокдан сўнг” қайтарилганлиги сезилмайди. Н.Поппенинг лугатида эса мазкур йанды хатуныға ибораси “ўз хотини ёниға қайтди” (Поппе.293) кўринишида берилган.

Демак, юқоридаги йанды хатунга иборасини арабий феъл англатган маъно ва ёрдамчи нусхалардаги муодиллар асосида “аёлни (талокдан сўнг яна хотинликка) қайтарди” шаклида келтириш унинг мазмунини тўлиқ очиб беради.

(МАО.482а.2) *ياندىن (ياندى) نمازدىن* – йанды намаздын – “намаздан қайтди”. “МАО” қўлёзмада бу феъл (МАО.175б.6)

جفرولدى نمازدين – чэврулды намаздын шаклида берилган. Чэврул (чэвур+ул) феъли “айланмоқ, ўгирилмоқ”ни англатади (ДТС.145; ДЛТ.II.267; Ат-тухфа.272). Феълнинг арабчаси انقتل – инфаталамин кўмакчиси билан “тугамоқ, тамом қилмоқ”; “билинтирмасдан кетиб қолмоқ” (АРСЛ.581; Гиргас.601) маъноларини билдиради. Лекин انقتل من الصلوة – инфатала мина-с-салати ибораси “намозни тугатди” (Гиргас.601) маъносини ҳам беради. Демак, йанды намаздын жумласи “намоздан (тугатиб, орқага қайтиб) келди” маъносини ифодалайди.

(МАО.265б.1) ياندى – йанды – “қайтди”. Феълнинг арабий муодили کر – карра ҳам “қайтмоқ” маъносини англатади (АРСЛ.681). Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАО.46б.2) قيتى – қайтты, (МАО.39а.7) قيرا توندى – қайра тонды – “яна қайтди”. “МАО” қўлёзмадаги туркий феъл маъносида кучайтириш ҳолатини сезиш мумкин. Унда қўлланилган тонди феъли ҳам қадимги туркий манбаларда “қайтди” маъносини ифодалаган (ДЛТ.III.202; Ат-тухфа.262).

(МАО.402а.4) ياندى لار عرفات دين – йандылар ʻарафатдын – “Арафот (тоғи)дан қайтиб тушдилар”. Қиёсланг: (МАО.134б.6) قيتى لار عرفات دين – қайттылар ʻарафатдын. Арабий сўзликдаги феъл افاضوا من عرفات – афадумин ʻарафатин – “Улар (зиёратчилар) Арафот (тоғи)дан (Минага оломон тўлқини каби) қайтиб тушдилар” (ҚЖ.79) мазмунини англатади.

2. “Оғмоқ”:

(МАО.502б.3) ياندى كولاكا – йанды қолага – “соя оғди”. Бу феъл ёрдамчи нусхаларида қийишты феъли орқали изоҳланган, қиёсланг: (МАО.179а.2) قيشتى كوليكا – қийишты қолига, (МАО.124а.2) қийишты қолага. Мазкур феълнинг арабий асли تقياً الظل – тафаййаа-з-зиллу – “соя (пешиндан сўнг шарқдан ғарбга) оғди” (Гиргас.633; ҚЖ.208) маъносини

билдиради. Кейинги кўлёмаларда берилган қыйышды ҳам “оғди” (ДЛТ.Ш.193) маъносини англатади. Демак, “Мукад-дамату-л-адаб”даги йанды феъли “оғди” маъносини ифода-лаш учун ҳам кўлланилган.

3. “Қисқармоқ, кичраймоқ, қисқа бўлмоқ”.

(МАО.491.3) ياندى كولاگا – йанды колага – “соя қисқарды”. Қиёсланг: (МАО.191а.4) كوليكا قيسقالدى – колига қысқалды, (МАО.1196.9) قيسقالدى كولاگا – қысқалды колага (МАО.5316.1) ياندى كولاگا – йанды колага – “соя қисқарди”. Феълнинг туркий муодиллари “МАО” ва “МАО” кўлёмалардан тушиб қолган, “МАО” кўлёмаларда эса (МАО.886.7) قيسقالدى كولاگا – қысқалды колага шаклида келтирилган.

Юқорида келтирилган мисолларнинг барчаси йанды феълнинг “Қисқармоқ, кичраймоқ” маъносида кўлланилганлигига ишора қилади.

4. “Тузалмоқ, эс-хуши ўзига келмоқ, бирор камчиликдан ҳоли бўлмоқ”.

(МАО.272а.2) ياندى انينك سارى عقلى – йанды анын сары ыақлы – “унинг ақли ўзига қайтди, тузалди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феъл қайтты феъли билан изоҳланган, қиёсланг: (МАО.51а.4) ياندى قيتى انينك تبا عقلى – қайтты анын твпа ыақлы, (МАО.42а.1) ياندى بيلمس ليقي دين – йанды билмаслықыдын – “билмаслигидан қайтди, нодонлигидан тузалди”. Мазкур ибора Н.Поппедан “вернулься по незнанию – билмасдан қайтди” (Поппе.П.294) деб таржима қилинган. Феълнинг арабий асли ارعوى عن جهله – ир’ава ыан жаҳлихи – “жоҳилликдан, нодонликдан тузалди, тийилди” маъноларини англатади (АРСЛ.303). Бу англашилган маънони ёрдамчи нусхаларда берилган феъллар ҳам тасдиқлайди, қиёсланг: (МАО.187а.6) ييغلندى جاهل ليك دين – йиғлынды жаҳилликдин – “жоҳилликдан тийилди, чекинди”, (МАО.1176.2) قيتى بيبليك سيزليكين – қайтты биликсизликдин –

“билимсизликдан қайтди, нодонликдан тузалди”. Юқоридаги ҳолатларда йанды феъли кишининг бирор ҳолатдан ўзгариб, тизилиб, тузалиш маъносини англатиш учун қўлланилган.

5. “Адашмоқ, тоймоқ, четга чикмоқ, озмоқ”:

(МАО.276а.2) ياندى يولى (يولدين) – йанды йўлдын – “йўлдан адашди, тойди”. Бу феъл қиёсланаётган нусхаларда (МАО.536.6) قىشتى يولىن – қиймати йолдын – “йўлдан оғди, адашди” (ДЛТ.Ш.198), (МАО.43а.7; МАО.30а.2) سولى يولىن – савыды йолдын феъллари билан изоҳланган. Савыл феъли туркий тил луғатларида “узоклашмоқ, четга чикмоқ” (ДТС.492; РСл.ІV.428) маъноларини англатган. Феълнинг араб тилидаги маънодоши جار عن الطريق – жара ʔани – тариқи ҳам “йўлдан адашмоқ, озмоқ” (АРСл.148) мазмунини билдиради. Демак, ушбу ўринда йанды йолдын жумласи “йўлдан адашди, оғди, четга чикди” мазмунини англатган.

6. “Юз ўгирмоқ”:

(МАО.4816.1) ياندى اندين – йанды андын – “ундан юз ўгирди”. Қиёсланаётган ҳар икки нусхамизда ҳам бу феъл қийишды феъли орқали изоҳланган (МАО.1756.1; МАО.116а.1) قىشتى اندين – қийишты андын. Йанды феъли англатган “юз ўгирди” маъносини арабий ва форсий сўзликларда келтирилган феъллар ҳам тасдиқлайди. Феълнинг арабий тилидаги маънодоши انحراف عنه – инхарафа ʔанху – “ундан юз ўгирди, унга терс бўлди” (АРСл.166) маъноларини англатади. Форсий сўзликда келтирилган بگشت از وى – бигушт аз вай ҳам “ундан юз ўгирди” (ПРСл.П.688) мазмунини ифодалайди.

(МАО.485а.4) ياندى اندين – йанды андын – “ундан юз ўгирди”. Бу мазмун ёрдамчи нусхаларда яққолроқ кўрсатилган, қиёсланг: (МАО.187а.2) قىشتى اندين – қийишты андын, (МАО.117а.9) يوز افوردى اندين – йуз авурди андын. Юқоридаги мисоллардан йандын феълининг “юз ўгирмоқ,

тере бўлмоқ” маъноларини ифодалаганлиги англашилиб турибди.

7. “Тавба қилмоқ, сиғинмоқ”:

(МАО.2726.1) ياندی تينكريغا يادوق دين – йанды тэнриға йазуқдын – “тангрига гуноҳдан тавба қилди”. Ёрдамчи қўлэзмаларга солиштиринг: (МАО.51а.3) قيتى تينكرى قا يازوقيندين – қайтгы тэнриқа йазуқындын – “тангрига ўз гуноҳидан тавба қилди”, (МАО.416.9) توبه قيلدى تينكريغا يازوقيندين – тавба қылды тангрига йазуқдын – “тангрига гуноҳдан тавба қилди”.

“МАО” ва “МАО” қўлэзмаларда келтирилган туркий жумлаларнинг мазмуни арабий аслига мос келади. “МАО” қўлэзмадаги йазуқындын сўзида эса ўзлик мазмуни англашилади.

(МАО.398а.2) ياندی تينكريكا – йанды тэнрига – “тангрига тавба қилди, сиғинди”. Бу феълнинг арабий муодили **أنا ب** – анаба ила-л-лаҳи – “Оллоҳга тавба қилди, Оллоҳга сиғинди” (ҚЖ.104) маъноларини англатади. Н.Поппеда юқоридаги йанды тэнрига ибораси “тангрига қайтди” мазмунида таржима қилинган (Поппе.П.124). Бу феълнинг айнан “сиғинмоқ” маъноси қиёсланаётган “МАО” нусхада яққол англашилиб турибди: (МАО.906.1) سيندى تينكرى غا – сыйынды танрига – “тангрига сиғинди”.

8. “Ўгирилмоқ, ағдарилмоқ”:

(МАО.4876.2) ياندی – йанды – “ўгирилди”. Феълнинг арабий сўзликда келтирилган шакли **تقلب** – тақлабба – “ўгирилмоқ, ағдарилмоқ, ўзгармоқ” (ҚЖ.211) мазмунини ифодалайди. “МАО” қўлэзмада бу феъл (МАО.1886.5) – тонди шаклида ифодаланган. Кейинги “МАО” ва “МАГ” қўлэзмаларда йанды феълнинг айнан “ўгирилди, ағдарилди” мазмунида қўлланилганлигини исботловчи **افرولىدى** – эврүлды (МАО.118а.9; МАГ.766.5) феъли келтирилган. Феълнинг

форсий муодили ҳам унинг айнан шу маънода эканлигига ишора килади, қиёсланг: بگشت – бигушт – “ўгирилди, айланди” (ПРСл.П.688). Юқоридаги келтирилган феълларнинг аңлатган маънолари йанды феъллини “ўгирилди, ағдарилди” мазмунида изоҳлашимизга асос бўла олади.

9. “Бузмоқ” (масалан, аҳдни):

(МАО.280б.3) ياندى عهدىن – йанды ғаҳддын – “аҳддан қайтди, аҳдни бузди”. Феълнинг ёрдамчи нусхаларидаги муодиллари қайтты феъли орқали ифодаланган, қиёсланг: (МАО.56а.7) قيتى عهدىن – қайтты ғаҳддын, (МАО.45а.6) قيتى عهدىن – қайтты ғаҳддын.

10. “Пайдо бўлмоқ”:

(МАО.479б.1) ياندى غيبت دين – йанды ғайбатдын – “ғойибликдан қайтди, пайдо бўлди”. Мазкур иборадаги ғайбат сўзи П.Поппе томонидан ғайбат тарзида изоҳланган ва “у ғайбатдан бош тортди” (Поппе.П.293) мазмунида таржима қилинган. Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАО.174а.4) غايب لوقدين قيتى – ғайблукдын қайтты, (МАО.115а) قيتى غيبت دين – қайтты ғайбатдын.

“Муқаддамату-л-адаб” таркибида йанды феъли билан биргаликда унинг орттирма даражадаги йандурды шакли ҳам учрайди. Йандурды феъли ҳам йанды сингари турли маъноларни ифодалашда қўлланилган:

1. “Қайтармоқ, қайтариб олмоқ”:

(МАО.388а.4) ياندوردى جريكنى – йандурды чэрикни – “қўшинни қайтарди”, (МАО.438б.1) ياندوردى انى – йандурды аны – “уни қайтарди”, (МАО.516б.3) ياندوردى نيمه نى – йандурды нимани – “нарсани қайтариб олди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феълнинг ўрнига унинг қайтарды (МАО.9а.4), чэвурди (МАО.88б.9) эвурди (МАО.130б.8) қайтару алды каби турли муодиллари қўлланилган.

2. “Ҳайдамоқ, қувламоқ”:

(МАО.275а.1) *ياندوردى كالانى سودين* – йандурды галани сувдын – “галани сувдан Ҳайдади, подани сувдан қувлади”. Араб тилидаги феълнинг маънодоши *ذاد* – зада – “Ҳайдамоқ, қувламоқ, нари қилмоқ” (АРСл.278) мазмунларини англатади. Нусхалардаги феълнинг муодиллари ҳам юқоридаги мазмунни тасдиқлайди, қиёсланг: (МАО.526.4) *يغدى ييلقى لارنى* – йығды йылқыларны сувдын, (МАО.426.9) *قيتاردى* – йығды йылқыларны сувдын, (МАО.426.9) *سف دين كولىك لارنى سف ايجورمادين* – йандурды тэвани сувдын – “туяни сувдан Ҳайдади”.

3. “Бирор ишдан қолдирмоқ, қайтишга рози қилмоқ”:

(МАО.3936.4) *ياندوردى انى فكري دين* – йандурды аны фикридин – “уни фикридан қолдирди, уни фикридан қайтишга рози қилди”, қиёсланг: (МАО.1296.1) *قيتاردى انى* – йандурды аны раъйиндын, (МАО.886.9) *افوردى انى* – йандурды аны раъйиндин. (МАО.2406.1) *ياندوردى انى* – йандурды ани тадбиридин – “уни тадбиридан қолдирди”. “МАО” қўлёзмада бу феъл (МАО.116.3) *جفوردى* – йандурды ани раъйиндин – “уни раъйиндан қолдирди”.

4. “Тўнкармоқ, ағдармоқ”:

(МАО.3806.2) *ياندوردى انى* – йандурды ани – “уни тўнкарди, ағдарди”. Феълнинг араб тилидаги муодили *اركس* аркаса – “ағдариб ташламоқ, тўнкармоқ” (АРСл.812) маъноларини англатади. Ёрдамчи “МАО” нусхада бу феъл йоқатгы феъли билан изоҳланган, қиёсланг: (МАО.124а.6) *يوقاتى انى* – йоқатгы ани. “МАО” қўлёзмада эса (МАО.84а.7) *دونكاردى انى* – донарди ани – “уни тўнкарди” шаклида келтирилган. Қиёсланаётган “МАО” нусхада келтирилган феъл мазмуни унинг арабий леъли маъносига умуман мос келади, лекин “МАО” қўлёз-

мадаги дондарди феъли юқоридаги феъл мазмунини тўлик ифодалайди. Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги йандурды феъли “ағдармоқ, тўнкармоқ” маъноларида ҳам қўлланилган.

5. “Такрорламоқ”:

(МАО.3986.4) ياندوردي سوزنى – йандурды созни – “сўзни такрорлади”. Қиёсланг: (МАО.1326.2) قيتاردى انكا سوزنى – қайтарды ана созни, (МАО.906.6) ايكنجى افوردى سوزنى – иккинчи эвурды созни. Н.Поппеда мазкур феъл ҳарфий, яъни “вернул” (Поппе.П.294) шаклида ўгирилган. Рус тилидаги “вернул” феъли ўзбек тилига “қайтарди” мазмунида таржима қилинсада, лекин юқорида келтирилган мазмунни англамайди. Бу ўринда эса айнан “сўзни такрорлаш” назарда тутилган.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб” матнида учраган – йан ўзагидан ясалган феъллар “қайтмоқ, қайтиб келмоқ, қайтиб тушмоқ, қайтармоқ, қайтариб олмоқ”; “оғмоқ”; “қисқармоқ, кичраймоқ, қисқа бўлмоқ”; “тузалмоқ, (бирор камчиликдан) ҳоли бўлмоқ”; “адашмоқ, тоймоқ, озмоқ”; “юз ўгирмоқ”; “тавба қилмоқ, сигинмоқ”; “ўгирилмоқ”; (аҳдни) “бузмоқ”; “пайдо бўлмоқ”; “ҳайдамоқ, қувламоқ”; (бирор ишдан) “қолдирмоқ, қайтишга рози қилмоқ”; “тўнкармоқ, ағдармоқ”; “такрорламоқ” маъноларини англаган.

Луғат матнида -йан феълнинг “ёнмоқ, аланга олмоқ, алангаланмоқ” мазмунидаги омоним шакли ҳам фаол қўлланилган:

(МАО.4376.1) ياندى اوت – йанды от – “олов ёнди”. “МАО” ва “МАО” қўлёзмаларда келтирилган феъллар таянч нусхадаги йанды феълига нисбатан кучлироқ маъно ифодалаган, қиёсланг: (МАО.1706.3) يىنكلادى اوت – йалынланды от, (МАО.1126.9) يىلنادى اوت – йалинады от. Туркий тилда йалынла – “алангаламоқ, аланга олмоқ” (ДТС.229) йалына эса “ловуллаб ёнмоқ” (ДТС.229) маъноларини англаган. (МАО.490а.4)

ياندی اوت – йанды от – “ўт, олов ёнди”. Қиёсланг: (МAB.190a.7) يانكلادی اوت – йалынлады от, (МAB.49a.2; МАГ.77a.7) كوساندى اوت – косаны от “МAB” ва “МАГ” қўлёмаларда келтирилган – косо феъли қадимги ёзма манбаларда “оловда аралаштирмоқ” (РСл.П.1294) маъносини англатган. Мазкур феълнинг маъноси тадрижий ривожланиб ушбу қўлёмда “алангаланмоқ, ёқмоқ” маъносини ифодалаган. Феълнинг арабча шакли تضر – тасаъъара ҳам “ёнмоқ, алангаламоқ, ловуллаб ёнмоқ” (ҚЖ.188-189) маъноларини англатади. Демак, хар тўрт қўлёмда келтирилган туркий феълларнинг араб тилидаги мазмуни тўлиқ ёритилган.

(МAА.290a.4) ياندی اوت – йанды от – “олов ёнди”. Қиёсланг: (МAB.626.5) يانكلادی اوت – йалынлады от. (МAB.49a.2) ياندى اوت – йалынады от, (MAA.500a.1) ياندی اوت – йанды от – “ўт, олов ёнди”.

Мазкур феъл “MAB” қўлёмда (MAB.180a.6) йалынлады ва “MAB” қўлёмда (MAB.123a.1) توتوشدى (توتوشدى) – тутушды феъллари билан изоҳланган. Тутушды феъли фонетик ўзгаришга учраган ҳолда ҳозирги ўзбек тилига етиб келган. Ўзбек тилидаги “тутушмоқ” феъли унинг фонетик ўзгарган шакли сифатида айнан “алангаланмоқ, аланга олмоқ” маъноларини англатади (ЎТИЛ.П.232).

(MAA.4646.3) ياندی اوت – йанды от – “ўт, олов ёнды”. Қиёсланг: (MAB.165a.7) يانكلادی اوت – йалынлады от, (MAB.1096.8) – йанды от.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, таянч қўлёмдаги “ёнмоқ, алангаланмоқ, аланга олмоқ” мазмунини ифодалаган биргина йанды феъли ёрдамчи нусхаларда йалынлады, йалынады, косанды, туушды каби турли маънодош феъллар билан ифодаланган, бу эса “Муқаддамату-л-адаб”даги туркий феъллар синоними қаторининг кенглигидан далолат беради.

–Йан ўзагидан ясалган феъллар қадимдан тилимизда фаол истеъмолда бўлган. Қадимги туркий тил ёзма манбаларида –йан ўзагидан ясалган феълларнинг “қайтмоқ, қайтармоқ”, “ёнмоқ”, “қайт қилмоқ, қусмоқ, қусдирмоқ”, “дўқ қилмоқ, кўрқитмоқ” каби маънолари учрайди (ДЛТ.индекс. 111; ДТС.231). Эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларда эса –йан феъли “мурожаат қилмоқ”, “чиқармоқ”, “қайтмоқ”, “ўгирилмоқ”, “дўқ қилмоқ”, “хавф солмоқ”, “қайта ўгирмоқ”, “ағдармоқ, кесиб ташламоқ, кесиб ташламоқ”, “ёнмоқ, ўт олмоқ, ёқилмоқ” маъноларини ифодалаган (СУЯ.1.472-473). Алишер Навоий асарлари тилида мазкур феъл “қайтмоқ”, “жўнамоқ”, “кўзгалмоқ”, “етмоқ”, “қуймоқ, қуйиб пишмоқ, қуймоқ” (АНАТИЛ.1.537) каби маъноларни англатган. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам “ёнмоқ” феъли қатор маъно фарқлайди. Бу феъл англатган асосий маънолардан “ёнмоқ”, яъни “ўтнинг ёниши, алангаланиши” ҳозирга қадар кенг қўлланилмоқда (ЎТИЛ.1.259). Унинг “қайтмоқ”; “қайтармоқ”; “қисқармоқ, кичраймоқ”; “такрорламоқ” каби маънолари сақланиб қолмаган.

5.3. -ЙАСА ЎЗАГИДАН ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАР

–Йаса ўзагидан ясалган феълларнинг маъно доираси қадимдан анчагина кенг бўлган. У қадимги туркий тилда “қурмоқ, қилмоқ, ташкил қилмоқ” маъноларини англатган (ДТС.245). Эски ўзбек тилида –йаса феъли “тартиб билан қўймоқ”, “тузмоқ”, “аниқламоқ, ҳал қилмоқ” каби маъноларни ифодалаган (СУЯ.1.491). Кейинги даврларда унинг маъно доираси янада кенгайиб XIV–XV асрларда, хусусан, Алишер Навоий асарларида 1) “қурмоқ, бино қилмоқ”; 2) “ясамоқ, вужудга келтирмоқ”; 3) “ёзмоқ, тартиб бермоқ”; 4) “безамоқ, зийнатламоқ, йиғиштириб озода қилмоқ”; 5) “ўнгламоқ, тузатмоқ, ислоҳ қилмоқ”; 6) “қўшмоқ, ўзидан

кўшмоқ (гапирмоқ)” (АНАТИЛ.ІІІ.596-597) маъноларини аниқлатган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам “ясамоқ” феълининг семантик доираси кенг бўлиб, куйидаги маъноларни ифода этади: 1) “бирор нарсани юзага келтирмоқ, ҳосил қилмоқ” (мас: қурмоқ, тайёрламоқ, пиширмоқ); 2) “нарсаларни маълум тартибда жойлаб тузамоқ, кўркам қилиб, тахт қилиб, ҳозирламоқ”; 3) “безатмоқ, безантирмоқ”; 4) кўчма маъно – “тўқиб чиқармоқ, уюштирмоқ” (ЎТИЛ.П.497).

“Муқаддамату-л-адаб” матнида -йаса ўзагидан ясалган феъллар 25 ўринда қўлланилган ва куйидаги маъноларни аниқлатган:

1. “ясамоқ”:

(МАО.271а.1) یسادی انقا کومه نی – йасады анқа кумани – “унга совутни ясади”. Феълнинг форсий муодили زره بروی زره راست کرد بروی زره – раст кард бар вай аирихра – “унга совутни тўғрилади, мос қилди” маъносини аниқлатади. “МАО” қўлёзмадаги феълнинг форсий маънодоши (МАО.50а.7) زره بوشید بروی – зирех пушид бир вай انکا یاریق نی – кийдурди ана йарықны – “унга совут кийдирди”, “МАО” қўлёзмада эса (МАО.41б.2) بوشاید کیدوردی انکا یاروقانی – кийдурди ана йаруқаны кўринишида келтирилган. Ҳар иккала ёрдамчи нусхалардаги форсий жумлалар “унга совутни кийдирди” маъносини аниқлатган. Феълнинг арабча асли ساد – саниа – “ўткирламоқ, чархламоқ” (АРСл.376), “бирор шаклни киритмоқ, шакл бермоқ” (Гиргас.380) маъноларини аниқлатади. “Ясамоқ” феълининг “бирор нарсани юзага келтирмоқ, ҳосил қилмоқ” маъноси ҳозирга қадар сақланиб қолган (ЎТИЛ.П.487). Демак, юқоридаги йасады феъли ўз маъносини тўғри қўлланилган.

2. “ишга яроқли қилмоқ”:

(МАО.402 б.4) یسادی دویت نی – йасады давэтны – “давотни, сифатини ишга яроқли қилди”. Мазкур иборанинг арабча

шакли الاق الدواة – алақа-д-давата – “сиёҳдонга хом ипак (лос) солди” (Арсл.737) маъносини англатади. Фейлнинг форсий муодили эса بساحت دوات را – бисахт дават ра кўриниёида келтирилган. Сахтан феъли “йасамок, курмок, яратмок” (РПРСл.П.8) маъносини беради. Бу феъл ёрдамчи нусхаларда (МAB.135a.4) اونكاردى دويت نى – онарды давэтны, (МAB.92a.8) يراشتوردى دويت نى – йараштурды дэватны кўринишида берилган. Юқоридаги феъллар – онар – “яхшиламок, тузатмок, тўғриламок” (ДТС.367) маъноларини, йараштур эса “тартибга келтирмок, мувофиқ қилмок” (ДТС.240) маъноларини ифодалайди. “МAB” қўлёзмадаги онарды феълининг форсий маънодоши راست كرد دويت را – раст нард дэват ра – “давотни тўғрилади, тузатди” (РПРСл.1.707) маъносини англатади. Шу феълнинг “МAB” қўлёзмадаги мазмундоши эса لقيه كرد دويت را – лақийа кард давэт ра²² кўринишида, шунингдек (МАГ) ليقه كرد دويت را – лиқа кард дэватт ра шаклида келтирилган. Иборадаги лиқа сўзи “сиёҳдон ичига солинадиган шойи ёки суф (шерсть) толаларининг чиқиндиси” (РПРСл.П.435) мазмунини беради. Юқоридаги йасады дэватни ибораси Поппеда “сиёҳдонни безади” деб таржима қилинган (Поппе.П.202). Бу таржима арабий асл матн ифодалаган маънони тўлиқ анлатмайди. Ёрдамчи қўлёмалардаги феълларнинг мазмуни мазкур ўринда йасады феълнинг “безамок” эмас, балки “тўғриламок, ҳозирламок, тайёрламок” маъносини англатишига ишора қилади. Бу эса юқорида келтирилган йасады давэтны иборасини “сиёҳдонни ишга яроқли қилди, ишга ҳозирлади” мазмунида таржима қилишимизга етарли асос бўла олади.

²² Иборадаги сўзи қўлёзмада нотўғри келтирилган, у шаклида бўлиши керак.

3. “тузатмоқ, ислоҳ қилмоқ, яшамоқ”:

(МАО.270а.3) یسادی تام نینک یزوق لاری نی – йасады тамнын йазуқларыны – “деворнинг бузилган ерларини тузатди, деворни ямади”, бу феъл ҳар иккала ёрдамчи нусхаларда онарды феъли орқали изоҳланган, қиёсланг: (МАО.496.7) اونکاردی نارسانی – онарды тамаңи, (МАО.41а.5) جتی نایرسانی – чатгы наэрсани. Кейинги иборадаги чатгы феъли ҳам йасанды нинг айнан “тузатмоқ, ямамоқ” маъносида қўлланилганлигини таъкидлайди. “Чатмоқ” феъли ҳозирги ўзбек тилига қадар сақланиб келган. У “уламоқ”, “ёпиштирмоқ”, “кўкламоқ” маъноларини аниқлатади (ЎТИЛ.П.358). Демак, “Муқаддама-ту-л-адаб”да “тузатмоқ, ислоҳ қилмоқ, ямамоқ” мазмун-ларини аниқлаган чатгы феълнинг мазмуни тилимизда фаол қўлланилмоқда.

4. “қурмоқ, бино қилмоқ”:

(МАО.4336.4) ایو یسادی قوش – эв йасанды қуш – “қуш уя ясади”, “МАО” қўлёзмада бу феъл эв сўзидан морфологик усул билан ясалган феъл орқали ифодаланган, қиёсланг: (МАО.1496.3) ایفالادی قوش – эвалади қуш – “қуш уялади, ин қурди”. (МАО.464а.4) یسادی حظیره نی – йасады хазинараны – “ўтарни қурди, қўтонни ясади, бино қилди”. Қиёсланг: (МАО.165а.4) حظیره قیلدی – хазира қылды. (МАО.1096.5) اران یسادی – аран йасады.

5. “безатмоқ, зийнатламоқ, чиройли қилмоқ”:

(МАО.4436.3) یخشی یسادی ایف نی – йахшы йасады эвни – “уйни яхши безади”. Ёрдамчи нусхаларда бошқа феъллар келтирилган, қиёсланг: (МАО.1526.6) الجولادی ایفنی – алчулады эвни – “уйни ганчлади” (РСл.1.425), (МАО.1026.8) سیماب برلا – симаб бирла безади эвни – “уйни симоб билан безатди”. Ҳар икки ҳолда ҳам уйни пардозлаш маъноси аниқлашилиб турибди. Бу феълнинг форсий муодилларидан

ҳам шу мазмунни англаш мумкин, қиёсланг: (МАБ.1526.6) *بياراست خانه* – бийараст хана – “хонани безади”, (МАВ.1026.8) *منقش کرد خانه را بسيماب* – мунаққиш қард хана ра би симаб – “уйни симоб бирла безади”. (МАА.4926.4) *اوزينى يسادى* – озини йасады – “Ўзини безади, зийнатлади”. Иборадаги ўзлик маъноси алоҳида оз ўзлик олмоши орқали ифодаланган, “МАБ” қўлёзмада бу мазмун ўзлик аффикси орттирилган феъл ёрдамида берилган, қиёсланг: (МАБ.1916.6) *قوزولدى* – қузулды – “безанди” (ДЛТ.П.181). (МАА.5036.4) *اوزينى يسادى* – озини йасады – “Ўзини ясади, безади, зийнатлади”. Бу феълнинг арабий муодили *تزين به* – тазайяна биҳи – “у билан безанди” (АРСл.341) мазмунини англатади. “МАВ” қўлёзмада эса у (МАБ.1796.3) *بيرانى اتينك بيرلا* – безанди анын бирла – “у билан безанди” шаклида берилган. “МАА” қўлёзмада феълнинг ўзлик мазмуни ифодаланса-да, тўлиқ мазмун англанилган эмас. “МАБ” қўлёзмадаги туркий сўзлик эса арабий матнга ҳам шаклан, ҳам мазмунан мос тушади. (МАА.572а.1) *يسادى كتابنى* – йасады китабни – “китобни безади, зийнатлади”. “МАВ” қўлёзмада бу феъл (МАВ.1346.9) *بزاىو بيتىدى بتيك نى* – бэзайу битди битигни – “битикни безатиб битди, хатни чиройли қилиб ёзди” маъносида келтирилган. Поппеда йасады китабни ибораси “китобни тузди” (ПОППЕ.П.202) мазмунида таржима қилинган. Феълнинг арабий сўзликдаги шакли *نممن* – намнама – “безамоқ, нақшламоқ” (ҚЖ.1254) маъноларини англатади. Демак, юкоридаги – йасады феъли “тузмоқ” эмас, балки “ясамоқ, безамоқ” маъноларини ифодалайди.

6. “сўз қўшмоқ, ёлғон гапирмоқ”:

(МАА.4686.1) *يالقان يسادى سوزنى* – йалқан йасады созни – “сўзни ёлғон гапирди”. Қиёсланг: (МАБ.1676.3) *جتى سوزنى* – чатты созни. (МАА.4426.4) *يسادى سوزنى يلقان بيرلا* – йасады

созни йалған бирла – “сўзни ёлғон билан гапирди”. Кейинги нусхаларда бу феъл кўчма маънодаги базади феъли билан берилган, қиёсланг: (МАБ.152а.4) بزادى سوزنى – базади созни, (МАБ.102б.2) بزايو جتى سوزنى – базайу чатты созни. (МАО.469б.4) يسادى يلغان نى – йасады йалғанны – “ёлғон гапирди”. Қиёсланг: (МАБ.168а.7) يلغان جتى – ялған чатты.

7. “саф тортмоқ, сафга тизмоқ, саф қилмоқ, тартибга келтирмоқ”:

(МАО.457б.2) جيركه ياسادى لار سانجيشده – чирка йасадилар санчышда – “уруш учун сафга тизилдилар”. Ёрдамчи нусхаларда таянч нусхадаги فى القتال – фи-л-қитали сўзи тушиб қолган, лекин “саф тортмоқ, сафга тизмоқ” маънолари аниқ ифодаланган, қиёсланг: (МАБ.161а.1) صف تارتى اللارقا – саф тартты анларқа, (МАБ.107а.8) صف توتوشتى انلار بيرلا – саф тутутшты анлар бирла. Н.Поппе юқоридаги иборани “қўшинни уруш учун сафга тиздилар” (Поппе.П.132) мазмунида таржима қилган. Демак, ҳар учала ҳолатда ҳам феълнинг маъноси араб тилидаги аслига тўғри англашилган.

8. “тузмоқ, ташкил қилмоқ”:

(МАО.421б.3) يسادى جريك نى – йасады чэрикни – “қўшинни тузди, қўшинни ташкил қилди”. Бу феъл “МАБ” кўлэзмада (МАБ.139б.1) انوق قيلدى جريك نى – ануқ қилды чэрикни – “қўшинни тайёр қилди”, яъни “қўшинни сафга тизиб, тайёр қилди” маъносида келтирилган. “МАБ” таянч нусхадаги сингари йасады чэрикни шаклида берилган. Н.Поппеда ушбу феъл “қўшинни саф қилди” (ПОППЕ. П.202) мазмунида таржима қилинган. Биз юқоридаги фикрларга асосланиб йасады чэрикни – иборасини “қўшинни тузди” мазмунида ўтирдик. (МАО.446б.1) يسادى جريكنى – йасады чэрикни – “қўшинни тузди”. Қиёсланг: (МАБ.154б.1) توزدى جريك نى – тузди чэрикни.

9. “қуймоқ, шаклига келтирмоқ”:

(МАО.279а.4) یسادی حاتون لار نینگ التون بيله یسانور نیمه لاری – йасады хатунларнын алтун била йасанур нималари(ни) – “хотинларнинг олтиндан ясалган безакларини қуйди, ясади”. Н.Поппеда бу ибора йасады хатун анын алтун бирла йасанур нималарини – “хотин унинг олтинида тақинчоқ ясади” (Поппе.П.203) шаклида келтирилган. Бу эса асл матндаги “қимматбаҳо тақинчоқларни қўйди” мазмунини бермайди. “МАО” қўлёзмада таянч нусхадаги хатунларнын алтун бирла йасанур нималари бирикмаси қисқагина безак сўзи орқали ифодаланган ва (МАО.55а.7) قويدى بزاك نى – қуйды бзакни, “МАО” қўлёзмада эса (МАО.44б.4) قويدى شاموشه نى – қуйды шамушаны кўринишида берилган. Араб тилидаги феъл ҳам айнан “тақинчоқларни, безакларни қўйди” маъносини англатади.

10. “бичмоқ”:

(МАО.436б.4) يىك ياسادی كونكك كه – йэн йасады конлакка – “қўйлакка енг бичди”. Мазкур йасады феъли ушбу ўринда “бичмоқ” маъносига жуда мос тушади, шу сабабли биз уни шу маънода изоҳладик. Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАО.148а.7) يىك اوجى قیلدی كونكلاککا – йэн учы қылды конлакка, (МАО.100а.8) اوجى قويدى كونكلاک کا – учы койды конлакка.

11. “тайёрламоқ, ҳозирламоқ”:

(МАО.502а.2) یسادی اوزینی ایش اوجون – йасады озини иш учун – “ўзини иш учун тайёрлади, ҳозирлади”. “МАО” қўлёзмада бу феъл (МАО.178б.4) كويدى ايشكا – қуйди ишга шаклида келтирилган.

– Қуй феъли қадимги туркий тилда “ёнмоқ” (ДТС.312) маъносида қўлланилган. Алишер Навоий асарлари тилида “ёнмоқ, ўртанмоқ”, “азобланмоқ, изтироб чекмоқ”, “ёнмоқ, кул бўлмоқ” (АНАТИЛ.П.134) маъноларини англатган.

сида қўлланилган. –Ур ўзагидан ясалган феъллар қадимги туркий тил ёдгорликларида ҳам қўлланилиб “ерга қўймоқ, кўндирмоқ, урмоқ” (ДЛТ.индекс,304), шунингдек, “уриб синдирмоқ, уриб чиқармоқ, кесиб олмоқ, ўйиб олмоқ” (ДТС.617) маъноларини аниқлаган. Алишер Навоий даврига келиб эса бу феълнинг семантик маъно доираси кенгайиб, 1. “Урмоқ, зарба бермоқ, калтакламоқ”; 2. “тепмоқ”; 3. “санчмоқ”; 4. “кесмоқ, чопмоқ”; 5. “отмоқ, ташламоқ”; 6. “айнланмоқ”; 7. “тикмоқ, ўрнатмоқ”; 8. “жўнатмоқ”; 9. “шиддат билан ёғмоқ, тўлиб-тошмоқ”; 10. “кирмоқ, жойлашмоқ, қамрамоқ”; 11. “тарқатмоқ”; 12. “ўлдирмоқ”; 13. “етқизмоқ, ботирмоқ, тегизмоқ” (АНАТИЛ.Ш.295-296) маъноларида қўлланилган.

“Муқаддамату-л-адаб” луғатида -ур феъли қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. “урмоқ, бирор нарса билан урмоқ,
бир-бирига урмоқ”:

(М.А.А.216б.3) اوردى قولايقيه – урды қулақықа – “қулоғига урды”; (М.А.А.348а.3) اوردى كالانينك ساغريسيني قمجى بئرله – урды галанин сағрысыны қамчи бирла – “галанин сағрысына қамчи билан урды”; (М.А.А.233а.2) ايلکيني بئرکه اوردى تيوه – эликини йэрга урды тэна – “туя оёғини ерга урды”; (М.А.А.238а.2) تاش بيله اوردى انى – таш била урды аны – “уни тош билан урды”; (М.А.А.408а.2) ايکى تيزنى بربريکه اوردى ايشاک – икки тизини бир-бирига урды эшак – “эшак икки тиззасини бир-бирига урды”.

2. “тепмоқ, туртмоқ”:

(М.А.А.229а.3) اوردى انى اياقى بئرلا – урды аны аяқы бирла – “уни оёғи билан тепди, туртди”. Бу иборадаги урды феълнинг “тепмоқ, туртмоқ” маъносини ёрдамчи қўлғезмалар таъкидлайди, қиёсланг: (М.А.В.66.9) تيتى انى اياقى بئرلا –

те(п)ти аны аяки бирла, (МАГ.4а.5) تبتى انكا اذاقى بولا – тэпти ана азаки бирла. Фейлнинг арабий муодили رفس – рафаса ҳам айнан “оёқ билан туртмоқ, тепмоқ” (АРСл.305) мазмунини англатади.

3. “ҳаракатланмоқ”:

(МАО.2376.3) اوردى يوراك – “юррак урди”; (МАО.2576.3) تامور – урды йураги – “юраги урди”; (МАО.2326.4) اوردى – тамур урды – “томир урди”. Бу феъл “МАГ” қўлёзмада сәкради муодили орқали изоҳланган: (МАГ.5а.7) سيكرادى تمار – сәкради тымар.

4. “тегизмоқ, мўлжалга урмоқ”:

(МАО.5246.2) كاغزنى اوردى اتمجى – қағазны урды атымачы – “мерган қоғозга тегди”.

5. “саваламоқ”:

(МАО.431а.2) اوردى انى قامجى بيله – урды аны қамчы бирла – “уни қамчи билан савалади”; (МАО.441а.3) اوردى انى شيشور غونجه – урды аны шишургун – “уни шишгунча савалади”.

6. “қувламоқ”:

(МАО.2326.3) اوردى سونى – урды судны – “сутни қувлади, сутни шопириб, чилчўп билан уриб, қувлаб чиқарди”.

“Муқаддамату-л-адаб” матнида -ур феълнинг исмлар билан бирикиб қўшма феъллар ҳосил қилган ҳоллари ҳам кўплаб учрайди. Бундай ҳолат Алишер Навоий асарларининг лугатида исмлар билан бирикиб келган –ур феъли 1. Бош –ур “пайдо бўлмоқ, вужудга келмоқ”; 2. Гирих ур – “тугун солмоқ, туғиб қўймоқ, туғмоқ”; 3. Дам –ур “гапирмоқ, сўзламоқ, овоз чиқармоқ, эътироз билдирмоқ, қаршилиқ кўрсатмоқ”; 4. Ерга –ур “бузмоқ, йўкотмоқ”; 5. Жўш –ур “жўш урмоқ”; 6. Илик –ур “қўл урмоқ, эргашмоқ; хоҳламоқ, ирода этмоқ”; 7. Лоф –ур “муболага қилмоқ, (улуғликни) даъво қилмоқ”; 8. Рой –ур

“ўйламоқ”; 9. Тиш –ур “тишламоқ”; 10. Топонча –ур “аччиқ, тил билан сўзлаб алам етказмоқ”; 11. Қадам –ур “қадам қўймоқ, отланмоқ” маъноларини англатган (АНАТИЛ.ІІІ. 295-296).

Луғатда учраган –ур феъли исмлар билан бирикиб қуйидаги маъноларни англатади:

1. тиргук ур –“тиргак қўймоқ, тиргак тирамоқ, таямоқ”:

(МАО.221а.3) تيركوك اوردى يىغاج قە – тиргук урды йығачқа – “дарахтга тиргак қўйди, дарахтни таяди”. Мазкур феълнинг арабча шакли خضد الشجرة – хадада-ш-шажарата – “синдирмоқ, кесмоқ, бутамоқ” (Гиргас.218; АРСл.224), шунингдек, “эгмоқ, ушлаб қолмоқ, тираб қўймоқ” (ҚЖ.312) каби маъноларни англатади. Таянч нусхадаги “тираб қўймоқ, тиргак қўймоқ” маънолари форсий сўзликда ҳам ўз аксини топган ва у ستون را زد درخت – стун зад дарахт ра – “дарахтга тиргак, тиргович қўйди” маъносини берган. Ёрдамчи “МАО” қўлёзмадан бу феъл тушиб қолган, “МАО” нусхада эса (МАО.36.7) بودادى يىغاجنى – будады йығачны – “дарахтни бутади” шаклида келтирилган. Бу қўлёзмадаги форсий муодил ҳам айнан “кесмоқ, бутамоқ, синдирмоқ” маъноларини англатади, қиёсланг: خار بريد از درخت – хар барид аз дарахт. Демак, “МАО” қўлёзмада феълнинг “тиргак қўймоқ, тиргович тирамоқ” маънолари англашилган бўлса, ёрдамчи нусхада унинг кейинги маъноси “бутамоқ, кесмоқ” келтирилган.

2. “таъзир ур” – “жазоламоқ”:

(МАО.4276.2) تعزير اوردى يازوقلوق نى – таъзир урды йазуқлукны – “гуноҳкорни жазолади”. Ёрдамчи нусхаларда бу феъл “тарбия қилмоқ, тарбияламоқ” мазмунида ифодаланган, қиёсланг: (МАО.1426.5) ادب قىلدى جنابت ليغ قا – адаб қылды жинаятлығқа йазғанға.

3. нукта ур – “нукта қўймоқ”:

(МАО.4306.3) نقطه اوردى مصحف نى – нукта урды мусхафны – “мусхафга нукта қўйди, мусхафга нукта қўйиб чиқди”. Бошқа

нусхаларда бу феъл чэк – орқали ифодаланган, қиёсланг: (МАН.1446.4) *نقطه چكدي مصحف نا* – нуқта чэкди мусхафқа – “мусхафга нуқта чекди”. Чэкди феъли айнан “нуқта қўйди” (ДЛТ.П.29) маъносини англатади.

(МАН.3896.1) *نقطه اوردي كتاب ني* – нуқта урды китабни – “китобни нуқталаб чикди, китобга нуқта қўйди”. Қиёсланг: (МАН.1266.5) *چكاك اوردي كتاب كا* – чэчак урды китабка, (МАН.87а.8) *اعراب اوردي بتك كا* – иъраб урды битигка. Ҳар учала нусхада ҳам –ур феъли ишлатилган бўлиб, у сўз билан биргалика “нуқта қўймоқ” маъносини англатади.

4. масал ур – “масал келтирмоқ, масал қилиб айтмоқ, масал айтмоқ”:

(МАН.2166.7) *مثل اوردي* – масал урды – “масал айтди, масал келтирди”. Ёрдамчи нусхаларда ҳам бу феъл айнан шундай ифодаланган. (МАН.496а.2) *مثل اوردي قوشوقنى* – масал урды қошукны – “қўшиқни масал қилиб айтди, қўшиқни мисол тариқасида келтирди”. Ушбу ўринда “қўшиқ” сўзи “байт” ўрнида қўлланилган. Кейинги нусхаларда ҳам феълнинг маъноси тўғри ёритилган, қиёсланг: (МАН.1846.6) *مثل ايدي* – масал айди байтка, (МАН.1216.2) *بيت ني مثل اوردي* – байтны масал урды.

5. лаф ур – “лоф урмоқ, мақтанмоқ”:

(МАН.3136.1) *لاف اوردي* – лаф урды – “лоф урди, мақтанди”. “МАН” нусхада ҳам айнан шу такрорланган. “МАН” қўлёзмадаги феълнинг муодили (МАН.77а.5) оғунди – “мақтанди” феъли ёрдамида изоҳланган. Шунингдек, таянч нусхамизнинг яна икки ўринда лаф урды феъли қўлланилган. Н.Поппенинг юқоридаги асарида лаф урды феъли ҳар учала ҳолда ҳам “вайсади” мазмунида (ПОППЕ.П.232) таржима қилинган. Бу эса арабий феъл англатган мазмунни тўлиқ ифодаламайди. Алишер Навоий асарларида ҳам лаф ур – “муболага қилмоқ” (АНАТИЛ.III.296) маъносини англатган.

Демак, юқоридаги феълни “вайсади” деб эмас, балки “лоф урди, мақтанди” мазмунида таржима қилсак, арабий феъл англатган мазмунни тўлиқ ёритган бўламиз.

6. йуган ур – “юган солмоқ, юган тақмоқ, юганламоқ”:

(МАО.4306.2) يوكان اوردى ات قه – йуган урды атқа – “отга юган тақди, отни юганлади”. Бошқа нусхаларда бу феъл турли тавсифий муодиллар орқали ифодаланган, қиёсланг: (МАО.1446.3) بويىغا سالدى اطينىك تيز كنين – бойныға салды атнын тиагинин, (МАО.98а.3) دزكين كيميشتى اطينغا جيجاندا – дизгин кэмишти ат йалыныға чыганда. Ҳар иккала қўлэзмада келтирилган туркий жумлалар арабий бирикма англатган мазмунни асослича ифодалайди.

7. элик ур – “ёпишиб олмоқ, маҳкам ушлаб олмоқ”:

(МАО.4706.3) ايليك اوردى انكا – элик урды ана – “унга маҳкам ёпишди, уни маҳкам ушлади”. Бу мазмунни ёрдамчи нусхаларда келтирилган феъллар ҳам тасдиқлайди, қиёсланг: (МАО.1636.7) ييشندى انكا – йапышунды ана, (МАО.1116.9) يوشوندى انكا – йапышунды ана. Юқоридаги – элик ур феъли қадимги туркий тиллар луғатида “қўл чўзмоқ, узатмоқ, эътибор бермоқ” (ДТС.170) маъноларини англатган. Алишер Навоий асарларида эса у “қўл урмоқ, эргашмоқ, хоҳламоқ, ирода этмоқ” (АНАТИЛ.Ш.296) маъноларини ифодаланган. Феълнинг арабий шакли اعتم به – иътасама биҳи – “маҳкам ёпишиб олмоқ” (АРСл.519) маъносини англатади. Арабий феъл англатган маъно ёрдамчи нусхаларда келтирилган туркий феъллар – элик ур феълни “ёпишиб олмоқ, маҳкам ушлаб олмоқ” мазмунида изоҳлашимизга асос бўла олади.

(МАО.515а.3) ايليك اوردى انكا – элик урды ана – “унга маҳкам ёпишди”. Ёрдамчи нусхада (МАО.180а.6) برك يوشتى انكا – барк йапушты ана – “унга маҳкам ёпишди” шаклида келтирилган. Юқоридаги ҳар икки ҳолда ҳам элик урды ана ибораси Н.Поппе луғатида “уни қўли билан урди” (Поппе.П.175-176)

мазмунда таржима қилинган. Бу эса араб тилидаги феъл англатган маънога мос тушмайди.

8. тил ур – “татимоқ, татиб кўрмоқ, тамшанмоқ”:

(МАО.495а.1) تيل اوردى – тил урды – “татинди, татиб кўрди”. Бу феълнинг арабий асли *تمطق* – таматтақа “лабларини бирлаштириб бирор нарсани татиб, тотиниб кўрмоқ” (ҚЖ.221) мазмунини англатади. Ёрдамчи нусхаларда мазкур феъл (МАО.184а.4) تاتاندی – татанды, (МАГ.78а.6) دمق ققلادى – дамақ қақылады феъллари орқали берилган. Қадимги туркий тиллардаги –қақыла феъли “қаттиқ бақирмоқ” маъносини англатган (ДТС.422). Бизнинг фикримизча бу ўринда тотингандан сўнг чиқадиган товуш назарда тутилган бўлса керак. Поппеда келтирилган мазкур феълнинг ҳарфий таржимаси “язык ударил” (Поппе.П.214) муваффақиятли чиқмаган. Ушбу ўринда муаллиф “тил тегизиб, татиб кўрмоқ” маъносини назарда тутган. Ёрдамчи нусхаларда келтирилган феъллар ҳам буни тасдиқлайди.

9. қарс ур – “қарс урмоқ, чапак чалмоқ”:

(МАО.433а.3) قارص اوردى – қарс урди – “қарс урди”. “МАО” қўлёзма бу феъл (МАО.146а.4) جيتى ايلكى نى – чапты элкини феъли ёрдамида изоҳланган. ЧАПДЫ феъли қадимги туркий тил обидаларида “секин урди” (ДЛТ.П.10) маъносини англатади. “МАО” қўлёзмада эса у (МАО.99а.4) ستيغداييري بيرىكا اوردى آل نى – “сотувда қўлини бир-бирига урди” шаклида изоҳланган. Мазкур феълларнинг арабчаси *صقق* – саффақа – “савдосотикда келишиш, розилик маъносини англатиш учун қўлларини бир-бирига урмоқ” (ҚЖ.562)ни англатади. Шу маънода “МАО” қўлёзмада берилган тавсифий изоҳ ўринли келтирилган. Умуман саффақа феъли “чапак чалмоқ, қарсак урмоқ, қарсак чалиб олқишламоқ” (АРСл.440) маъноларини ҳам англатади. Демак, қўлёзмаларда келтирилган барча

туркий жумлалар арабий феъл англатган мазмунни тўғри иофдалаган (МАО.447а.1) قارس اوردى – қарс урды – “қарсак урди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феъл чапты маънодоши билан алмаштирилган, қиёсланг: (МАО.1546.5) جبتى ايكى ايلكى “жбти икки элкини – “икки қўлини бир-бирига урди”, (МАО.104а.1) جبتى دانكنوغاب – чапты даннуғаб (?). “МАО” қўлёзмадаги сўзликдан иш-ҳаракатдаги яна бир қўшимча ҳолат, яъни “таажжубдан қўлини-қўлига урди” мазмуни сезилиб турибди.

10. бахйа ур – “чокламоқ, тикмоқ, кўкламоқ”:

(МАО.524а.3) بيراق بيراق بخيه اوردى تونكا – пирақ пирақ бахйа урды тона – “тўнни йирик-йирик чоклади, кўклади, тикди”. Жумладаги бахйа сўзи форс тилида “чок” (РПСл.1.186) ва пирақ сўзи шу тилдаги фараҳ – “йирик” (РПСл.II.223) сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир. Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАО.1936.6) سيراك تيكتى (تون – сирак тикти (тонны) – “тўнни сийрак (чок билан) тикди”, (МАО.1336.6) گوشماتلادى تون نى – кошматлади тонны, (МАО.366.5) گوشماتلا تيكدى تون نى – кошматла тикди тонны.

11. хад ур – “жазо белгиламоқ, жазога ҳукм қилмоқ”:

(МАО.2636.3) حد اوردى اوسروكنى – хад урды осрукни – “мастни жазога ҳукм қилди”. Араб тилидаги хаддун сўзи ислом қонуншунослигида жазони белгиловчи банд” (АРСлю159) маъносини анлатади. Кейинги нусхаларда ҳам бу феъл айнан шундай берилган.

12. йамақ ур – “ямамоқ, ямоқ тикмоқ”:

(МАО.431а.1) ياما ق اوردى انينك تونى قا – йамақ урды анын тонықа – “унинг тўнига ямоқ тикди, унинг тўнини ямади”. Ёрдамчи нусхаларда ҳам йамады феъли билан изоҳланган.

13. мавж ур – “мавжланмоқ, тўлқинланмоқ, тебран-моқ”:

(МАО.471а.1) موج اوردى – мавж урды – “мавжланди, тўлқинланди”. Ёрдамчи нусхаларда иш-ҳаракатнинг бошқа

томони англашилган, қиёсланг: (МАБ.169а.2) تېراندی قوم – тэбранди қум, (МАБ.111б.9) جيقتى قوم – чыкышты қум.

14. шапалоқ ур – “шапалоқламоқ, шапалоқ билан урмоқ”:
(МАА.274б.4) شىپالاق اوردى انى – шапалақ урды аны – “уни шапалоқлади, уни шапалоқ билан урди”. Қиёсланаётган қўлёмаларда бу феъл бошқа маънодошлар билан ифодаланган; (МАБ.2а.1) يىناقلادى انى – йанақлады аны, (МАБ.14а.6) چىتاقلادى انى – чалтақлады аны, (МАГ.9а.9) چىتاقلادى انى – чалтақлады аны йумруқлады.

Шунингдек, “Муқаддামату-л-адаб” таркибида –ур ўзагидан ясалган биргалик нисбатидаги -уруш ва орттирма нисбатдаги –уруштур феъллари ҳам учрайди. Улар қуйидаги маъноларни англаган.

1. “урушмоқ, жанг қилмоқ”:

(МАА.449б.2) اوروشتى انىك بىرلە – урушты анын бирла – “у билан урушди”. “МАБ” қўлёмаларда ҳам шу феъл билан изоҳланган. “МАБ” қўлёмаларда эса (МАБ.104б.6) قىليچ لاشتى انىك بىرلە – қылычлашты анын бирла – “у билан қылычлашди” шаклида келтирилган. (МАА.455б.4) اوروشتى انىك بىرلە – урушты анын бирла – “у билан урушди, у билан жанг қилди”. Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАБ.160а.1) اولدوروشتى انىك بىرلە اوروشتى – олдурушти анын бирла урушты, (МАБ.106б.3) سىنجىتى انىك بىرلە – санчышты анын бирла.

2. “жанжаллашмоқ, талашмоқ, тортишмоқ”:

(МАА.508а.1) بىر بىرى لا اوروشتىلار – бир бири бирла уруштылар – “бир-бирлари билан талашдилар, тортишдилар”. “МАБ” ва “МАГ” қўлёмаларда бу феъл айнан бир хил шаклда келтирилган: (МАБ.125б.9; МАГ.81а.5) حىرشە ايدىشتى لار – хархаша айдыштылар.

(МАА.454а.3) اوروشدى انىك بىرلە – урушды анын бирла – “у билан урушди”. Феълнинг арабий муодили نازعە نازعہ – “бахслашмоқ, тортишмоқ, талашмоқ” (Гирғас,792; АРСл.794)

маъноларини англатади. Қиёсланаётган “МAB” нусхалардан бу феъл тушиб қолган, “МAB” нусхада эса тыркышды феъли орқали изоҳланган: (МAB.106a.7) تیرشدی انیک بیرلا – тырышды анын бирла – “у билан тиришди”. Юқоридаги урушды феълнинг маъноси тўғридан-тўғри “урушмоқ, жанг қилмоқ” эмас, балки “талашмоқ, жанжаллашмоқ” мазмунига мос келади. Демак, ушбу ўринда бу феълни “у билан талашди, тортишди” маъносида келтириш жумланинг мазмунини тўлиқ ёритиб беради.

(МAА.415a.4) اوروشتيلار انیک اوچون بیریری بیرله – уруштылар анын учун бир бири бирла – “унинг учун бир-бири билан талашдилар”. Бу маъно ёрдамчи нусхада яққол намоён бўлган: (МAB.126a.8) تریشتی لار – тартыштылар.

3. “сузишмоқ, калла қўйишмоқ”:

(MAA.463a.4) اوروجتی قوجقارلار – уручды қочқарлар – “қўчқорлар сузишди, калла қўйишди”. Бу феъл шакли “MAB” кўлэзмада (MAB.109a.8) سوسوشتی قوجقارلار – сусушти қочқарлар кўринишида келтирилган.

4. “ғижғижламоқ, олқишламоқ”:

(MAA.429b.1) اوروشتوردی ایت لارنی – уруштурды итларни. Мазкур феълнинг арабий сўзликдаги маънодоши حرش – харраша – “бир-бирига қарши ғижғижламоқ, бирини иккинчисига ҳамла қилишга ундамоқ” (Гиргас.157) маъноларини англатади. Юқоридаги феъл англатган маъно доирасининг кенглиги бошқа нусхаларда ўзга муодилларнинг қўлланишига имкон берган. Масалан, “MAB” кўлэзмада ушкуртти феъли орқали ифодаланган, қиёсланг: (MAB.148b.7) اوشکورتی ایت لار – ушкуртти итлар арасында. Ушкуртти феъли “Девону луғотит-турк”да “акиллади” (ДЛТ.ІІ.232), ушкуртти эса “эслатти” (ДЛТ.І.233) маъноларини англатган. Қадимги туркий тиллар лугатида – ушкур феълнинг “ғижғижламоқ, олқишламоқ” (ДТС.628) маънолари ҳам мавжуд. “MAB”

кўлёзмада эса бу феъл ўзга маънодош билан изоҳланган: (МАВ.976.7) توت بىردى ايت لارنى بىرى بىرى بىرله – тут бэрди итларин бири бири бирла. Ушбу жумладаги тут сўзи “адоват, жанжал, гижгижлаш” маъноларида қўлланилган. Туркий тил ёдгорликларида –тутур феъли учрайди ва у “гижгижламоқ” (ДТС.602) феъли ҳам қўлланилган. Демак, юқоридаги жумла таркибида келган –тут бар қўшма феъли “гижгижламоқ” маъносида ишлатилган ва арабий феъл ифодалаган мазмун тўғри ёритилган.

5. “қиёсламоқ, солиштирмамоқ”:

(МАА.4556.3) اوروش توردى كىتاب نى اوزكا بىرله – уруштурды китабни озга бирла –“китобни ўзга (китоб) билан солиштирди, қиёслади”. Ёрдамчи қўлёмаларда бу феъл муқабала қылды қўшма феъли орқали изоҳланган, қиёсланг: (МАВ.160а.1) مقابله قىلدى كىتاب نى اىروق بىرلا –муқабала қылды китабни айрук бирла, (МАВ.106а.1) اوزكا بتيك نى اوزكا بتيك كا –муқабала қылды битигни озага битикка. (МАА.453.3) اوروش توردى –муқабала қылды китабни озга китаб бирла – “китобни ўзга китоб билан солиштирди, қиёслади”. “МАВ” қўлёмаларда мазкур феъл юқоридаги сингари муқабала қылды кўмагида ёритилган (МАВ.158а.7). “МАВ” қўлёмаларда келтирилган феъл ҳам араб тилидаги феълнинг маъносини тўғри ифодалайди, қиёсланг: (МАВ.106а.1) تىكادى بتيك نى بتيك – тэнади битигни битиг бирла. Ҳозирги ўзбек тилида “уруштурмоқ” феълнинг “солиштирмамоқ, қиёсламоқ” маъноси истемолдан чиқиб бошқа маъно – “харфларни бир-бирига қўшиб, улуб ўқимоқ” маъноси сақланиб қолган (ЎТИЛ.II.279).

6. “ғижирлатмоқ, тақиллатмоқ”:

(МАА.2376.1) اوروش توردى تيش لارى نى – уруштурды тишларини – “тишларини тақиллатди, ғижирлатди”. Ёрдамчи “МАВ” нусхада бу феъл тушиб қолган, “МАВ” ва “МАГ”

нусхаларда эса бир хил шаклда берилган: (МАВ.106б.7; МАГ.7а.2) جىقرداتى تشنى اوزكا بىرلا – чықырдатты тишни озга бирла – “тишни бошқа (тиш) билан гижирлатди”. Қадимги туркий тилларда чықырдатты феълнинг бошқа фонетик шакли чықратты – “гижирлатди” (ДЛТ.ІІ.386) учрайди.

7. “ақлсизлик қилмоқ, эссизлик қилмоқ”:

(МАО.456б.4) اوروشتى انىك بىرله – урушты анын бирла. Мазкур феълнинг арабий муодили – сафаха – “ақлсизлик қилмоқ, эссизлик қилмоқ, одобсизлик қилмоқ” (АРСл.361), шунингдек, “сўкишмоқ, урушмоқ” (ҚЖ.445) маъноларини англатади. Ёрдамчи қўлёмаларда дастлабки англашилган маъно кучлироқ кўрсатилган. “МАВ” қўлёмлада арабий феъл ўзагидан ясалган исм воситасида ясалган қўшма феъл орқали изоҳланган: (МАО.160б.3) سفيه ليك قىلشتى انىك بىرلا – сафиҳлик қылышты анын бирла. “МАВ” ва “МАГ” қўлёмаларда эса бу феъл эс сўзининг фонетик шакли йэс сўзи билан ясалган қўшма феъл ёрдамида ясалган, қиёсланг: (МАВ.107а.4; МАГ.70а.7) يس سىزلىق قىلشتى انىك بىرلا – йэссизлык қылышты анын била.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб” луғатидаги биз текшираётган феълнинг юкорида қайд этилган маъно хусусиятларининг аксарияти тилимизда ҳозирга қадар сақланиб қолган ва кенг маъно доирасига эга (ЎТИЛ.ІІ.279-280). Бундан ташқари луғат матнида –ур феъли билан ясалган қўшма феълларнинг каттагина тизими истифода этилган. Асарда учраган лаф ур- қарс ур- тамур ур, -мавж ур- каби қўшма феъллар ҳозирги тилимизда фаол қўлланиб келинмоқда. Шунингдек, масал ур-, йуган ур-, тил ур- феъллари эса ўзбек тилининг пассив қатламига ўта бошлаган. Йамақ ур-, баҳйа ур-, таъзир ур-, ҳад ур-, тиргак ур– каби бир туркум қўшма феъллар истеъмолдан чиқиб архаиклашиб қолган.

5.5 “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДАГИ ТУРКИЙ ФЕЪЛЛАР МАЪНОЛАРИ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИ

“Муқаддамату-л-адаб”даги туркий феълларни алифбо тартибида жойлаштириш ва уларнинг маъноларини изоҳлаш жараёнида бу феълларни ҳозирги ўзбек тилига қиёслаш таърифи сезилди. Шу сабабли биз ишимизга асос қилиб олган таянч қўлёзмага киритилган феълларни ҳозирги ўзбек тили материалларига солиштира ўргандик. Асардаги феъл маъноларини текшириш шуни кўрсатдики, бу феълларнинг асослари ҳозирга қадар тилимизда фаол истеъмолда бўлиб, баъзилари пассив қатламга ўта бошлаган, яна бир туркум феъллар эса ҳозирги ўзбек тилида умуман қўлланилмайди, шунингдек, уларнинг аниқланган маъно хусусиятларида ҳам содир бўлган ўзгаришларни учратиш мумкин. Биз “Муқаддамату-л-адаб”даги феълларни қуйидаги шартли гуруҳларга бўлиб ҳозирги ўзбек тили материаллари билан солиштириб ўргандик.

1. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИДА ХЕЧ ҚАНДАЙ ЎЗГАРИШГА УЧРАМАЙ ЎЗ МАЪНОСИДА ҚўЛЛАНИЛАЁТГАН ФЕЪЛЛАР:

(М.А.2966.3) ايگدى يىغاج نى – эгди йығачны – “ёғочни эгди, дарахтни эгди”, (М.А.4816.3) بوغدى انى – боғды анны – “уни бўғди”, (М.А.3956.4) بوزولدى سراى – бузулды сарай – “сарой бузилди”, (М.А.4546.4) دوستلاشتى شتى اتينك بيرله – достлашты штин атинк бирле – “у билан дўстлашди”, (М.А.2456.1) ايرجايدي – иржайды – “иржайди”, (М.А.4776.4) انت ايجدى – ант ичди – “онт ичди”, (М.А.2906.3) اينكراندى اغريق اغريقى دين – инранди агрык

агрыкыдын – “оғрик оғриғидан ингранди, касал оғриғидан ингранди”, (МАА.442а.4) – йэлпиды аны – “уни елпиди”, (МАА.253б.1) – йилтирады – “йилтиради”, (МАА.472а.1) – кавлашди тэна – “туя кавлашди”, (МАА.436б.1) – кэкирди – “кекирди”, (МАА.304а.3) – кокарди от – “ўт кўкарди” (МАА.301б.1) – мақтады анны ишга – “ани ишга мақтади”, (МАА.279а.2) – ойнады тулку – “тулки ўйнади”, (МАА.345б.1) – отлады гала отлакда – “гала ўтлокда ўтлади”, (МАА.375б.1) – очурди отны – “ўтни ўчирди”, (МАА.286б.3) – олчади тақани тақаға – “тақани тақаға ўлчади”, (МАА.331а.1) – чала пишди эт – “эт чала пишди”, (МАА.432б.2) – учты куш – “куш учди”, (МАА.501б.2) – уйалды – “уялди”, (МАА.473б.3) – уланды анын бирла – “у билан уланди, боғланди”, (МАА.397а.3) – улғайды оғлан – “ўғлон улғайди” (МАА.440б.4) – улушды малны – “молни улашди”, (МАА.488а.4) – чайнады – “нонни чайнади”, (МАА.288б.1) – чапты анны қылыч бирла – “уни қилич билан чопди”, (МАА.400а.4) – чыдады анқа – “унга чидади”, (МАА.307а.3) – чурыды сывак – “суяк чуриди”, (МАА.353б.3) – шишти – “шишди”, (МАА.264б.4) – тўйим қадады койлакка – “кўйлакка тугма қадади”, (МАА.277а.1) – қайнады қазан – “қозон қайнади”, (МАА.332б.2) – қанды сувдын – “сувдан қонди”, (МАА.228а.2) – қоз қақты анқа – “унга кўз қоқди”, (МАА.232а.4) – қарыды инак – “сигир қариди”, (МАА.284а.2) – қышлады фалан йэрда – “фалон ерда қишлади”.

3. ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ПАССИВ ҚАТЛАМИГА ЎТА БОШЛАГАН ФЕЪЛЛАР:

“Муваддамингу-л-адаб”даги бир тукрум феъллар ҳозирги замон Ўзбек тилининг нисбатан пассив қатламига ўта бошлаган. Биз куйида тилимизнинг пассив қатламига ўта бошлаган феълларни уларнинг мазкур шаклини назарда тутиб ҳонда келтирдик. Чунки улар билан ўзақдош бўлган нем, рашидош, кўмакчи каби сўз туркумлари ҳозирги замон ўзбек тилида кенг қўлланиб келмоқда: (МАО.454б.3) بورون لادى – бурунлады андын – “ундан илгарилади, ундан илгарилиб кетди”, (МАО.462а.2) يورك لادى انقه – йурукланди анкя – “унга журьят қилди, унга ботинди”, (МАО.457а.2) حجت لاشى انهلك يرك – хужжатлашты анын бирла – “у билан тортишди, баҳслашди”, (МАО.378а.3) جيجاك لادى ييغاج – ячякляди йыгач – “дарахт гуллади”, (МАО.490а.1) ايندى ياش – инди йаш козидин – “кўзидан ёш окди, тушди”, (МАО.438б.2) قاق لادى ايت نى – қақылады этни – “гўшти қоқи килди, куритди”, (МАО.507а.1) ايش لاشتى لار – эшлаштилар – “аушлашдилар”, (МАО.321б.3) اولجه لادى مال نى – олжалади малини – “молни ўлжа қилди, молни қўлга киритди”, (МАО.402б.3) مهمان لادى الى – миҳманлады аны – “уни меҳмон килди”, (МАО.327а.1) كون لادى خاتون نى – кунлады хатунны фалон кишидин – “хотиинни фалон кишидан рашк қилди”.

4. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИДА АЙРИМ ФОНЕТИК ЎЗГАРИШЛАРГА УЧРАГАН ФЕЪЛЛАР:

(МАО.174б.2) اير لادى كلانى – эйарлады галани – “галани парчалди”, (МАО.506а.4) ايالادى ايشنى – эйалади ишни – “ишни парчалди”, (МАО.510б.2) ايسكاردى تاملار داغى تون – эскарди

тамлар дагы тон – “уйлар ва тўн эскирди”, (МАА.2426.2)
 بوزىدى دوست – “уйланди”, (МАА.242а.4)
 بوۋىدى دوست – “дўстликни бузди”, (МАА.515а.3)
 بۇتكاردى اوسال بولغان ايشنى – “буткарди осал болған ишни –
 بۇلغان ايشنى битказди”, (МАА.356б.3)
 ايرىنىڭ ايشى بوت تى – “эрнинг иши битти”, (МАА.223б.1)
 دىبراتى – “эрнинг иши битти”, (МАА.223б.1)
 تۇيا كۇيرۇغىنى – “туя куйруғини
 тебратти”, (МАА.497а.2)
 ايدلادى ايندى – ыдлады ыдны – “хидни
 хидлади”, (МАА.371а.2)
 يانقىلدى سوزده – йанқылды созда –
 “сўзда янглишди”, (МАА.475а.2)
 كوانه يورىدى – қувана йурыды
 – “кувона юрди”, (МАА.274а.1)
 يورودى يورماق – йуруды йурмак
 – “пул (муомалада) юрди”, (МАА.497а.1)
 كىستى يابانى – кэсти
 йабанны – “биёбонни кезди”, (МАА.383а.1)
 كوتوردى باشىنى – котурды башыны –
 “бошини кўтарди”, (МАА.225а.2)
 نقت – нукталады атны –
 “отни нухталади”, (МАА.517б.2)
 اولتوردى يىغاج كولاكاسيده –
 олтурды йыгач колагасида –
 “дарахт соясида ўтирди”, (МАА.304а.1)
 اويىدى اياقى – уйыды аяқы –
 “оёғи увиди, увишди”, (МАА.442а.1)
 اولوتتى سوتتى – улутты
 сутни – “сутни увитди”, (МАА.260б.3)
 اوزادى كولوكا – узады
 колуга – “соя узайди”, (МАА.460б.3)
 اومدادى انى – умдади
 анны – “уни ундади”, (МАА.310б.4)
 قنباردى ايلكى – кабарды
 элиги – “қўли қаварди”, (МАА.308а.3)
 قامدادى تيش لارى – қамдады
 тишлари – “тишлари қамашди”, (МАА.345а.4)
 قارىلادى тонنى – “тўнни қаричлади,
 ўлчади”, (МАА.336б.4)
 قاشتى ايشدين – қашты ишдин –
 “ишдан қочди”, (МАА.273а.1-2)
 سوت اوزى قاتيلدى سوغا –
 сут ози қатылды сувға – “сут ўзи
 сувға қоришди”, (МАА.454б.4)
 قوشدى انى – қушты аны –
 “уни кучди”, (МАА.445б.4)
 قلوبه اوقشاتتى – қалбақа
 оқшатты йармақларны –
 “пулларни қалбакига ўхшатти”,
 (МАА.490а.2)
 فكر بيرلا اوقودى – фикр бирла
 оқуды Қуръанни – “Қуръонни
 фикр билан ўқиди”, (МАА.450б.4)
 اوجشتى انيك بيرله – очашти
 анын бирла – “у билан ўчакишди”,
 (МАА.328б.1)
 اوكوندى ايت اوغه – огранди
 ит авға – “ит овға ўрганди”.

4. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДА МАЪНОСИ КЕНГАЙГАН ФЕЪЛЛАР:

“Муқаддамату-л-адаб”даги учты феъли фақатгина “учмоқ” маъносида қўлланилган: (МАО.432б.3) اوچتى قوش – учты қуш – “қуш учди”. Ҳозирги замон ўзбек тилида эса мазкур феъл қуйидаги маъноларни англатган: 1) “қанот воситасида ҳавола ҳаракатланмоқ”; 2) “зарб билан ажралиб, анча нарига бориб тушмоқ, отилиб кетмоқ; йиқилиб тушмоқ”; 3) “жуда тез юрмоқ, югурмоқ, чопмоқ”; 4) “қор, муз устида сирпанмоқ, тойғаноқ отмоқ”; 5) “атрофга таралмоқ, эпитилмоқ”; 6) “синиб, узилиб тушмоқ, чатнамоқ”; 7) беихтиёр берилмоқ, асир бўлмоқ, алданмоқ, лақилламоқ”; 8) “асабдан ёки бирор бошқа сабабдан пирпираб турмоқ, титрамоқ”; 9) “қаттиқ зарбага дуч келиб йиқилмоқ, ҳалок бўлмоқ” (ЎТИЛ.II.287).

Луғатдаги чакты чакмақ феъли биргина маънони ифода-лашда қўлланилган: (1.339б.4) اوت چاقتى – от чакты – “ўт чакди”, яъни олов чиқарди, ёндирди, ёқди”. “Чакмоқ” феълининг бу маъноси ҳозирги тилимизга қадар сақланиб қолган ва унинг маъно доираси янада кенгайган. Ҳозирги замон ўзбек тилида “чакмоқ” феъли 1) “писта, бодом, ёнғоқ ва шу каби қаттиқ пўчоқли меваларни тишлаб ёки уриб чакмоқ”; 2) “қаттиқ нарсаларни синдириб, майдаламоқ, бўлак-бўлак қилмоқ, ушатмоқ, синдирмоқ”; 3) тишлаб ёки найзасини санчиб оғритмоқ, яра қилмоқ ёки заҳар солмоқ, заҳарламоқ”; 4) кўчма-“чақа қилмоқ”; 5) кўчма – “уринтирмоқ, чарчатиб, эзиб қўймоқ”; 6) кўчма – “чақимчилик қилмоқ, ғаламислик қилмоқ, гап ташиб ғийбат қилмоқ” (ЎТИЛ.II.360) каби маъноларни англатади.

Шишти феъли луғатда “шишмоқ, бирор нарсанинг таъсиридан шишмоқ” маъносини англатишда қўлланилган:

(МАО.5006.3) شيشدى اورماق دين – шишди урмақдын – “уришдан шишди”. Ҳозирги замон ўзбек тилида бу феълнинг асосий маъносини “организмда ёки унинг қирор қисмида ташқи таъсир ёки касаллик туфайли шиш ҳосил бўлмоқ, кабармоқ, бўртмоқ” фаол қўлланилади: “Кўп йиғлаганидан (Кумушнинг) кўзлари қизарган, қовоклари шишган, юзлари бўртган эди”. А.Қодирий, “Ўтган кунлар”.

Бундан ташқари тилимизда унинг 1) “ҳаво, газ ва шу кабилар билан тўлиб кенгаймоқ, катталашмоқ”: “Бола қанча пуфласа ҳам пуфак шишмади”; 2) “кўп овқат еб қорни қаппаймоқ; бўкмоқ”: “Чол қўйлар шишиб ўлган ўша бахтсиз ҳодисадан бери ўғлига бунчалик ширин гапирмаган эди”. С.Анорбоев, “Оқсой”; 3) кўчма – “семирмоқ, семириб кетмоқ”: “Мен шишб кетсам сен симёғочдек бўлиб қолибсан! –деди Хўжакул ва кийқириб кулди”. О.Ёкубов, “Тилла узук”; 4) кўчма – “бойиб кетмоқ” каби қатор маънолари сақланган.

“Муқаддамату-л-адаб”да қўлланилган қачты-қачды феъли 1) “кўркувдан, қутулиш учун қочмоқ” (МАО.227а.2) قاجدى كالا қачды гала – “гала қочди”, (МАО.237а.2) قاجدى قول қачды кул – “кул (кутулиш учун) қочди”, (МАО.499а.4) ياشورا قاجتى йашура қачты – “яширинча қочди”; 2) “енгилмоқ, мағлубиятга учрамоқ”: (МАО.4326.1) قاجتى جيريك – қачты чэрик – “қўшин енгилди, мағлубиятга учради” маъноларини англатган. Ҳозирги ўзбек тилида эса “қочмоқ” феълининг юқоридаги маънолари билан бир қаторда 1) “бирор томонга йўл олмоқ, йўналмоқ, силжимоқ, нари кетмоқ, бирор жойдан узоқлашмоқ”; 2) “кўрқиб, чўчиб жон койитмаслик, озор чекмаслик ва шу каби мулоҳазалар билан ўзини четга тортмоқ, четланмоқ, сақланмоқ”; 3) этн: “бегона эркакдан юзини беркитмоқ, яширинмоқ”; 4) “йўқолмоқ, йўқ бўлмоқ, кетмоқ”; 5) “қуриб, қуруқшаб бир-биридан узоқлашмоқ”; 6) “учи ичкари тортилиб йўқолмоқ”; 7) “бўғоз, ҳомиладор

бўлмоқ” (ЎТИЛ, II.606-607) каби маънолари қўлланилади. Луғат матнида учраган қавурды феъли ҳозирги ўзбек тилида сақланиб қолган ва фаол қўлланиб келинаётган “пиширмақ” маъносини англатади: (МАО.2396. 1) *قاوردى يمورتقانى* – қавурды йумуртқаны – “тухумни қовурди”. Ҳозирги ўзбек тилида мазкур феълнинг маъноси кўчма маънолари ҳисобига кенгайган ва қуйидаги маъноларни англатган: 1) кўчма – “исканжага олиб қаттиқ сиқмоқ, койимоқ, таъзирини бермоқ, жазоламақ”; “Авзойидан ҳозир ячейка котибини чиқариб тоза қовурадиган кўринади эди”. А.Қаҳҳор, “Сароб”; 2) кўчма – “ўтдай куйдирмоқ, ўртантирмақ, ўртанмоқ”: “Яна ўша қалбни бир умр асир этиб алдаб доғига қовурган гўзал бир сиймо, соҳир қиз (Аҳмаджоннинг) кўз олдига келди”. Ф.Насриддинов, “Кўнгил”.

5. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДА МАЪНО ДОИРАСИ ТОРАЙГАН ФЕЪЛЛАР:

“Муқаддамату-л-адаб” матнида чарлады феълнинг чарладылар, чарлашды, чарлашты, чарлаштылар кўринишлари учрайди. Биргина чарлады феъли 34 марта қўлланилган ва қуйидаги маъноларни англатган.

1. Турли ҳайвонлар, қушлар ва предметлар чиқарадиган товушлар асосан шу феъл орқали изоҳланган:

(МАО.2396.1) *جارلادى ايشاك* – чарлады эшак – “эшак хиллиради”, (МАО.5276.4) *جارلادى تيشى تاووق* – чарлады тишни тауук – “товуқ қақиллади”, (МАО.218а.4) *جارلادى قارقه* – чарлады қарқа – “қарга қағиллади”, *جارلادى باقا* – чарлады бақа – “бақа қуриллади”, (МАО.289а.4) *جارلادى موشوك* – чарлады мушук – “мушук миёвлади”, (МАО.527а.1) *جارلادى قارلوغانچ* – чарлады қарлуғач – “қалдирғоч чуғурлади”, “қумри сайради”, (МАО.346а.8) *جارلادى خروس* – чарлады хорос – “хўроз

кичқирди”, (МАО.5266.1) جارلادی جمجوق – чарлады чымчук – “чумчук чириллади”, (МАО.5276.1) جارلادی ایت – чарлады ит – “ит акиллади”, (МАО.5276.1) جارلادی بوری – чарлады бори – “бўри увиллади”, (МАО.227а.3) جارلادی تیوه – чарлады тэва – “туя бўзлади, бўкирди”, (МАО.253а.4) جارلادی سو – чарлады сув – “сув шариллади”, (МАО.2526.1) جارلادی قلم داغی ایشیک – чарлады қалам дағыэшик – “қатлам тағин эшик ғичирлади”, (МАО.231а.3) جارلادی لار قبوزلار – чарладылар қабузлар – “қобузлар овоз чиқардилар, гумбурладилар”.

2. “чақирмоқ, ундамоқ”:

(МАО.4366.3) تانك نماذ جارلادی مقری – тан намаз (ыға) чарлады муқры – “муқри тонг намозига чақирди”, (МАО.4066.3) جارلادی ایت نی – чарлады итни – “итни чақирди”, (МАО.237а.3) جارلادی انی – чарлады анны – “уни чақирди”, (МАО.286а.2) جارلادی انی ایشکا – чарлады анны мшга – “уни ишга чақирди, ундади”, (МАО.2366.1) جارلادی لار بری لار – чарладылар парилар – “парилар чақирдилар”.

3. “бақирмоқ, кичқирмоқ, чинқирмоқ”:

(МАО.442а.2) جارلادی – чарлады – “бақирди, қичқирди”, (МАО.518а.2) جارلادی اوغلان توغورورده – чарлады оғлан туғурурында – “ўғлон (бола) туғилиш (вақти)да чинқирди”.

4. “хуштак чалмоқ”:

(МАО.2246.3) جارلادی – чарлады – “хуштак чалди”. Фейлнинг арабий муодили صفر – сафара. Шунингдек, унинг форсий шакли بيشخوليد – бишухулид – “хуштак чалмоқ” маъносини англатади. Шу сабабли биз бу феълни мазкур ўринда “хуштак чалиб чақирмоқ” маъносини назарда тутдик.

Ҳозирги замон ўзбек тилида эса “чақирмоқ” феъли 1) “чақирмоқ, таклиф қилмоқ”: “Келсин деб чорлайди, бувишим сизни. Ялчи қип юборган ойимга бизни”. Ширин билан шакар; 2) “келин ва куёвни чарлар маросимига чақирмоқ” маъноларини англатган. Шунингдек, тилимизда мазкур

фёълнинг биргалик нисбатдаги “чарлашмоқ” шакли ҳам қўлланилади. Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги чарлады фёэли ҳозирги замон ўзбек тилидаги мавжуд маъноларига нисбатан кенгроқ мазмунни ифодалаган. Унинг “чақирмоқ, таклиф қилмоқ” мазмуни билан биргаликда “бақирмоқ, кичқирмоқ, йиғламоқ, чинқирмоқ”; “хуштак чалмоқ” каби маънолари ҳам қўлланилган.

Луғатдаги қопарды фёэли ҳам кўп маъноли фёэллардан ҳисобланади. У қуйидаги мазмунларни англатган:

1. “бузмоқ”:

(МАО.524а.4) قوباردى زيارت نى – қопарды зийаратны – “қабрни бузди”. Иборанинг арабий муодили بعثر القبور – баъсара-л-қубуру – “қабрларни бузди” (АРСл.77) маъносини англатади. Ёрдамчи нусхалардаги муодиллар ҳам шу мазмунни тасдиқлайди.

2. “қайта тирилтирмоқ, жонлантирмоқ”: (МАО.337а.2) قوباردى انى ياتقان ييردين – қопарды ани йатқан йэридин – “уни ётган еридан (гўридан) турғизди”, яъни “уни гўридан қайта тирилтирди”. Бу жумланинг арабий асли بعثه من مرقده – баъасаху мин марқадихи – “уни гўридан қайта тирилтирди” (АРСл.77) маъносини англатади.

Яна бир мисол, араб тилидаги (МАО.380а.3) انشره – аншараху фёэли ҳам قوباردى انى – қопарды ани шаклида ўгирилган. Аслида бу фёэл ҳам айнан “қайта тирилтирмоқ, жонлантирмоқ” (АРСл.303) маъносини билдиради. Демак, юкоридаги мисолларда қопарды фёэли “тирилтирмоқ, жонлантирмоқ” маъноларини англатган.

3. “қурмоқ, бунёд этмоқ, бино қилмоқ”: (МАО.478а.3) قوباردى سارابنى – қопарды сарайни – “саройни қурди”. Жумладаги сарай сўзи “уй” маъносида келтирилган. (Поппе.П.219) كريج – кирпич бирла қопарды қудугны – “қудукни гишт билан қурди, бино қилди” (МАО.218а.1) قوباردى انى –

копарды аны – “уни бунёд этди”. Фельнинг мазкур маъносини изоҳлаш учун унинг арабий муодилига мурожаат этдик. Фельнинг арабий шакли **نصب** – насаба – “ўрнатмоқ, курмоқ, бунёд этмоқ” (АРСл.805) маъноларини англатади. Ёрдамчи нусхадаги туркий муодил ҳам шу мазмунни тасдиқлайди: (МАВ.26.3) **اورا تىكىدى نائىرسانى** – ура тикди наэрсани.

4. “кўтармоқ, турғизмоқ”:

(МАА.399a.1) **قوباردى توزنى داغى قتنه نى** – копарды тозны дағы фитнаны – “чанг тагин фитнани кўтарди”, (МАА.453a.4) **قوباردى انى** – копарды аны – “уни кўтарди”, (МАА.371б.4) **قوباردى يىل بولوت نى** – копардыйэл булутны – “ел булитни кўтарди”, (МАА.514a.3) **قوباردى انى ايش اوچون** – копарды аны иш учун – “уни иш учун турғизди”.

5. “ундамоқ, бошламоқ”:

(МАА.266a.3) **قوباردى انى ايشكا** – копарды аны ишка – “уни ишга ундади, уни ишга бошлади”, (МАА.337a.1) **قوباردى انى ايش اوچون** – копарды аны иш учун – “уни иш учун ундади, уни ишга бошлади”. Фельнинг арабча муодили **بعث على** – баъаса ъала – “ундамоқ, бошламоқ” мазмунини англатади (АРСл.77). Шу сабабли биз копарды фельнини юқоридаги мазмунда келтирдик. (МАА.439a.1) **قوباردى انى سانجيش قه** – “копарды аны санчышқа – “уни санчишга ундади, уни урушга бошлади”.

6. “ҳаяжонлантирмоқ, безовта қилмоқ, тинчсизлантирмоқ”:

Қопарды фельнинг бу маъносини араб тилидаги фель мазмунига асосланган ҳолда олдик. Араб тилидаги (МАА.445a.3) **هيجه** – ҳаййажаҳу фельи копарды аны шаклида келтирилган. Ҳаййажа – “ҳаяжонлантирмоқ, ташвишлантирмоқ, безовта қилмоқ” маъноларини англатади.

Шунингдек, (МАА.374б.2) **از عجه** – азьажаҳу арабий фельи ҳам – копарды орқали изоҳланган. Асл фель ҳам

“ташвишлантирмоқ, безовта қилмоқ” (АРСл.239) мазмунини билдиради.

Юқоридаги далиллар қопарды феълининг “ҳаяжонлантирмоқ, ташвишлантирмоқ, безовта қилмоқ” маъноларини ифодалаганлигига ишора қилади.

7. “сургун қилмоқ, бадарға қилмоқ, чиқариб юбормоқ”:

(МАО.381а.1) قوباردى انى – қопарды аны – “уни сургун қилди, бадарға қилди”. Феълнинг бу маъносини арабий асли таъкидлайди. Араб тилидаги اشخصه – ашхасаҳу – “сургун қилмоқ, бадарға қилмоқ, чиқариб юбормоқ” (АРСл.395) мазмунини англатади.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги қопарды феъли тадрижий ривожланиб ҳозирга қадар етиб келган ва 1) “таг-туғи, томири билан суғурмоқ, ағдармоқ”: “Йўлчи ернинг тош бағрини ёриб тўнка кўпоради”. Ойбек, “Қутлуғ қон”; 2) “ағдариб ташламоқ, кулатмоқ, йўқ қилмоқ”: “Чоризм тахтини таг-томири билан кўпориб ташламоқ” маъноларини ифодалайди.

Луғат матнида қўлланилган оксуди феъли “камаймоқ” маъносини англатган: (МАО.466а.3) اوزى اوکسودى – ози оксуди – “ўзи камайди”, (Поппе.П.336) اوکسودى سو – оксуды сув – “сув камайди”.

Шунингдек, луғатда оксуди феълининг орттирма нисбатдиги оксутти шакли учрайди. Бу шакл ҳозирги ўзбек тилида сақланиб қолган ва “камситмоқ” маъносини англатади: “Бу тўдакни ўз қизинг билан бирга тарбияла, ўстир, ўкситма” – деди акам. М.Алиев, “Қалб сўзлари ёзилган мактуб”. “Муқаддамату-л-адаб”да ҳам оксутти феълининг ҳозирги тилимизга қадар сақланиб қолган маъноси учрайди: (МАО.259а.4) اوکسوت تى انىنك حقتى – оксутти анын ҳаққини – “ўнинг ҳаққини камситди”.

Лекин луғатдаги оксутти феълининг аксарият қисми “камайгирмоқ” маъносининг турли маъно товланишларини

ифодалаган: (МАО.2676.1) اوکسوتتی انی بهادین – оксутти аны баҳадын – “уни баҳодан камайтирди” яъни, “унинг нарҳини арзонроқ қилди”, (МАО.3436.3) اوکسوتتی انینگ اولوشینی – оксутти анын улушини – “унинг улушини камайтирди”, (МАО.253а.3) اوکسوتتی اولوشی نی – оксутти улушини – “унинг улушини камайтирди”, (МАО.378а.1) اوکسوتتی ایر ترازونی – оксутти эр таразуны – “эр тарозни камайтирди” яъни, “эркак киши тарозни кам қилиб ўлчади, эркак киши тароздан уриб қолди, эркак киши тароздан алдади”, (439а.3) اوکسوتتی ترازوینی – оксутти таразйуны – “тарозни кам қилиб ўлчади, тароздан уриб қолди”, (МАО.4276.4) اوکسوتتی اندین قین نی – оксутти андын қыйынни – “ундан азобни камайтирди, унинг азобини енгиллатди”.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги оксутти феъли 1) “камситмоқ”, 2) “камайтирмоқ” маъноларини англатган. Шунингдек, “камайтирмоқ” феъли орқали мазкур феълнинг “арзонроқ қилмоқ; кам қилиб ўлчамоқ, уриб қолмоқ, алдамоқ, енгиллатмоқ” каби нозик маъно фарқлари ҳам англашилади. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам бу феъл фаол қўлланилади. Лекин унинг маъноси “Муқаддамату-л-адаб”даги оксутти феъли англатган маънодан анчагина торайган ва фақатгина “бирор нарсага эриша олмаганлиги, бебаҳралиги, камситилганлиги учун афсусланмоқ, хафа бўлмоқ, ғам чекмоқ” маъносини англатган: “Бу гапларни эшитиб, Полвоннинг яримта кўнгли яна баттар ўксиди” Ж.Шарипов, “Хоразм”.

Ҳозирги замон ўзбек тилида ўзга мазмун касб этган феъллар. “Муқаддамату-л-адаб”даги (МАО.4876.1) بولوشتی – болушты ана феъли “уни енгди, унинг устидан ғалаба қозонди” маъносини ифодалаган. Ҳозирги ўзбек тилида бу феълнинг “бўлишди-бўлишмоқ” шакли кенг қўлланилади. У “бўлмоқ” феълининг биргалик нисбати сифатида куйидаги маъноларни англатади: 1) “тенг бўлишмоқ”: “Ўрмонжон

Абдусаматқори билан тил бириктириб, икки юз йигирма беш саржин ўтин сотган ва пулини иккови бўлишиб олишган”. А.Қаҳҳор, “Қўшчинор”. 2) кўчма – “ўртада баҳам кўрмоқ, топганини бўлишмоқ”: “У (Фотима) мақтаниш учун эмас, балки ўз қувончини бирдан-бир яқин қариндошлари билан бўлишмоқчи, улардан қариндошлик ҳиммати кўрмоқчи, яхши сўзлар эшитмоқчи эди”. П.Турсун, “Ўқитувчи”. Шунингдек, мазкур феъл 1) “яқин алоқа боғламоқ, яқинлашмоқ”; 2) “ён босмоқ, ёрдамлашмоқ, тарафни олмоқ”; 3) “битишмоқ, келишмоқ, унашмоқ” (ЎТИЛ.1.163) маъноларини ҳам ифодалайди.

Лугатда қўлланилган (МАО.252а.3) *يیرادی اندین* – йайрады андын феъли “ундан айрилди, ундан ажралиб чиқди” маъносини англатади. Ҳозирги ўзбек тилида “йайради” феъли куйидаги маъноларни ифодалашда қўлланилади: 1) “Ўзини эркин ҳис қилмоқ; ўйнаб-кулиб дам олмоқ; ўйнаб-кулиб дам олмоқ; ёзилиб маза қилмоқ”; “Дунёга келгандан кейин юр, кул, яйра, кўр, маишат қил”. Шухрат, “Шинелли йиллар”. 2) “бирор нарсадан ғоят мамнун бўлмоқ, хурсанд бўлмоқ, севинмоқ, қувонмоқ”: “Гўдакдай яйраб кетди”. С.Аҳмад, “Ҳукм”.

“Муқаддамату-л-адаб”да (МАО.236а.2) *ياشاردى كوزى* – йашарды кози ибораси “кўзи ёшланди” маъносини ифодалаган. Ҳозирги замон ўзбек тилида “ёшармоқ”, “яшармоқ” феъллари фаол қўлланилади. “Ёшармоқ” феъли “ёш кўринмоқ, ёш тус олмоқ” мазмунини англатади: “Яна ўн йил ёшарар эканмиз-да!?” Ойбек, “Қутлуг қон” (ЎТИЛ.1.264). Шунингдек, ўзбек тилидаги “яшармоқ” феъли ҳам шу маънони ифодалайди (ЎТИЛ.II.490).

Ўзбек тилида қўлланилмайдиган, архаик феъллар.

“Муқаддамату-л-адаб”даги феъллар таркибида ҳозирги ўзбек тилида учрамайдиган архаик феъллар ҳам бор: (МАО.335б.3) *بييدى اوغلان* – бийиди оғлан – “ўғлон катта

бўлди, улғайди”, (МАО.445а.4) بوقولادی انى – буқалады аны – “уни кишанлади”, (МАО.497а.1) بوتراتتى الارنى روزكار – бутратти аларны рузгар – “уларни рўзгор тарқатиб юборди, уларни замон пароканда қилди”, (МАО.503б.1) يايلادى اول بيرده – йайлады ул-йёрда – “ўша ерда ёзни ўтказди”, (МАО.384а.4) بيتتى قليج نى – йэтитти қылычны – “қилични ўткирлади, чархлади” (МАО.461б.3) اوتلادی انى – оталады аны – “уни даволади”, (МАО.472а.2) قيسارلادی انى اول نيمه – қысарлады аны ул нимага-“уни у нарсага мажбурлади, кистади”, (МАО.467б.1) تيلکه ماندى سرکه کا – тилка манды сиркага – “(нон) бўлагини сиркага ботирди”, (МАО.425б.2) يالغانه مينکزادی انى – йалғанға мэнизади аны – “уни ёлғонга ўхшатди”, (МАО.489а.4) اوغرادى ايشکا – оғрады ишка – “ишка хозирлади, шайланди”.

5.6. ФЕЪЛЛАРНИНГ Н. ПОППЕ ТОМОНИДАН ҚИЛИНГАН ТАРЖИМАЛАРИГА ОИД

Бизга маълумки, Н.Н.Поппе ўзининг “Монгольский словарь “Муқаддимат ал-адаб” асарини 898/1492 йили, котиб Дарвеш Муҳаммад томонидан кўчирилган кўлёзма асосида яратган (Поппе.1.6). Биз ўз тадқиқотимизга асос қилиб олган нусхамиз ҳам ана шу юқоридаги кўлёмздан кўчирилган. Шу сабабли иш жараёнида Н.Н.Поппенинг мазкур асарига мурожаат этдик. Албатта, олим туркий феъл ва ибораларнинг таржимасини беришда мўғулий сўзликка асосланган. Бу эса айрим туркий феълларнинг нотўғри талқин этилишига олиб келган. Муаллифнинг кўрсатишича асар асл, яъни арабий матндан мўгул ва туркий тилларга сўзма-сўз ва ҳарфий таржима қилинган. (Поппе.1.3) Поппе ҳам сўзликда ижодий ёндошиб келтирилган сўзликларни сўзма-сўз ўгиришга уринган. Феълларнинг сўзма-сўз таржимаси эса айрим

Ўринларда асл матн англатган маънодан узоклашишга олиб келган, масалан: (МАО.393а.2) *قائینی الدی اندین* – қаныны алды андын – “ундан қонини олди”. Мазкур феъл Поппеда “пустил ему кровь” (Поппе.П.135), яъни “ундан қонини олди” маъносида келтирилган. Ваҳоланки, феълнинг арабий асли *اقصه من فلان* – ақассаху мин фуланин – “фалончидан қасос олди, хун олди” (АРСл.639) маъносини англатади. Иборанинг форсий муодили *قصاص کشیدش از فلان* – қасас кашидаш аз фалан – “фалончидан қасос олди” кўринишида келтирилган. Қўлғемаларда ва Н.Поппе асарида келтирилган иборанинг мўғулий таржимаси ҳам бир-бирига ўхшаш *جیسونی ابویه تونامه* – чисуни абуба тунаса шаклида берилиб, сўзма-сўз таржима қилинган. Юқоридаги қаныны алды андын иборасида айнан “қасос олмоқ”, “хун олмоқ” маъноси англашилади. Бу мазмунни ёрдамчи нусхалар ҳам тасдиқлайди. Қиёсланг: (МАО.129а.3) *قصاص گرفت از فلان* – қасас гирифт аз фалан, *قصاص الدی فلانдин* – қасас алды фаландын, (МАО.886.5) *قصاص الدی اندین فلان* – қасас ситанад барайи вай, *ستاند برای وی اوچون* – қасас алды андын фалан учун.

Демак, юқоридаги иборани “ундан қасос олди”, “ундан хун олди” маъносида келтирсак, феълнинг тўлиқ маъносини ёритиб берган бўламиз.

انجزم الفعل – инжазама-л-фиълу бирикмаси туркий сўзликка (МАО.482а.3) *مجزوم بولدی فعل* – мажзум болды фиъл шаклида ўғирилган. Поппе луғатида бу жумла “дело было решено” (Поппе.1.235) – “иш ҳал қилинди” мазмунида таржима қилинган. Инжазама феъли “феълни жазмда қўймоқ” маъносини англатади. Ёрдамчи нусхаларга солиштирсак: (МАО.176а.1) *جزم بولدی مضارع فعلی* – жазм болды музариъ фиъли, (МАО.116а.7) *کیسلی فعل سونکی حرکت دین* – кэсилди фиъл соны ҳаракатдын. Ҳар иккала нусхада ҳам гап бир мазмунда, яъни феълнинг жазм (усеченное) майлида келиши”

хакида кетмоқда. Шунга асоланиб биз мажзум болды феъл иборасини “феъл жазм майлида бўлди, феъл жазмда кўйилди” тарзида изохладик.

Айрим феълларнинг харфий таржимаси шаклан тўғрига ўхшаб кўринса-да, араб ва форс тилларидаги маънодошлари билан қиёслаш вақтида унинг умуман ўзга маъно англатганлиги намоён бўлади, масалан, араб тилидаги (МАО.224а.3) زفر – зафара феъли ساوق تيندى – савук тынды – “чукур нафас олди, оғир нафас олди” маъносини англатади. Қиёсланг: (МАО.5а.2) دم زد – дам зад, سوليدى – соыды. Н.Поппенинг юқоридаги асарида мазкур савук тынды ибораси “совук тинди, совук тугади” (Поппе.П.226) мазмунида ўгирилган. Ушбу ўринда бу феъл шаклан “совук тугади” маъносини англатса ҳам, унинг “чукур нафас олди” мазмуни ҳам бор. Бундан ташқари ёрдамчи нусхаларда келтирилган феъллар ва уларнинг форсий муодиллари ушбу феълнинг “чукур нафас олди” маъносида қўлланилганига ишора қилиб турибди. “МАГ” нусхада ҳам бу феъл айнан (МАГ.26.9) солыды кўринишида берилган. Юқорида келтирилган далилларга асосланиб биз бу феълни “чукур нафас олди” деб таржима қилдик.

Асос нусхамиздаги (МАО.224а.3) صبحهم – саббахохум феъли танқла эрта кэлди аларга кўринишида келтирилган. Араб тилидаги саббаҳа феъли “эрталаб, эрта тонгда келмоқ” маъноларини англатади. Демак, юқорида келтирилган туркий жумлани “эрта тонгда уларнинг олдига келди” мазмунида ўгириш ўринлидир. Қиёсланг: (МАО.140б.7) ارتا كلدی بولارقا – эрта кэлди буларқа, (МАО.95б.9) ارتا كلدی انلار اوزا – эрта кэлди анлар уза. Юқоридаги ибора Н.Поппе асарида “эртага эрталаб унинг олдига келди” (Поппе.П.233) шаклида изоҳланган. Бу таржима арабий феълнинг мазмунига тўлиқ мос эмас ва гапдаги мазмун феъл англатган замонга мос тушмайди.

Демак, мазкур иборани “эрта билан, эрталаб тонгда уларнинг олдига келди” мазмунида бериш мақсадга мувофиқдир.

Яна бир мисол келтирсак, Поппе луғатида кунаш болды кунимиз – “куёшимиз жазирама бўлди” (Поппе.П. 423) – деб таржима қилинган. “МАО” қўлёзмадаги арабий شمس – йомна шамаса йавмуна ибораси туркий сўзликда айнан юқоридагидек (МАО.229а.4) كونش بولدى كونيميز – кунаш болды кунимиз – “кунимиз иссиқ бўлди, жазирама бўлди” мазмунида берилган. Жумладаги кун сўзи “куёш” ва “кун” маъноларини англатади (ДТС.326). Араб тилидаги йавмун сўзи эса фақатгина “кун” мазмунини беради. Шунга кўра, юқоридаги жумла “кунимиз жазирама бўлди” шаклида берилиши лозим. Бу мазмунни ёрдамчи нусхадаги муодил ҳам тасдиқлайди: (МАО.7а.1) قوياشلو بولدى كونوميز – куйашлу болды кунимиз.

Бирор туркий сўзнинг бошқача талаффуз қилиниши ҳам маъно ўзгаришига олиб келган. Масалан: (МАО.224а.3) زمر – замара феъли форс тилига نای زد – най зад, туркийда эса, توتوك اوردی – тутук урди кўринишида берилган. Поппеда бу феъл тутук урди – “пардани ташлади, парда билан тўсди” – “закинул занавес” (Поппе.П.129) маъносида келтирилган. Тутук сўзи икки маънони, биринчиси “парда”, “тўсик” ва иккинчиси “қамиш”, “най” (РСл.ІІІ.1572) маъноларини англатади. Шунингдек, اوردی шаклидаги феъл урди ва урди кўринишида юмшоқ ва қаттиқ талаффуз қилиниши мумкин. УР- феъли “урмоқ” (ДТС.614). ур эса “пуфламоқ” (ДТС.626) маъноларини ифодалайди. Ёрдамчи нусхаларимиз билан солиштирсак, “МАГ” қўлёзмадан бу феъл тушиб қолган, “МАО” нусхада эса (МАО.5а.2) نای اوردی – най урди – “най пуфлади, чалди” мазмунида изоҳланган. Феълнинг форсий муодили نای زد – най зад – “най чалди” шаклида тўғри берилган. Энди юқоридаги феълнинг мўғулий сўзликдаги

маънодошига назар солсак, мўғулий вариантдаги جاوور – чавур сўзи جاور – чадўр кўринишида нотўгри ўқилган, бу эса феъл мазмунининг ўзгаришига олиб келган. Таянч қўлёзмамизда бу сўз чавур шаклида келтирилган. Юқоридаги ноаниқликни тузатиш учун Н.Поппенинг ўз асаридан далил келтирсак. Асарнинг 131-бетида جاووربه تونا – чавўрба тунэ تيشدى انى – тэшиди аны – “уни тэшиди” маъносида берилган. Демак, ушбу ўринда جاور – чадўр сўзи эмас, балки جاوور – чавўр сўзининг маъноси жуда мос келади. Юқорида келтирилган далилларга асосланиб биз бу феълни тутук урди шаклида ўқиб “най чалди”, “най пуфлади” деб таржима қилиш мақсадга мувофиқ деб топдик.

Араб тилидаги تفصح فى كلامه – тафассаха фи каламиҳи ибораси туркий сўзликка (МАА.488.2) اوز سوز لادى سوزى ايجينه – уз созлади сози ичинда – “сўзини усталик билан сўзлади”, сўзни фасохат билан гапирди мазмунида ўгирилган. Поппе лугатида эса бу ибора ози созлади сози ичинда – “сам говорил между его словами”, яъни унинг сўзлари орасида ўзи гапирди (Поппе.П.280) мазмунида изоҳланган. Фикримизча, муаллиф уз – “моҳирона, усталик билан” (ДТС.620) сўзини ози – “ўзи” деб ўқиган ва бу гап мазмунининг ўзгаришига олиб келган. “МАН” қўлёзмада бу феъл (МАН.189а.9) فصيح ليق كور كازدى سوز ايجيندا – фасыхлық коргазди соз ичинда ибораси орқали берилган. Форсий сўзликда келтирилган ибора ҳам жумланинг маъносини тўлиқ ифодалайди, қиёсланг: فصاحت اورون – фасахат намудаш дар сухан. Ҳар иккала асарда феълнинг мўғулий муодиллари айнан такрорланади ва اورون – корэн кэлэбэ уга жўра кўринишида берилган. Демак, юқоридаги жумла таркибидаги сўз اوز уз шаклида берилса, феълнинг мазмуни тўлиқ очилади.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг феъллар кисмида اوج кўри-нишидаги, яъни оч ва авуч сўзлари билан ясалган қўшма

фeъллар олти мартаба кўлланилган. Шунингдек, Поппе луғатида ҳам шу шакл олти марта учрайди. Улардан иккитаси *بيرلا اوزايليك سونى اووجلادى* авучлады сувны оз элиги бирла (Поппе.П.94); (МАО.468а.3) *اوج لادى سودين* – авучлады сувдын (Поппе.П.103); учтаси оч алды кўринишида берилган: (МАО.248а.2) *اوجين الدى اندين* очини алды андын (Поппе.П.273); (МАО.465а.4) *اوج الدى اندين* – оч алды андын (Поппе.П.272); (МАО.471а.2) *اوج نى الدى اندين* – очни алды андын (Поппе.П.263). Юқоридаги фeъллар ҳам шаклан, ҳам мазмунан ҳар иккала асарда бир хил келтирилган. Энди олтинчи жумладаги фeъл мазмунига тўхталсак. Таянч нусхадаги (МАО.468а.4) *اوج نى الدى اندين* – очни алды андын шаклида келтирилган. Бу мазмун арабий фeъл мазмунига тўлиқ мос тушади. Фeълнинг мўғулий муодили *اوجيان ابوبه تونا سه* – очиъ эн абубу тунэсэ “ундан ўчини олди” мазмунини англатади. Н.Поппе луғатидаги оч – сўзи билан ясалган олтинчи фeъл ҳам *اوجيان ابوبه تونا سه* – шаклида юқоридаги мўғулий муодилига айнан мос ёзилган, лекин иборанинг биринчи сўзи очиъ эн “ўчни” а “ўчи” ан “ҳовучни” кўринишида ўқилган ва “ундан ҳовучни олди” мазмунида таржима қилинган. Бизнингча бу бирикманинг таржимаси ҳам маълум мавҳумликни англатади. Шу сабабли ҳар иккала асардаги туркий ва мўғулий муодилларни айнан “ундан ўч олди” мазмунида изоҳлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Айрим ўринларда биргина ҳарфнинг нотўғри талаффуз қилиниши ҳам фeъл, ибора мазмунининг умуман ўзгариб кетишига олиб келган. Масалан: (МАО.314б.4) *شبق* – шабаҳа фeъли *شهوٰت اتيك بولدى* – шаҳвати атик болды кўринишида берилган. Мазкур жумладаги шаҳват сўзини Н.Поппе шуҳрат деб қабул қилган ва “унинг шуҳрати тез бўлди; тез тарқалди (Поппе.П.154)” деб изоҳлаган. “МАО” нусхада

бу феъл (МАН.78а.1) ارزولوغ بولى جماع قا – аралуғ болды жимаьқа, “МАН” нусхада (МАН.396.7) بىك شہوت بولى – бийик шахват болды кўринишида ўгирилган. Бундан ташқари араб тилидаги феъл ҳам юқоридаги мазмунни тасдиклайди. Шу сабабли биз бу жумлани “шахвати кучли бўлди” маъносида келтирдик.

Таянч қўлэзмадаги туркий феълларни арабий, форсий муодиллари билан солиштириш Н.Поппе луғатидаги айрим ноаниқликларни ойдинлаштиришга олиб келди, масалан, таянч қўлэзмада داد – дад сўзи билан ясалган қўшма феъл икки маротаба учрайди: (МАН.5216.4) داد تىلادى سلطان دين – дад тилади султандын, (МАН.4976.2) داد تىلادى انين – дад тилади андын. Уларнинг биринчиси дад тилади султандын Поппе луғатида ҳам ўзгаришсиз берилган (Поппе.П.137). Иккинчи феъл эса – дар тилади андын (Поппе.П.133) шаклида келтирилган. Қўлэзмада дар тилади андын шакли учрамайди. Шунингдек, “Муқаддамату-л-адаб”да “уй” маъносида дар сўзи қўлланилмаган. Дар сўзи тўғри “дор” маъносида ишлатилган (Поппе.П.403). Қўлэзмадаги мўғулий сўзликларнинг ҳар иккала ҳолатида ҳам дад сўзи қўлланилган: (МАН.5216.4) داد ايريه خناسه – дад эрибэ ханаса. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда биз бу иборани дар тилади андын – “ундан уй сўради” эмас, балки дад тилади андын – “ундан дод тилади”, яъни “ундан шикоят қилди, ундан дод деди” маъносида ўгириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Араб тилидаги تفيع الجرح – тақайаҳа-л-журҳу (МАН.5026.4) – “яна йиринглади” мазмунини англатади. У таянч қўлэзмада туркий ايرينك لادى يارا – иринглади йара, мўғулий ايرالابه يره – иралаба йара кўринишида берилган. Н.Поппе луғатида юқоридаги мўғулий йара “яра битди” мазмунида изоҳланган (Поппе.П.197). Бу ерда “яринг битиши” эмас,

балки унинг “йиринглаши” назарда тутилган. Бу мазмунни ёрдамчи нусхалар ҳам тасдиқлайди: (МАБ.178а.3) ارينكلادى باش – анинлади баш, (МАБ.124а) ايرينك لادى قات – иринлади қат. Демак, юқоридаги феъл эрниклади эмас, иринлади шаклида берилиши лозим.

Н.Поппенинг юқоридаги асари билан қиёслаш таянч нусхамиздаги айрим феълларнинг изоҳига аниқлик киритади. Бунда биз Поппе асарида араб ва форс муодилларининг йўқлиги сабли мўғулий сўзлик асосида текширдик, масалан, асос қўлёзмадаги (МАО.236а.1) حطفه – хатафаҳу феъли туркий قارمابه تونى – қармаба туни кўринишида келтирилган. Мўғулий қармаба тўни юқоридаги асарда قارمادى انى – қармады аны (Поппе.II.294) деб изоҳланган. Араб тилидаги хатафаҳу феъли “ушлаб олмоқ, тутиб олмоқ” маъноларини англатади (АРСл.227). Демак, бу мазмунга қўлёзмадаги қарды эмас, балки қармады феъли мос келади.

Таянч нусхадаги арабий (МАО.263а.2) اادت الداهية – адада тад-дахийату феъли تيلدى انقا اويق بلا – тилди анқа уйық бала шаклида келтирилган. Бу ердаги тилди феъли арабий феъл ифодалаган “учрамоқ, дучор бўлмоқ” маъноларини англатмайди. Н.Поппега мурожаат қилсак, ундаги мўғулий كوربه توندو بيكه بلا – тўндо курбэ тунду йэкэ бала (ПОППЕ.П.229) ибораси تيكدى انقا اولق بلا – тэгди анқа улук бала тарзида шарҳланган. Қўлёзмадаги феълнинг мўғулий шакли ҳам айнан ўхшаш. Демак, юқоридаги туркий феъл тилди эмас, балки тэгди шаклида берилиши лозим. Шу ҳолдагина у арабий феъл англатган “унга улуг бало тегди, у катта бахтсизликка учрайди, у катта мусибатга дучор бўлди” маъноларини аниқ ифода этади.

Қўлёзмадаги арабча (МАО.513а.1) استامر – иста мара феъли اجازات تيلدى – изахат тилади, мўғулий муодили эса

ایریبه – ижазат эрибэ шаклида ўгирилган. Туркий иборадаги арабча изахат сўзи “узоклашиш, четлашиш” маъноларини англатади. Кўриниб турибдики, бу сўз юқоридаги арабий феълнинг маъносини бермайди. Поппе луғатида эса бу феъл мўгулий ижазат эрибэ, туркий ижазат тилади – “ижозат сўради” мазмунида келтирилган (Поппе.П.195). Демак, юқоридаги сўз бирикмаси изахат тилади эмас, ижазат тилади кўринишида берилиши лозим.

Таянч нусхамиздаги (МАО.5146.2) شفا تیلادی اندین – шифа тилади андын – “ундан шифо тилади” феъли дастлабки қарашда тўғри изоҳланганидек кўринади. Феълнинг арабий муодили استشفعه – исташфаҳу – “ундан ҳимоя қилишни, ёқлашни сўради” мазмунини англатади. Мўгулий шакллар ҳар иккала асарда бир хил ارجیلا قویى ایریبه توناسه – арчила қуйи эрибэ тунасэ (Поппе.П.105) шаклида берилган. Лекин Поппе луғатида унинг туркий муодили شفاعت تیلادی اندین – шафаъат тилади андын – “ундан шафоат тилади, ундан ҳимоя қилишни сўради” мазмунида берилган. Шунга кўра юқоридаги ҳолатда туркий шафоат тилади андын арабий феъл мазмунига мос келади.

Кўлэзмадаги (МАО.2336.4) ایلیکی استیغاکیلوردی انی – элиги осыға кэкурди аны иборасининг мазмуни тўлиқ очилмади. Унинг мўгулий муодили غاردوره اجراه تونی – ғардора ачараба туни. Н.Поппе луғатида ایلیکی استیغا کیلوردی انی – элиги астыға кэлурди аны (Поппе.П.175) шаклида туркийча изоҳланганлигини аниқладик. Демак, юқоридаги туркий феъл кэкурди шаклида хато кўчирилган. Кэлурди, яъни элиги астыға кэлкрди аны ибораси “уни қўли остига келтирди” мазмунида арабий ضبطه – дабатаҳу феъли мазмунига ҳам мос келади (Ал-Муҳит.П.384).

Биз ҳар иккала асарда ҳам бир хил берилган, лекин мазкур шакли талаб қилинган мазмунни бермайдиган ҳолатларни

аникладик. Уларнинг ўрнига ўзимиз тахмин қилган ибора мазмунига мос келадиган феълларни бердик. Қўлёзмадаги (МАО.423а.1) *كذب بالامر* – казаба би-л-амри феъли туркийча *ايتان مادی ايشنى* – истанмади ишни шаклида берилган. Бу феъл Поппе лугатида ҳам ўзгаришсиз итанмади ишни – “ишни бошламади” деб изоҳланган (Поппе.П.165). Арабча каэраба бил-амри феъли “ишни ишонмади, ишни ёлғон деб билди” маъноларини англатади (Ал-муҳит.1.127). Феълнинг бу маъносини кейинги қўлёмалар ҳам тасдиқлайди: (МАО.95а.) *يلغان كوردى ايش نى* – йалган корди ишни – “ишни ёлғон деб билди”. Юқоридаги далилларга асосланиб биз бу феълни итанмади эмас, балки инанмади шаклида изоҳладик.

Таянч нусхамиздаги арабий (МАО.44а.4) *وحد الله تعالى* – ваҳхада-л-лаҳа таъала жумласи форсча *يکى خواند تينکرى تعالى* – *بيردى تينکرى تعالى نى* – йаки ханд тэнгри таъала ра, туркий *نيکان کييه تينکرى تعالى نى* – никэн кибэ тэнгри таъалани шаклида изоҳланган. Арабий, форсий ва мўғулий муодилларнинг мазмуни бир-бирига мос бўлиб “тангри таолони бир деб билди, тангри таолони якка деб ҳисоблади” маъносини ифодалайди. Юқоридаги туркий ва мўғулий шаклар Поппе лугатида бэрди тэнгри таъала – “тангри таоло бир қилди” (Поппе.П.252) мазмунида келтирилган. Туркий бэрди феъли арабча, форсча муодиллари мазмунига мос келмайди. Бу феъл ёрдамчи қўлёмаларда (МАО.150б.3) *يلغوزلادی تکرى تعالى نى* – йалғузлады тэнри таъалани, (МАО.101б.3) *بيرلادی تکرى نى* – бирлади танрини мазмундошлари билан изоҳланган. Феълнинг юқоридаги мазмуни мўғулий шаклда тўғри англашилган, лекин Поппе лугатида жумладаги тушум келишиги қўшимчаси *يى* йи тушиб қолган ва жумла йикэн кибэ тэнгри таъалайи эмас, балки йикэн кибэ тэнгри таъала тарзида ўқилган ва натижада иборанинг мазмуни ўзгарган. Қўлёманда мўғулий муодилга

иаъала сўзига **بى** йи кўшимчаси **نى** ни тарзида қўшилган. Демак, туркий **بىردى** – бэрди феълини **بىر دى** – бир деди, **بىر لادى** – бирлади шаклида келтириш феълнинг мазмунини тўлиқ ифодалайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Н.Поппе тадқиқот мавзуси қилиб туркий сўзликни олган эмас, балки мўғулий сўзлик билан биргаликда туркий сўзликни келтирган ва шу асосда уларни таржима қилган. Туркий сўзликнинг асосий қисми тўғри ва раvon изоҳланган. Лекин асар матнини арабий ҳамда форсий сўзлик билан муқояса қилиш ишдаги айрим камчиликларни бартараф этган бўлар эди.

Юқоридагиларнинг олдини олган ҳолда Н.Поппе ўз асарининг кириш қисмида келтирилган барча сўз ва ибораларни қандай бўлса шундай ўзгаришсиз келтирганлиги, бу эса тадқиқотчиларнинг ушбу ишга ўта танқидий ёндашишларига имкон беришини таъкидлайди (Поппе. 1.9).

Биз ўз ишимизда Поппе асаридаги айрим ноаниқликларни асос қўлёзмамиздаги маълумотлар билан қиёслаб тўғри изоҳлашга ҳаракат қилдик. Шунингдек, таянч қўлёзмамиздаги баъзи китобий камчиликларни юқоридаги луғат асосида туздик. Асарни қўлёзма матни билан тўлиқ муодиллари ёрдамида солиштириб қиёсий ўрганиш келгусидаги вазифалардан бўлиб қолади.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги туркий феъллар бой полисемантик хусусиятга эга. Феълларнинг бу маъно хусусиятлари уларнинг бошқа ёдгорликларда учрамаган маъно қирраларини асосли ёритишга хизмат қилади. Луғатнинг лексик таркибини бошқа туркий ёдгорликлар лексикаси билан қиёсий ўрганиш тилшунослигимизни қимматли маълумотлар билан бойитади.

“МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДАГИ ТУРКИЙ ФЕЪЛЛАР ИНДЕКСИ

-А-

авлады	اولادي	1696.4, 2306.3, 231a.4, 466a.1, 466a.3, 474a.4, 4916.3.
авладдылар	اولادي لار	3376.2, 5026.4.
авламады	اولامادي	385a.1.
авонды	اووندي	499a.4.
авуртгады	اورت لادي	2876.1.
авучлады	اووچ لادي - اووچ لادي	238a.1, 468a.3.
азды	ازدي	184a.2, 2556.2, 315a.1, 371a.2, 468a.1.
аздорды	ازدوردي	3936.4, 523a.2, 523a.3.
азкурды	ازقوردي	235a.4, 4206.3, 4396.2, 5176.2.
азиды	ازادي	492a.2.
азарлады	ازار لادي	2686.1.
айбарды	ايبردي-ايبردي	1706.3, 2396.4, 244a.1, 247a.3, 2926.1, 4456.3, 446a.2, 460a.2, 460a.3.
айбарыды	ايبردي	4836.3.
айбарылды	ايبرلدي	174a.3, 1996.2, 244a.2, 400a.4, 4546.4, 4746.1, 482a.2, 4986.3, 503a.3, 5036.1.
айбарылыдылар	ايبرلديلار - ايبرلدي لار	416a.2, 4686.3.
айбарылыштылар	ايبرلشتيلار	415a.4, 5096.2, 5096.2.

²⁴ “Муқаддиму-л-адаб”нинг ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондида 202 сакланиш рақамидаги қўлзманинг фототанар киеми сўзини асосида тузилган.

айытты	اي تي	173a.4, 175a.1, 196a.4, 1966.4, 1996.4, 201a.4, 2066.1, 211a.2, 2176.2, 2176.4, 2326.3, 2406.1, 267a.1, 2816.4, 3186.1, 351a.4, 3716.4, 377a.2, 3916.3, 3996.3, 405a.4, 423a.4, 4266.3, 4286.2, 433a.2, 4366.3, 4396.3, 4416.4, 4466.1, 448a.3, 449a.2, 4516.2, 457a.2, 4656.1, 4766.1, 5026.2, 514a.4, 525a.1, 5276.1, 528a.3, 5286.2.
айыттылар	اي تي لار	510a.1.
айытыштылар	اي تي شتي لار	4156.3, 4176.4.
алды	الدي	172a.4, 1746.2, 175a.4, 176a.2, 177a.2, 1936.1, 212a.4, 217a.3, 2326.1, 248a.2, 269a.1, 3346.4, 345a.2, 353a.2, 384a.3, 393a.2, 402a.2, 4036.2, 433a.3, 4516.4, 4646.2, 4646.4, 4656.4, 466a.3, 467a.1, 467a.2, 468a.4, 4686.2, 471a.2, 471a.3, 4726.1, 4736.2, 4746.4, 476a.1, 476a.4, 4766.3, 4896.1, 4936.3, 494a.2, 4976.1, 5046.2, 505a.4, 5106.2, 5146.4, 515a.2, 515a.2, 5166.3, 5176.3, 5186.1, 5226.2, 523a.1.
алдылар	الدي لار - الدي لار	358a.2, 418a.1, 4186.3, 5086.4, 510a.3.
алышды	اليشدي	4746.2.
алышты	اليشتي	3866.4, 495a.4, 515a.4.
алмады	المدى	415a6.4.
алдады	الددى	186a.4, 2426.1, 249a.2, 265a.4, 2856.3, 3446.4, 448a.1, 452a.3, 4536.2, 455a.4, 4586.4

алдадылар	الدي لار	415a.2.
алдаштылар	الدشتي لار	4176.2.
анқлады	انقلادي	3216.4.
анқлатты	انقلاطي- انقلاطي	3716.2, 3786.I, 3786.2, 3826.3, 3896.2, 390a.3, 4216.4, 4376.2.
антлашты	انت لاشتي	4546.I.
анутты	انوتي	445a.I.
аңғады	انگ لادي	183a.2.
аңғатты	انگ لاتتى	4046.2.
арды	اردي	188a.I, 197a.3, 223a.3, 2566.2, 2956.2, 300a.3, 3296.4
арбады	اربادي	1786.4.
арзулады	ارزولادي	2796.3, 475a.I, 5056.4.
арзулагты	ارزولاتتى	280a.I
арығты	ارتي- ارتتي- اريتي- آريتي	2386.4, 269a.3, 2776.3, 429 6.4, 4476.2, 466 6.3, 4906.3, 490a.4, 492a.4, 496a.2, 513a.2, 516a.4
арғы	ارتي	1696.3, 180a.4, 290 6.I
артурды	ارتوردي	1696.3, 1806.I, 4026.3, 424a.2, 502 6.4.
артурунғылар	ارتوروشتيالار	509a.4
аруқнады	اروقلادي- اوروقالادي- ارقالادي	182 6.3, 245a.I, 250a.3, 319a.2.
аруқнатты	ارقالاتتى	2446.4.
арыналы	ارجيلادي	2246.I
арқушы	ارقوزدي	300a.3
асды	اسدي	2166.2.
асты	استي	2786.3, 4226.2, 4306.3, 4336.I, 4996.4
асылды	اسيلدي	488a.I, 4946.3
асралы	اسرادي	210a.3, 2146.2, 3866.2, 424a.2, 424a.3, 4466.I, 461a.4, 522a.3

атты	اتتى	373a.4, 4796.4, 491a.4
атышды	اتيشدي	461a.4.
атышдылар	اتيشدىلار - اتيشدي لار	456a.1.
атыштылар	اتيشتلار	4156.1, 4166.2, 478a.2, 5106.4
аталды	اتالدي	5056.2
ахталады	اختهلادي	178a.1
ахтарды	اختاردي	3366.4
ачды	اجدي	222a.1, 2386.2, 333a.1, 3396.1
ачты	اجتي-اجتى	1866.2, 205a.4, 2096.1, 2246.4, 258a.1, 2786.3, 291a.4, 2986.3, 3386.4, 343a.3, 379a.3, 381 6.4, 382 6.2, 423 6.4, 424 6.1, 428a.1, 428 6.2, 448a.1, 463a.3, 464a.1, 475 6.3
ачылды	اجلدي-اجيلدي	274a.2, 343a.3, 480a.1, 480a.1, 481a.3, 481 6.2, 488 6.1, 494 6.3
ачығланды	اجيقلاندي	310 6.1, 343a.4, 348a.2, 449 6.4, 462 6.2, 4746.3, 487a.4, 503a.4, 5266.4.
ачығландурды	اجيقلاندوردي- اجيقلاندوردي	373a.3, 3816.1, 3816.4
ачықланды	اجيقلاندي-اجيقلاندي	205 6.1, 217a.1, 258a.4
ачықландурды	اجيقلاندوردي	172a.3
ағынады	اغينادي	493 6.1, 495a.2.
ағынатты	اغيناتتى	431 6.2
ағырлады	اغيرلادي- اغرلادي	172 6.4, 177a.4, 390a.2, 436a.4
ағрыды	اغريدي	301 6.3, 328a.3.
ашты	اشتى	190a.1, 190a.2, 221 6.1, 277 6.1, 302a.4, 342 6.4, 346 6.2, 352 6.36, 418 6.4, 425 6.1, 502a.1,
ашурды	اشوردي	381 6.2

ашуқты	اشوقتي-اشقتي	194a.3, 221a.2, 254a.3, 284 б.4, 318a1, 359 б.2, 382 б.1, 383a.2, 395 б.4, 415a.3, 434 б.4, 451a.1, 453 б.4, 455 б.2, 464a.3, 480 б.4, 492 б.3, 495 б.2, 515 б.1, 529a.2, 532a.2
ашуктылар	اشوقتيلار	508a.1
ашуктурды	اشوقتوردي	387 б.4, 515 б.1
ақты	اقتي	173 б.1, 245a.3, 252a.4
ақты	اقتي	169a.2, 179 б.1, 256 б.4, 257a.1, 480 б.1, 480 б.2, 490 б.2, 491a.2
актурды	اقتوردي-اقتوردي	401a.1, 446a.2
ақарды	اقتاردي	485 б.1, 486a.3
ақартты	اقتارتي	445 б.3
аксады	اقتاسدي	299 б.2

- Ы -

ыайлады	عيب لادي	1736.4, 174 б.4, 216a.1, 288 б.2, 491 б.4
ыаламлады	علم لادي	402a.3
ыанқрады	عنفردي	240a.4
ыарланды	عارلاندي	313a.2, 515a.1

- Э -

эвланды	ايولاندي	2426.2
эвүрди	ايوردي-اووردي ايوردي	2176.2, 2186.3, 229a.3, 236a.4, 236a.4, 341a.4, 3726.2, 3756.1, 3766.4, 378a.2, 3816.2, 399a.2, 4006.2, 401a.3, 4226.2, 423a.1, 431a.1, 4316.4, 432a.2, 4456.2, 4486.3, 509a.1, 525a.1, 527a.2, 5276.2

эвүрдилэр	اووردي لار	449a.1
эвүрүлди	اوورلدي- اورولدي	167a.2, 175a.2, 187a.2, 211б.4, 231б.2, 276a.2, 279б.2, 282a.2, 306a.2, 502a.2, 503a.2, 520a.4, 529б.2
эгди	ايكدي	181a.2, 236 б.3
эгилди	ايكيلدي	173 б.3, 212 б.4, 289a.3, 415a.4, 423 б.3, 460a.2, 464a.2, 483 б.3, 484a.3, 489a.1, 520a.1.
эгаклады	ايكك لادي	191a.2
эдди	ايدي	178 б.3, 283a.3, 302 б.3, 405 б.4, 421a.3
эйалады	اي يالادي- ايالادي	353 б.4, 506a.4
эйарлады	اير لادي	374 б.2
экти	ايكتي	189a.4, 345 б.4, 453 б.4
элгады	ايلكادي	210 б.2
элитти	اилти	177 б.1, 210 б.3, 281 б.3, 339a.4, 358 б.3, 372a.4, 421a.1, 445 б.1, 456a.1, 458 б.2
эмди	ايمدي	234 б.3, 267a, 467 б.4
эмганди	ايمканди	264 б.1, 496 б.2, 504 б.2
эмгатти	اимкти-аимкати	242a.3, 373 б.4, 448a.4, 341 б.2, 264 б.1
эниклады	اينيك لادي	270 a.2
эриди	ايرди- айриди	172 б.1, 272 б.4
эритти	аиритти-аирити	240 б.1, 397 б.4
эркады	аиркади	488a.3
эсди	асди	236 б.4

эсти	ايستي	2I4 б.4, 248a.I, 4I2 б.2, 496 б.2
эсизкади	асиз кади	3I4a.I
эсиркади	аисир кади	257a.2, 490a.I
эсирканди	асир канди	494a.3
эскарди	аискар ди	5I0 б.2
эскирди	аискир ди	I95 б.2, 250a.2
эснади	аиснади	506 б.4
этти	айтти - аитти	2I8a.3, 222a.3, 229 б.I, 263 б.4, 269a.I, 278a.3, 3I6 б.I, 350a.4, 377a.3, 39Ia.2, 40I б.I, 423a.3, 426a.I, 428a.I, 428a.4, 429a.3, 432 б.3, 433 б.3, 437a.4, 439a.3, 449 б.4, 5I2a.4, 5I2a.4
этитти	айтти	422a.4
эшиди	аишеди	234a.4, 348a.4, 393a.I, 402a.4
эшти	аишти	I84a.4, 243 б.4, 388 б.4
эшилди	аишилди	482a.2
эшигги	аишгги - аишгги	230 б.I, 3IИa.4, 464a.3, 492 б.3
эшигмади	аишгмади	I78a.I, 522a.2
эшигтурди	аишгтурди	382 б.I
эшигшилар	аиш лашти лар	507a.I

- Б -

байида	байиди	I69a.3
байрамгадылар	байрамгады лар	445a.4
банкурды	банкурди	386a.2

барды	барدي - بردي	170a.3, 1706.1, 1766.2, 177a.1, 1776.3, 184a.2, 1866.2, 187a.4, 1946.1, 203a.1, 2076.2, 212a.1, 2166.3, 230a.3, 236a.3, 2496.1, 267a.1, 2776.4, 2796.2, 290a.3, 291a.2, 311a.2, 336a.2, 338a.3, 344a.2, 3486.4, 3726.4, 3776.3, 382a.2, 3856.4, 393a.4, 4046.2, 4286.3, 433a.2, 4496.3, 4526.1, 4536.1, 4596.4, 460a.1, 461a.1, 4666.4, 4686.4, 472a.4, 473a.2, 473a.3, 476a.1, 476a.2, 4766.3, 482a.1, 4826.2, 481.3, 4926.1, 4946.4, 5006.3, 5046.4, 5296.2
бардылар	барدي لار - بردي لار	201a.2, 254a.3, 415a.2, 418a.4, 418a.4, 477a.3, 507a.1, 517 6.4
барыды	باريدي	5026.1
барыштылар	باريش تيلار	4186.2
барзаланды	برزه لاندي	5246.1
басты	باستي	211a.3, 246a.4, 2696.2, 3426.4, 347a.4, 3476.1, 369a.3, 409a.4, 445a.3, 4706.2, 5246.3
баты	باتي - باتتي جات تي	168a.3, 168a.3, 169a.4, 183a.3, 1866.1, 1876.1, 2056.4, 230a.1, 2766.4, 278a.2, 315a.1, 4806.3, 483a.3
батурды	بانوردي	1976.3, 2946.4, 230a.1, 2356.3, 2676.2, 3856.4, 4336.1
Батманлады	باتمان لادي	212 6.4
бахышлады	بخشلادي - باخيшлаدي	208a.3, 220a.3, 282a.1, 290a.1, 320a.2, 351a.2, 400a.4
бахалады	بهالادي	282 6.1, 459 6.2

башлады	باشلادي	193 6.2, 333 6.2, 349a.3, 371a.1, 427a.2, 462a.2, 467 6.2, 486a.4, 514 6.3
Бақды	باقدي	292 6.3
бакты	باقتي	199a.4, 206a.2, 339a.4, 340a.2, 3446.I, 3516.3, 393a.4, 4186.4, 4326.2, 4536.I, 4546.3, 4876.4, 4896.4, 494a.4, 514 6.4
бакыштылар	باقىشتىلار	415a.I
бағлады	باغلاڧي - باغلاڧي	191a.3, 1946.3, 196a.3, 217a.3, 220 6.2, 221 6.3, 233a.3, 234a.3, 238a.4, 243 6.2, 243 6.3, 246a.I, 247 6.3, 264a.2, 264a.2, 265a.2, 374 6.I, 386a.I, 389a.I, 395a.3, 420a.4, 425 6.I, 425 6.I, 426a.3, 432 6.I, 433 6.2, 433 6.4, 435 6.2, 440a.I, 464a.3, 466 6.2, 468 6.4, 471a. I 487 6.3, 488a.4, 489 6.3, 490a.3, 495a.I, 496 6.3, 497a.2, 502a.4, 515a.2, 519a.I, 524 6.4, 528a.2
бағладылар	باغلاڧىلار	506 6.4
бағланды	باغلاڧىڧي	194 6.3, 374 6.I, 480a.2, 480a.3, 481 6.3, 482 6.4, 515 6.3, 515 6.4
бүзәди	بىزادى	182a.3, 201a.3, 262a.2, 372a.4, 426a.3, 4296.2, 4446.4, 448a.I, 5246.4
бүзәшти	بىزاشتى	174 6.4
бүзәләншти	بىك لاشتى	453 6.4
бүзәләнштилар	بىك لاشتىلار	416 6.2
бүзәгүлдәди	بىكودادى	2IIa.2, 2II 6.I

бэрди

بيردي - بردي

1746.1, 1746.2, 176a.4,
1776.2, 178 б.3, 179a.2,
181 б.4, 192a.4, 193a.3,
194a.4, 227 б.3, 230a.2,
238a.1, 243 б.1, 243 б.1,
255 б.3, 260 б.1, 268a.3,
270a.3, 272 б.1, 273 б.1,
278a.4, 281 б.2, 283a.4,
283 б.3, 286a.1, 286 б.4,
288a.3, 302a.3, 334 б.1,
339a.1, 340 б.1, 340 б.4,
343a.4, 345a.3, 350a.1,
371 б.3, 372 б.2, 372 б.3,
375 б.3, 376a.3, 377a.1,
377 б.1, 377 б.1, 377 б.3,
377 б.3, 378a.1, 380a.3,
379 б.4, 380 б.3, 381a.3,
382a.4, 382 б.4, 383a.1,
383a.3, 383 б.1, 383 б.3,
384 б.4, 384a.3, 385a.3,
385 б.1, 385 б.3, 386a.3,
386 б.3, 387a.2, 388 б.1,
390 б.3, 392a.2, 392a.3,
392a.4, 394 б.4, 396a.2,
396 б.4, 397 б.3, 397 б.4,
398a.1, 399 б.1, 399 б.2,
400 б.4, 401a.3, 401 б.1,
402a.2, 403a.4, 403 б.2,
403 б.3, 404a.2, 404a.3,
404a.4, 404 б.3, 405 б.1,
406a.2, 414 б.2, 419a.1,
419 б.1, 425 б.3, 426a.2,
427a.4, 428 б.2, 429 б.3,
430a.1, 431a.3, 431 б. 3,
431 б.1, 432a.1, 433a.4,
433a.4, 434a.3, 434 б.1,
434 б.3, 434 б.4, 435a.4,
435a.1, 435a.2, 436a.2,
436 б.2, 437a.1, 438 б.2,
438 б.2, 440a.3, 440a.4,
441a.1, 441 б.2, 442 б.2,
443a.4, 444a.2, 443a.3,
445a.1, 445 б.1, 447a.2,
447 б.4, 447a.1, 447a.1,

		447a.2, 447a.4, 448a.2, 448 б.2, 451a.1, 451 б.4, 454a.1, 454a.4, 455 б.1, 456a.1, 458a.2, 458 б.3, 459a.2, 459 б.1, 459 б.3, 460a.3, 460 б.3, 460 б.4, 461 б.1, 463 б.4, 494 б.2, 499 б.2, 505a.4, 513 б.1, 518a.1
бәрдиләр	بيرديلار – بيردي لار	506 б.3, 507 б.1, 507 б.3, 508a.2, 508a.4, 509a.3, 509 б.3
бәриштиләр	بيريشتيلار	418a.1, 418 б.1, 508a.1, 510a.3
бәрқади	بركادي	287 б.2
бәркиди	بيركیدی	188 б.3
бәрқатти	بيركاتتي	266 б.3, 373 б.2, 389a.1, 396 б.2
бәрқитти	بيركتي	390 б.1, 390 б.2
бәртти	بيررتي	239a.4, 422 б.2
бийиди	بييدي	335 б.3
билди	بيلي	176 б.3, 196 б.2, 258a.2, 303 б.4, 321a.3, 324a.2, 393a.1, 400a.1, 411 б.1, 497 б.3, 501 б.3, 519a.4
билгүрди	بيگوردي	199 б.3, 213 б.3, 274a.3, 285 б.4, 285 б.4
билдүрди	بيلدوردي	378 б.4
билсаминди	بيلسامندي	196 б.3
билди	بيندي	181 б.4, 187 б.1, 196a.2, 211 б.1, 224a.1, 224a.4, 267 б.1, 268 б.3, 341a.4, 373 б.2, 433 б.4, 434 б.3, 438 б.3, 462 б.3, 463 б.1, 464 б.3, 497a.4, 525 б.1, 526 б.1, 526 б.2, 529a.2
билгиштиләр	بيتيش تيلار	507a.2
билгүрди	بيتورتوردي	373a.2
билчти	بجتي	476 б.4

бозлады	بوزلادی	289a.3
бойады	بویادی	203 б.4, 216 б.2, 422a.3, 462 б.1, 528 б.1,
бойагты	بویاتی	443 б.3
бойынсунды	بویین سوندی	174 б.1, 275 б.1, 373 б.2, 389a.3, 400a.1, 470a.1
бойынсунмады	بویین سونمادی	192a.4, 521a.1
бойунсунды	بویون سوندی - بویونسوندی	435 б.4, 459a.3, 483 б.2, 492 б.2, 499a.4, 515 б.3
бойусунды	بویوسوندی	345a.1, 390 б.4
болды	بولدی	167 б.1, 167 б.3, 168a.1, 169a.3, 169 б.2, 168 б.2, 172a.4, 172 б.1, 172 б.3, 173a.2, 173a.3, 173 б.2, 174a.1, 174a.2, 174a.3, 174a.3, 174a.4, 174 б.3, 175a.2, 175a.2, 180 б.2, 181a.4, 182a.1, 182a.1, 182a.1, 183a.4, 184 б.4, 185 б.1, 186a.3, 188a.4, 189a.3, 189a.3, 190a.4, 191a.4, 191 б.1, 192 б.1, 192 б.3, 192 б.4, 193a.4, 193 б.3, 195a.2, 197a.2, 197 б.1, 197 б.2, 200a.2, 200a.4, 200 б.1, 200 б.2, 200 б.3, 201 б.1, 202a.3, 204a.1, 205a.2, 205a.3, 206a.3, 206 б.4, 207 б.3, 208a.4, 208 б.1, 209a.1, 209 б.2, 209 б.2, 210 б.3, 212a.4, 212 б.2, 213a.2, 213a.3, 213 б.4, 214a.1, 217a.2, 218a.4, 219a.1, 220a.2, 221a.2, 221a.2, 223a.1, 225a.4, 226a.1, 228 б.3, 229a.2, 229a.3, 229a.4, 229a.4, 231a.1, 231a.3, 235a.2, 237a.4, 239 б.2, 241a.3, 241a.4, 242a.2, 243 б.1, 249a.4, 249 б.1, 250a.4, 251a.3, 251 б.1, 251 б.2, 251 б.3, 251 б.4, 252 б.1, 253a.1, 253a.2, 253a.2, 253 б.1, 253 б.2, 253 б.3, 254a.2, 254a.4, 254a.4, 254a.4, 254 б.2, 254 б.3, 254 б.4, 255a.1, 255a.3,

		<p>255a.4, 255 6.4, 255 6.4, 256a.1, 256a.2, 256a.4, 256a.4, 256 6.3, 257 6.2, 257 6.4, 258 6.1, 258 6.1, 258 6.2, 259a.1, 259 6.3, 259 6.4, 260a.3, 260a.4, 261a.3, 268a.4, 264 6.2, 270 6.1, 270 6.4, 272a.1, 272a.2, 272a.4, 272 6.4, 274 6.4, 274 6.4, 275a.2, 275 6.2, 275 6.4, 276 6.3, 280 6.4, 281a.2, 281a.3, 281 6.2, 281 6.3, 281 6.3, 282a.2, 282a.3, 283a.1, 283a.4, 283 6.4, 284 6.1, 284 6.3, 284 6.3, 285a.1, 286 6.2, 286 6.4, 287 6.2, 287 6.3, 288a.3, 288 6.2, 289 6.2, 289 6.4, 290a.2, 290a.2, 290 6.1, 291 6.1, 292a.2, 292a.3, 292a.4, 292 6.2, 292 6.3, 293 6.1, 293 6.4, 295a.4, 295a.4, 295 6.1, 295 6.2, 295 6.2, 295 6.4, 296a.1, 296a.2, 296a.4, 296a.4, 296 6.4, 297a.2, 297a.3, 297 6.1, 297 6.2, 297 6.3, 297 6.3, 298a.2, 298 6.1, 299a.2, 299a.3, 299a.4, 299 6.1, 299 6.2, 299 6.3, 299 6.4, 299 6.4, 300a.1, 300a.2, 300a.2, 300 6.1, 300 6.2, 300 6.3, 300 6.4, 301a.1, 301a.1, 301a.2, 301a.2, 301a.4, 301 6.1, 301 6.2, 301 6.4, 302a.1, 302a.2, 302 6.4, 302 6.4, 303a.2, 303a.3, 303a.3, 303a.4, 303 6.1, 303 6.2, 303 6.2, 303 6.4, 304a.4, 305a.1, 306a.1, 306a.2, 306a.3-4, 306a.4, 30A 6.2, 306 6.4, 306 6.4, 306 6.4, 307a.1, 307a.2, 307a.3, 307 6.1, 307 6.2, 307 6.2, 307 6.3, 307 6.4, 307 6.4, 308a.1, 308a.2, 308a.2, 308a.2, 308a.4, 308a.4, 308 6.3, 308 6.3, 309a.4, 309 6.4, 309 6.3.</p>
--	--	---

		<p>309 6.4, 310a.1, 310a.2, 310 6.2, 311a.2, 311 6.2, 311 6.4, 312a.2, 312a.3, 312a.4, 312 6.1, 312 6.2, 312 6.2, 312 6.3, 312 6.3, 312 6.3, 312 6.4, 313a.3, 313a.3, 313a.4, 313a.4, 313 6.2, 313 6.3, 313 6.4, 314a.1, 314a.4, 314a.4, 314 6.1, 314 6.2, 314 6.4, 315a.2, 316 6.2, 316 6.3, 316 6.4, 317a.4, 317 6.2, 317 6.3, 318a.1, 318a.1, 318 6.2, 318 6.3, 318 6.2, 319a.1, 319 6.2, 319 6.3, 319 6.4, 320 6.1, 320 6.3, 321a.2, 322a.1, 322a.2, 322 6.1, 322 6.2, 322 6.2, 322 6.3, 323a.2, 323a.3, 323a.4, 323a.4, 323 6.1, 323 6.2, 323 6.3, 323 6.3, 324a.1, 324a.2, 324a.3, 324 6.2, 324 6.3, 324 6.4, 325a.1, 325a.2, 325a.2, 325a.3, 325a.4, 325b.1, 325 6.2, 325 6.3, 326a.1, 326a.4, 326 6.1, 326 6.2, 326 6.4, 326 6.4, 327a.3, 327a.3, 327 6.2, 327 6.4, 328a.2, 328a.4, 328 6.2, 328 6.3, 329a.1, 329a.2, 329a.4, 329 6.2, 329 6.3, 330a.2, 330a.4, 330a.4, 330a.4, 330 6.4, 331a.3, 331a.4, 331 6.1, 331 6.1, 331 6.2, 331 6.2, 331 6.2, 331 6.4, 331 6.4, 332a.2, 332a.3, 332a.4, 332 6.2, 332 6.4, 333a.4, 334a.4, 339 6.2, 340a.1, 341a.1, 341a.2, 342a.2, 343a.1, 343 6.1, 344a.2, 344a.3, 344 6.2, 345a.4, 346a.1, 346 6.2, 348 6.3, 349a.1, 349a.1, 350 6.4, 351 6.4, 352 6.3, 354a.2, 354a.3, 354a.3, 354a.4, 354 6.1, 354 6.2, 354 6.3, 354 6.4, 355a.1, 355a.2, 355a.2, 355a.3, 355a.4, 355 6.1, 355 6.2, 355 6.3, 355 6.3, 355 6.4, 356a.1, 356a.2, 356a.3,</p>
--	--	--

356a.4, 356 6.1, 356 6.2,
356 6.3, 356 6.4, 356 6.4,
357a.1, 357a.2, 357a.2,
357a.3, 357a.3, 357a.4,
357a.4, 357 6.1, 357 6.1,
357 6.2, 357 6.3, 357 6.3,
357 6.4, 358a.2, 358a.3,
358a.3, 358a.4, 358a.4,
358 6.3, 358 6.4, 359a.2,
359a.3, 359a.4, 359 6.1,
359 6.1, 359 6.3, 359 6.4,
360a.1, 360a.1, 360a.1,
360a.2, 360a.2, 360a.3, 360
6.2, 260 6.3, 360 6.3, 360
6.4, 361a.1, 361a.2, 361a.3,
361a.4, 361a.4, 364 6.1,
361.3, 361.4, 362a.1, 362a.2,
362a.3, 362a.4, 362a.4, 362
6.1, 362 6.2, 362 6.3, 362
6.4, 362 6.4, 363a.1, 363a.1,
363a.2, 362a.3, 362a.3,
363a.4, 363a.4, 363 6.1, 363
6.2, 363 6.3, 363 6.4, 363
6.4, 364a.1, 364a.2, 364a.3,
364 6.1, 364 6.1, 364 6.2,
364 6.2, 364 6.3, 364 6.4,
364 6.4, 365a.4, 365a.2,
365a.3, 365a.4, 365 6.1, 365
6.2, 365 6.3, 365 6.4, 365
6.4, 366a.1, 366a.2, 366a.3,
366a.3, 366a.4, 366 6.1, 366
6.2, 366 6.3, 366 6.4, 367a.1,
367a.1, 367a.3, 367a.4, 367
6.1, 367 6.2, 367 6.4, 367
6.4, 368a.1, 368a.2, 368a.2,
368a.3, 368a.4, 368 6.1, 368
6.1, 368 6.2, 368 6.3, 368
6.4, 369a.1, 369a.1, 369a.2,
369a.3, 369a.3, 369a.4, 369
6.1, 369 6.2, 369 6.2, 369
6.3, 370a.1, 370a.4, 370
6.2, 370 6.2, 370 6.3, 371
6.2, 372a.1, 372a.1, 372a.3,
372a.3, 373a.1, 373a.2,
373a.4, 373 6.1, 374 6.4,
376a.3, 379a.1, 379a.2,
379a.2, 379a.4, 379a.4, 379
6.1, 380 6.2, 383a.2, 383a.4,

383 6.4, 384a.4, 384 6.I,
 385a.I, 385a.3, 386a.2,
 387a.I, 387 6.2, 387 6.3,
 388a.I, 388a.4, 388 6.4,
 389a.2, 389a.4, 389 6.I,
 390 6.3, 390 6.4, 391a.2,
 392 6.4, 393a.2, 393 6.I,
 394a.2, 394 6.I, 396a.2,
 397a.I, 397a.I, 399a.4, 399
 6.4, 400 6.2, 401 6.4, 401
 6.3, 402a.I, 403a.I, 403a.I,
 403a.4, 403 6.2, 403 6.4,
 404a.I, 404a.3, 404 6.I,
 406a.2, 407a.I, 407a.3,
 407 6.2, 407 6.3, 407 6.4,
 408a.I, 408a.3, 408a.4, 408
 6.2, 408 6.2, 408 6.3, 408
 6.3, 409a.I, 410a.I, 410a.I,
 410a.I, 410a.4, 410 6.4,
 412a.I, 412a.4, 412 6.I, 412
 6.I, 412 6.3, 412 6.3, 412
 6.4, 412 6.4, 413a.I, 413a.I,
 413a.3, 413a.3, 413 6.2, 413
 6.2, 413 6.3, 413 6.4, 414a.2,
 414a.2, 414 6.2, 414 6.3, 414
 6.3, 415 6.3, 416a.4, 416a.4,
 416 6.I, 416 6.I, 416 6.4, 418
 6.I, 419a.4, 419 6.4, 420a.4,
 420 6.4, 421a.4, 428 6.3,
 429a.I, 434a.3, 436a.3, 439
 6.2, 443a.2, 443a.3, 446a.2,
 447 6.3, 449a.4, 451 6.3,
 452a.4, 454a.4, 454 6.I,
 457 6.4, 461a.4, 464 6.I,
 462 6.2, 462 6.3, 462 6.3,
 464a.3, 464a.4, 464 6.4,
 465a.2, 465a.3, 465 6.2,
 466 6.I, 467a.2, 463a.3,
 463a.3, 463 6.3, 469 6.2,
 469 6.2, 469 6.3, 470a.I,
 471a.3, 471a.4, 471 6.3, 471
 6.3, 471 6.4, 472a.I, 472a.4,
 472 6.4, 473a.I, 473a.3, 473
 6.I, 473 6.2, 473 6.2, 473
 6.4, 474a.2, 474 6.2, 475
 6.I, 476 6.4, 477a.I, 477a.4,
 478a.I, 478a.4, 478a.4, 478
 6.3, 479a.I, 479a.I, 480a.I,
 480a.3, 480a.4, 480 6.3,
 481 6.I, 481 6.2, 481 6.4,
 482a.I, 482a.2, 482a.3.

482a.3, 483a.2, 483 6.1, 483
 6.2, 484a.2, 484a.2, 484a.1,
 484a.4, 484 6.2, 484 6.3,
 484 6.3, 484 6.4, 484 6.4,
 485a.1, 485a.2, 485a.2,
 485a.3, 483a.3, 485a.4,
 485a.4, 485a.4, 485 6.4,
 485 6.4, 485 6.4, 486a.1,
 486a.1, 486a.1, 486a.2,
 486a.2, 486a.4, 486a.4,
 486 6.1, 487a.2, 487a.4,
 487 6.2, 487 6.3, 487 6.3,
 488 6.4, 488 6.4, 488 6.4,
 489a.1, 489a.3, 489 6.1, 489
 6.3, 490 6.1, 490 6.4, 490
 6.4, 491a.1, 491a.2, 491a.3,
 491a.4, 491a.4, 491a.4,
 492a.1, 492a.1, 493a.1,
 493a.1, 493a.3, 493a.4, 494
 6.3, 495 6.2, 495 6.3, 495
 6.4, 496a.1, 496a.1, 496 6.1,
 496 6.1, 496 6.2, 496 6.4,
 497a.1, 497a.3, 497a.4, 497
 6.1, 497 6.4, 498a.1, 498 6.1,
 498 6.3, 498 6.3, 499a.2,
 499a.3, 499 6.4, 500a.1,
 500a.3, 501a.1, 501a.4,
 501a.4, 501 6.1, 501 6.4, 502
 6.1, 502 6.3, 503a.1, 503 6.2,
 503 6.3, 503 6.4, 504a.3,
 504a.3, 504 6.3, 505a.4,
 505 6.1, 505 6.1, 505 6.3,
 506a.2, 507 6.2, 508 a.3,
 508 6.3, 509a.1, 509 6.2,
 509 6.4, 510 6.3, 511a.4,
 511 6.3, 512a.1, 512a.1, 512
 6.2, 513a.2, 514a.3, 514 6.3,
 515 6.3, 516a.1, 516 6.2, 516
 6.2, 517a.1, 517 6.1, 517 6.1,
 518a.4, 519a.3, 520a.3, 520
 6.1, 520 6.2, 520 6.3, 521a.3,
 521a.4, 521a.4, 521 6.1, 522
 6.2, 522 6.4, 523a.1, 523a.4,
 523 6.1, 523 6.1, 523 6.3,
 523 6.3, 523 6.3, 523 6.4,
 524a.1, 524a.4, 525 6.3,
 526a.3, 527a.3, 528 6.1,
 528 6.2, 529 6.3, 529 6.4,
 530a.1, 530 6.1, 531a.3, 531
 6.2, 531 6.3, 531 6.4, 531
 6.4, 532a.1, 532a.1, 532a.3,

болдылар	بولدي لار – بولديلار	22Ia.3, 4I5 6.2, 4I7a.2, 4I7a.3, 4I8 6.2, 462 6.2, 464a.4, 468a.I, 48Ia.I, 486 6.4, 507a.I, 509 6.4, 5I0a.2, 5IIa.I, 5IIa.3, 5II 6.I
болушты	بولوشتى	487 6.I
боталады	بوته لادي - بوتالادي	2I9 6.4, 2I9 6.4
бошады	بوشادي	I83a.3, I97 6.4, 2I9 6.4, 306a.3, 360a.4, 367 6.2, 420 6.4
бошалды	بوشالدي	262 6.I, 505 6.3
бошатты	بوشاتتى- بوشاتى	397a.I, 406 6.2, 420 6.I, 44Ia.4, 500a.2
боғды	بوغدي	433a.I
боғулды	بوغولدي	48I 6.3
боғуздады	بوغوز لادي - بغوز لادي	234a.I, 337 6.2, 343 6.2, 447 6.3
боғузлаштылар	بوغوزلاشتى لار	507a.4
бузды	بوزدي	23I 6.4, 248a.3, 267a.3, 34Ia.3, 40Ia.2, 436 6.2, 443a.4, 453a.3, 469a.2
буздылар	بوزديلار	4I5a.I
бузыды	بوزيدي	242a.4
буздады	بوز لادي	4I7a.I
бузулды	بوزولدي	395 6.4, 466 6.I, 480a.2, 492a.2
буйурды	بويوردي - بيوردي	I94a.I, 395 6.3, 399a.3, 436a.3, 448 6.3, 497 6.4
булутланды	بولوتلاندى – بولوت لاندى	I74a.2, 403a.3, 503 6.3
булғады	بولغادي	I89 6.I, 263a.2, 268a.2, 274a.I, 278 6.2, 34Ia.3, 427 6.3, 430 6.I, 434a.3, 434 6.2, 442a.3, 488a.2
булғанды	بولغاندي	I7Ia.3, I75 6.4, 2IIa.4, 307a.2, 425a.3, 486 6.4, 490 6.2, 50Ia.2
булғандурды	بولغاندور لار	422a.I, 423 6.4,

булгашты	بولغاشتى	331a.2,
буруды	بورودي	197 б.4
бурунлады	بورون لادي	454 б.3
бурушты	بوروشتى	292 б.2, 323a.2, 499 б.2
бутады	بوتادي	422 б.2, 422 б.4
букавлaды	بو قاولادي	445a.4
бүкти	بوكتى	183 б.4, 214a.1
бүкайди	بو كايدي	523a.4,
бүкүлди	بو كولدي	532a.3
бүркaнди	بوركاندي	469 б.2, 493a.2
бүтти	بوت تى	171 б.2, 356 б.3
бүткaрди	بو تكاردي - بوت كاري	246 б.1, 438a.4, 510a.3, 515a.3
бүтрaди	بو ترادي - بترادي	249 б.4, 479 б.2, 483a.1, 487a.3, 492 б.4, 498 б.1, 526a.2,
бүтрaдилaр	بو ترادي لار	494 б.4, 498a.4, 531 б.3,
бүтрaлди	بترالدي	531 б.4
бүтрaтти	بتراتتى	438a.2, 497a.1
бүшкүрди	بوشكوردي	229 б.3

- Д -

дапшыды	دابشىدى - دابشى دى	202a.3, 202a.4, 209a.1
дагланды	داغلاندى	265a.2,
дадакланды	دادك لاندى	165 б.1,
дaди	ديدي	424a.2, 514 б.4, 56a.4, 517 б.1, 522a.4,
дaбрaтти	ديبراتي	223 б.1
догтулды	دوبتولدي	265 б.1, 279a.3
дoстлaшты	دوستلاشتى	454 б.4, 461 б.2
дoстлaштылaр	دوستلاشتيلار	510a.3
дурды	دوردي	283a.1
дүшмaнлaшты	دوشمن لاشتى	450 б.1, 457 б.2, 457 б.2
дүшмaнлaштылaр	دوشمن لاشتيلار	508 б.4

- Ж -

жылышды	جېلىشىدى	454 б.4,
жиркаладаи	جرکه لادی	267 б.4
жиркаладилар	جرکه لادی لار	268a.1
жожынлады	جو جینلادی	446a.1
жобжалади	جوئه لادی	375a.2
жуфтлашты	جفتلاشتی	458 б.3
жуфтлашдылар	جفتلاشدیلار	474a.3
журкади	جورکادی	495 б.2
журканди	جورکاندی	484a.4

- ы -

ыдады	ایدادی	290a.4
ыдлады	ایدالادی	238 б.1, 270a.4, 473a.2, 497a.2,
ыдланды	ایدلاندى	320a.4, 391a.3, 391 б.1, 398 б.3, 502a.1
ыдландурды	ایدлан دوردی	489 б.4, 490 б.1
ыдлатты	ایدлатتی	502 б.3
ылытырады	айлтирادی	468 б.1, 518a.1, 530a.2
ынанды	айнанды	272a.1, 390a.4,
ыржайды	айр جایدی	245 б.1
ысыды	ایسیدی	294a.2, 331a.1, 478a.1
ысыты	ایسیتی	370a.1,
ысытты	ایسیتتی - ایسیتی	371a.3, 419a.2, 437a.1, 511 б.3
ышанды	ایشанды	353 б.1, 44a.3, 464a.1, 500 б.3
ышанмады	ایشанмаدی	423a.1
ықранды	اقراندى	249 б.3

- и -

игади	ایکادی	271a.2,
игатти	ایکاتتی	372a.1, 424a.1

иглãнди	ايگاندي	168 6.2
игрãнди	ايكراندي	224a.2, 490 6.3, 496a.2
игрãндурди	ايكراندوردي	388 6.2
ийиди	ايبيدي	532a.3
ийлãди	ايلدي	235a.3
ийлãнди	ايلندي	48I 6.I
илинди	ايليندي	298a.I
илгãнди	ايلكاندي	494a.I
индии	ايندي	234 6.I, 385 6.3, 394 6.I, 480a.4, 480 6.2, 48Ia.2, 483a.I, 483a.2, 490a.I, 50Ia.2
индурди	ايندوردي	38I 6.4, 5I5 6.2
индãди	ايندادي - اندادي	I88a.2, 289a.I, 289a.2, 442a.I, 443a.I, 443a.3, 462 6.4, 462 6.4, 5I3a.4, 522a.3
индãштилар	اينداشتي لار - اينداشتيلار	5I0a.3, 5I0 6.2
инчкарди	اينجكردى - اينجكاردى	20I 6.2, 254 6.3, 280a.2
инрãди	اينكرادى	256 6.3
инрãнди	اينكراندى	256 6.3, 257a.2, 290 6.3, 3I9 6.2, 320a.4, 393a.3, 394 6.2, 49Ia.I, 505a.4
иринлãнди	ايرينك لادى	392a.3, 502 6.4
итурди	ايتوردي	200 6.I, 255 6.2, 394a.I
ичди	ايجدى	235 6.2, 3IIa.3, 477 6.4
ичти	ايجتى	2I4 6.3, 255 6.3, 296 6.3, 3I9a.4, 348a.2, 390a.I, 406a.4, 4I7a.3, 449 6.I, 452a.3, 463a.3, 468 6.3
ичиштилãр	ايجيشتيلار	4I7 6.I,
ичурди	ايجوردي	5I4 6.3
иштилар	ايشتيلار	4I5 6.I, 5I0 6.4
ишлãди	ايشلادى	226 6.I, 3I8a.4, 348 6.I
ишлãтти	ايشلاتتى	388a.I, 469a.2, 47Ia.4

- Й -

йавушты	ياوشتى	187 б.3
йавуқлашты	ياوق لاشتى	180 б.4, 456 б.3, 456 б.4
йадады	يادادي	228a.I, 333a.2, 333a.2
йазуқлады	ياز وقلادي	505 б.3
йайды	يايدي	202 б.3, 285a.2,
йайылды	ياينلدي - يايلاي	250a.I, 298 б.2, 336a.2, 437 б.1, 465a.4, 465a.4, 482 б.3, 520 б.1, 520 б.3
йайықшады	يايقشادي	338 б.1
йайлады	يايلادي - يايلاي	474 б.4, 503 б.1
йайрады	يايرادي	252a.2
йайратты	يايراتي	198 б.1, 227a.I, 263a.2
йалады	يالادي - يالاي	308 б.2, 492 б.1
йаланкачлады	يالانقالادي	447a.2
йаланғачлады	يالان غاچلادي	223a.I
йалбарды	يالباردي	469a.3, 492 б.4, 501 б.3, 521 б.2
йалдузлады	يالدوز لادي	422a.4
йалынлады	يالين لادي - يالينلادي - يالنلادي	250 б.1, 258a.2, 462 б.3, 469 б.1, 470 б.3, 477a.2, 487 б.3, 497 б.2, 499 б.4, 505a.I
йамады	يامادي	345 б.3
йаманлады	يامانلادي	567 б.4, 176 б.4, 283a.2, 424 б.1,
йанды		167a.2, 169 б.2, 171a.4, 172 б.2, 173a.2, 178 б.4, 185a.3, 197a.1, 210a.I, 234 б.3, 243a.I, 265 б.1, 272a.2, 272 б.1, 272 б.2, 275a.3, 275 б.2, 276a.2, 280 б.1, 280 б.3, 290a.4, 398a.2, 453 б.3, 458 б.4, 464 б.3, 469 б.1, 473 б.1, 479 б.1, 481 б.1, 481 б.1, 482a.2, 485a.4, 485 б.2, 487 б.2, 490a.4, 491 б.3, 493 б.2, 500a.1, 502 б.3, 531 б.1,

йандылар	ياندى لار	402a.4
йандурды	ياندوردي	190 б.4, 214 б.3, 234 б.2, 240 б.1, 266a.4, 275a.1, 342 б.2, 373a.4, 374 б.2, 378 б.3, 380 б.2, 387 б.3, 388a.4, 389a.3, 393 б.4, 395a.4, 398 б.4, 495a.4, 398 б.4, 406a.3, 421 б.2, 423 б.1, 427a.1, 436a.1, 438a.3, 438 б.2, 512a.3, 516 б.3, 518 б.2.
йанурды	يانوردي	453 б.3
йанчды	يانچدي	268a.2
йанчты	يانچتي	200 б.1, 277a.2-3, 343 б.3
йанчылды	يانچيلدي	483a.3,
йанкылды	يانقىلدي - يانقلدي	255 б.1, 298a.4, 310 б.3, 317 б.1, 350 б.1, 371a.2, 410 б.4.
йапты	ياپتي	195 б.4, 271a.3, 375a.2, 385 б.1, 388 б.3, 395a.2, 465a.1, 428 б.1, 429a.2, 429 б.1, 434 б.3, 439a.4, 446 б.4, 447a.4, 447 б.1, 461 б.2, 464 б.3, 468a.3, 489a.4, 490a.3, 504 б.4, 518a.2, 522a.1, 529 б.2
йапылды	ياپيلدي	202a.4, 212a.4, 465 б.4, 471 б.1, 501 б.4.
йапышты	ياپىشتي - يابىشتي	297 б.4, 315 б.3, 434a.3, 468 б.3, 495a.2, 515 б.4
йанышунды	ياشوندي	294 б.4, 322a.4, 469a.2, 489 б.2.
йаныштурды	ياشئوردي	239a.2
йарды	ياردي	194 б.1, 196 б.2, 198a.1, 240a.1, 250 б.3, 266a.3, 267 б.1, 268a.3, 439a.4
йарылды	ياريلدي	324a.4, 480 б.1, 481 б.4, 482 б.4, 483 б.3, 484a.1, 486 б.2, 490 б.2, 495a.1
йаратты	ياراتي - يراتي - ياراتي ياراتتى - يارات تي - ياراتتى	199a.3, 222 б.4, 225 б.3, 237 б.4, 333 б.2, 345 б.4, 432 б.4, 444 б.3

йарашды	ياراشدى	347 б.4
йарашты	ياراشتى	454a.3, 456a.3, 460a.4, 461a.1
йараштылар	ياراشتىلار - يراشتى لار - يراشتى لار	416 б.3, 463a.3, 467 б.2, 508 б.4
йараштурды	ياراشتوردي	456 б.1
йарашмады	ياراشمادي	228 б.1, 231 б.1
йарымлагты	ياريم لانتى	454 б.2
йарығады	يارىغادي	292 б.2
йаруды	يارودي	252 б.3, 334a.3, 342a.4, 378a.4, 378a.4, 397 б.2, 399 б.2, 488a.2, 499 б.2
йарумады	يارومادي	243a.3
йарутты	ياروتتى - ياروتى	397 б.2, 399 б.2, 443a.2, 518 б.1
йасады	يسادي - ياسادي	173a.3, 179 б.1, 206a.2, 270a.3, 271a.1, 279a.4, 336a.3, 402 б.4, 421 б.3, 436 б.4, 438 б.4, 442 б.4, 443 б.3, 446a.3, 464a.4, 444a.3, 457 б.2, 446 б.1, 468 б.1, 469 б.4, 488a.2, 492 б.4, 502a.2, 503a.4, 506 б.2, 527a.1
йасанды	يساندى	491a.1, 505 б.1
йастанды	يستاندى	500a.1
йатты	ياتتى - يات تى - ياتي	231a.4, 241a.4, 245 б.2, 347a.4, 348 б.2, 432a.2, 454a.1, 467a.3, 488a.4
йаткурды	ياتقوردي	382 б.3
йахшылады	يخشي لادى - يخشيلادى	447 б.4, 448 б.1, 516a.3
йашады	ياشادي	208a.3
йашарды	ياشاردي	199a.2, 236a.2, 345a.4
йашынады	ياشىندى - ياشيندى	185a.3, 396a.1, 470 б.4
йашынлады	ياشىن لادى	384 б.3
йашнады	ياشنادى	260a.3
йашунды	ياشوندى	477a.4, 511a.3, 516 б.4, 518a.3, 522a.4
йашурды	ياشوردي	212a.2, 266a.1, 334a.1, 342a.2, 448a.3, 456a.4, 464 б.2, 524 б.2
йакты	ياقدى	189 б.4

йакалды	يقالدي	493 6.4
йаагы	ياغدي	182 6.2, 261 6.2, 266 6.1, 269 6.1, 274 6.1, 387 6.3
йаагдурды	ياغوردي - يغوردي	198a.4, 379 6.2, 379 6.2, 392a.4
йааглады	ياغلادي	212 6.4,
йәди	بيدي - يدي	208a.1, 230a.2, 245a.4, 303 6.3, 314a.3, 315 6.4, 320 6.4, 322a.3, 322a.4, 470a.2, 472a.3, 477a.3, 496a.3,
йәдүрди	بيدوردي	372 6.1, 372 6.1, 389a.4, 430 6.4
йәлди	بيلدي	176a.1, 260 6.3
йәлпиди	بيلبيدي	442a.4, 501a.4
йәнди	بندى	264a.3, 392a.4
йәнкди	بنكدي	264 6.3, 265 6.3, 341 6.3
йәтти	بنتي - يتي - بيتي - بيتتي	167 6.2, 193 6.3, 203 6.2, 205a.4, 255a.2, 255a.2, 261 6.2, 277a.1, 315 6.2, 327 6.2, 329a.4, 341a.2, 373 6.1, 375a.2, 375a.4, 386a.1, 398a.1, 398a.3, 422 6.3, 429a.1, 432a.1, 438a.3, 444 6.2, 468a.4, 468a.4, 504a.3, 511a.1, 511a.2
йәтпиди	بيتپيدي	386a.4
йәтпигги	بنتپي	489a.3
йәткурди	بئگوردي	256 6.2, 270 6.2, 327 6.1, 371a.3, 378 6.2, 383a.3, 383 6.2, 386a.2, 385a.3, 392 6.3, 394 6.4, 395a.2, 396 6.3, 419 6.2, 431 6.2, 440 6.2, 447a.2, 447 6.3, 457a.4, 472 6.4
йәшди	بيشدي	269a.3
йәшпиди	بيشپدي - يشلدي	310a.4, 483a.4, 499a.3
йәшпиди	بيدلاندي	169a.3, 299a.2, 305a.1
йәшпирадди	بيلتيرادي - ييلترادي	205 6.1, 205 6.2, 253 6.1, 254a.3, 260a.2, 494a.3
йәшпиди	بيلتيرادي	193a.1, 248a.2, 346a.1, 448a.4, 497 6.1, 305 6.4

йыртты	يیرتی - یرتی - ییرتی	237 б.2, 237 б.2, 241а.3, 432 б.3, 433 б.4, 465 б.4
йырылды	йиртілди	361а.2, 482а.1, 481 б.2, 481 б.4, 481 б.4, 494а.4, 495а.1
йықды	йиғды	347а.1, 406а.2, 529а.4
йықылды	йиғилди - йиғилди	202 б.4, 410а.1, 413а.2, 482 б.1, b483 б.3, 497а.3, 502а.1, 504а.4
йықытты	йиғити	214 б.4, 381 б.1, 389 б.4
йығды	йиғди - йиғди	177а.3, 177 б.1, 182а.3, 220 б.4, 223а.3, 270 б.3, 277а.3, 344 б.3, 387а.3, 422а.1, 425а.1, 431 б.3, 444 б.2, 462а.4, 479а.1, 524 б.1, 530 б.4
йығыды	йиғиди	426а.3, 430 б.4
йығылды	йиғилди - йиғилди	254а.2, 476а.2, 514а.4, 514 б.2, 531а.3, 532а.1
йығылдылар	йиғдилар - йиғдилар	221а.1, 221а.1, 385 б.2, 463 б.2, 467а.1, 486 б.3, 486 б.4, 492 б.2, 494а.4, 504 б.1, 514а.4, 523 б.1
йығлады	йиғилди - йиғилди	173 б.4, 175 б.3, 179а.3, 188а.1, 217 б.4, 274а.4, 447 б.2, 462 б.4, 513 б.2
йығлатты	йиғилти	447 б.2
йығлашты	йиғилшти	461а.3
йығылды	йиғилди	347 б.2
йибарди	йирди - йирди	266а.2, 267 б.4, 375а.3, 387 б.1, 441 б.1, 472 б.2
йибардилар	йирдилар	416а.3
йибирди	йиғилди	336б.4, 371а.4, 376 б.1, 382а.2, 395а.4, 404а.4, 419 б.3, 449 б.4, 453 б.1, 455а.4, 458а.2, 515а.4
йититти	йитити - йитити	259 б.2, 265а.4, 341 б.3, 384а.1, 392а.1, 438а.4

йолукдым	يولوقديم	198 б.3
йонды	يوندي	176 б.2, 193 б.4, 218 б.4, 226 б.3, 259 б.2, 268б.1- 2
йоқалды	يوقالدي	310а.3
йоғузды	يوغوزدي	241а.1
йоғурды	يوغوردي	198а.1
йорди	يوردي	197а.4
йоталди	يوتالدي	349 б.2, 530а.4
йуды	يودي	198а.2, 243 б.4
йумды	يومدي - يمدي	267а.3, 381а.2, 405а.3, 430а.3
йумулды	يومولدي	466а.3
йумалатты	يومالاتتي	524а.3
йумруклады	يومروق لادي	456 б.1
йумруклаштылар	يومروق لاشتيلار	417 б.1
йумуруклады	يمورق لادي	247 б.4
йумуртқалады	يمورت قالادي	171 б.3
йумшады	يومشادي	175а.1
йумшагты	يومشاتي	446а.4
йутгы	يوتي - يوتتي - يوت تي	233 б.1, 247 б.2, 301 б.4, 310а.1, 311а.3, 466 б.2, 466 б.4, 471а.1, 492 б.1
йубарди	يوباردي	430а.1
йүганлади	يوكان لادي	390а.2
йүгүрди	يوكوردي	176а.1, 214а.4, 227 б.3, 242 б.2, 258 б.3, 286а.3, 377 б.4, 385 б.4, 479 б.1, 479 б.3, 513а.4
йүгүругги	يوكوروتتي	396а.3, 396 б.2
йүзди	يوزدي	216 б.3
йүкәлди	يوكлади	393 б.3, 416а.2, 434 б.2, 435 б.1
йүкәлдиңди	يوك لاندي	395 б.1
йүлди	يولدي	238 б.2, 492а.1
йүлүди	يولودي	237 б.1
йүнәлди	يونكلادي	171а.4

йўрди	يوردي	195 6.2, 208 6.4, 223 6.2, 236a.2, 343a.4, 463a.2
йўриди	يوریدی	283 6.1, 374a.4, 447a.3, 463 6.4, 475a.2, 476a.3, 477 6.1, 483 6.2, 488a.3, 529 6.1
йўруди	يورودي	169a.1, 171a.2, 241 6.4, 274a.1, 441 6.4
йўргўзди	يورگوزدی	492a.1, 498a.3
йўрутти	يوروتتى	403 6.4, 427 6.4
йўрушти	يوروشتى	460 6.4
йўруштилар	يوروشتىلار -	509 6.1, 510 6.1
йўракланди	يوراك لاندی	462a.2

- K -

кавшәди	كوشادى	472a.1, 529 6.1
кәзди	كيزدى	442 6.2, 444a.2
кәздиләр	كيزدىلار	277 6.2, 432a.2
кәздүрди	كيزدوردى	444a.2
кәкирди	كيكيردى	486 6.1
кәлди	كيلدى	167a.1, 170 6.2, 171 6.4, 175 6.2, 189 6.1, 203a.1, 203 6.1, 204 6.1, 204 6.4, 206 6.3, 212a.1, 258 6.3, 259a.1, 274a.3, 281a.3, 286 6.1, 290a.1, 291 6.2, 291 6.3, 294 6.2, 309a.3, 315 6.1, 322a.1, 322a.2, 330a.1, 335a.1, 336 6.2, 338 6.3, 342 6.1, 371a.1, 371 6.1, 372 6.4, 373a.2, 374 6.3, 377a.1, 385a.1, 388a.3, 394a.1, 405a.1, 418a.2, 424a.3, 451a.2, 458a.2, 460 6.3, 461 6.2, 466a.4, 479 6.3, 484a.1, 488a.4, 492a.1, 504a.4, 505a.3

кэлдилар	килди лар	429a.3
кэлтүрди	клтوردى – кил турди	216a.3, 352 б.1, 350 б.3, 374a.1, 377a.2, 377 б.4, 380a.1, 386 б.1, 390a.4, 395a.1, 399 б.1, 422 б.3, 430a.2, 447 б.1, 447 б.2, 450 б.4, 466 б.4, 468a.1, 471 б.3, 533a.3
кэлүрди	килорди	233 б.4
кэмүрди	киморди	239 б.3, 494 б.3
кэнәшти	кешти	456a.4
кэнәшти	кешкешти	459a.1, 520a.4
кэнгәшти	кешкәшти	451a.1
кэнәчләштиләр	кешкәләштиләр	418 б.2
кәрилди	кәрилди	498 б.2, 505a.1
кәсди	кәсди	217 б.1, 225 б.1, 238a.4, 241 б.3, 267 б.3, 347 б.4, 469a.4, 472a.3, 474a.1, 493a.2
кәсти	кәшти - кәшти	177a.4, 194a.3, 198 б.4, 214a.4, 228 б.3, 232 б.2, 244a.1, 245 б.3, 246a.1, 246 б.3, 247 б.1, 249 б.4, 263 б.3, 264 б.1, 264 б.3, 265a.4, 265 б.3, 266 б.4, 266 б.4, 271a.4, 272 б.3, 344 б.2, 347 б.3, 405 б.3, 434a.1, 436a.4, 454a.2, 494a.1, 496 б.4, 529a.3
кәсәди	кәсәди	493a.2
кәсәлди	кәсәлди	479 б.2, 497 б.2
кәсилди	кәсилди - кәсилди	246 б.3, 481a.3, 482a.3, 482 б.4, 487 б.2
кәгги	кәгги - кәгги	168 б.4, 188 б.4, 245 б.1, 269 б.2, 281a.1, 383a.1, 435 б.1
кәгәлди	кәгәлди	472 б.4
кәгәрди	кәгәрди	177a.2, 190a.2, 214 б.1, 234a.4, 400 б.4, 402a.1, 429 б.1, 446 б.3, 453 б.2, 517a.1

кэтардилар	кытар дилар	415a.2
кэтилди	кытылды	499 б.1
кэтурди	кыттурди	474 б.1
кэчди	кычди	173a.1, 230 б.2, 280 б.3, 292a.1
кэчти	кычти	197a.4, 197 б.3, 265 б.1, 286a.4, 337a.1, 384a.2, 459a.2, 496 б.2, 504 б.4
кэчикти	кычикти – кычик ти	371a.1, 486a.4, 488a.2, 492a.2, 496a.2, 506 б.3, 510a.2
кэчиктурди	кычиктурди	423 б.2
кэчилди	кычилди	298 б.4
кэчурди	кычурди	168a.4, 172a.3, 172 б.3, 339a.2, 389 б.3, 401a.2, 401 б.4, 405a.3, 405a.4, 418 б.3, 446 б.1, 447a.1, 459 б.4, 503a.4
кыйди	кыди	288a.2, 308 б.1, 452a.1, 464 б.2, 470a.2, 476a.4, 487a.2, 490a.3, 491 б.3, 492 б.2, 493a.2, 495 б.1, 498a.2, 499a.2, 501a.3, 504a.1, 516a.2, 529 б.4, 530a.2, 530 б.3, 530 б.4, 531a.1
кыйлурди	кылурди	269 б.2, 288a.1, 380 б.3, 384 б.1, 429a.4, 431a.4, 442a.3, 446 б.2, 525a.1, 529a.1, 529a.4
кирди	кырди - кырди	208 б.2, 208 б.2, 258a.1, 261 б.4, 278a.2, 278a.3, 280a.3, 280a.4, 346a.4, 378a.4, 386a.1, 391a.2, 396 б.3, 402 б.1, 452 б.4, 455a.4, 469a.4, 481a.2, 491a.3, 496 б.3, 497 б.4, 499a.3, 501 б.3, 503a.3, 530 б.2
кирдилар	кырдилар	286a.1
кирарди	кырарди	501 б.1

кишанди	кишандی	339a.3
кишанлади	кишанلادی	437a.2
кишанади	кишнаدي	242 6.2, 253 6.4
кӧдурди	кодوردی	382 6.2, 387 6.1, 396a.2, 423 6.2, 437a.2
кӧзуксанди	козуوکسانی	502a.3
кӧзутти	козуوتتی	453 6.1
кӧкарди	кокарدی	208a.4, 260 6.3, 304a.3
кӧкартти	кокарتی	374 6.4
кӧкради	кокрادی - کوکراڊی	191 6.3, 223 6.4, 251a.1, 258a.3, 375 6.2, 524 6.2, 525 6.1
кӧксади	коксади	206 6.2, 217a.1, 261a.4, 311 6.3
кӧмди	коуди	225 6.4, 249a.1, 258a.3, 379a.3, 392 6.3
кӧңилланди	коңкл ланди	453a.1
кӧңилсиди	коңкил сиди	221a.4, 293a.1
кӧңилсинди	коңкл синди	220a.1
кӧпди	копди	283 6.4
кӧпти	копти	522 6.1
кӧпукланди	копук ланди	375 6.3, 498a.3
кӧрди	корди	302 6.2, 303 6.1, 351 6.2, 380a.4, 442a.1, 450 6.2, 460a.3, 461a.3, 470 6.1, 475 6.1, 477 6.4, 265 6.1, 265 6.1, 513 6.2, 519 6.2, 519 6.4
кӧрдилар	кордилар – کوردیلار	507 6.3, 509 6.3, 517 6.4
кӧргүзди	коркозди	176a.2, 176a.3, 232a.3, 269a.3, 291a.3, 375 6.2, 377a.3, 377 6.2, 403a.4, 426a.2, 442 6.1, 459 6.2, 489a.2, 509 6.4
кӧрунди	коронди	394a.4, 446a.1, 503 6.1, 509 6.2
кӧрүрди	корорди	276 6.2

кѳрүшти	کورشتی - کوروشتی	440 6.3, 450a.3
кѳтарди	کوتاردي	203a.2, 230 6.4, 242a.1, 259 6.1, 261a.4, 271 6.4, 281a.4, 285 6.3, 342 6.3, 345 6.2, 374 6.4, 394a.2, 394a.3, 402a.2, 427a.2, 429 6.2, 469a.4, 471 6.2, 490a.4, 495 6.1, 517 6.3, 531 6.2
кѳтардилар	کوتارديلار	469a.4
кѳтүзди	کوتوزدي	466 6.3
кѳтүрди	کوتوردي	209 6.3, 344a.1, 383a.1, 401a.1, 446 6.3, 467a.1
кѳтүрдилар	کوتوردي لار	495 6.1
кѳчти	کوچتي	350a.4, 496a.3, 502a.4
кѳчтилар	کوچتي لار	495 6.2
кѳчүрди	کوجوردي	387 6.1
күванди	کوواندي	465a.2, 505a.1
күваништи	کووانيشتي	461 6.1
күваништилар	کووانيشتيلار	508a.3
күйди	کويدي	179 6.2, 267a.4, 332a.4, 462 6.1, 465 6.1, 466a.4, 468a.1, 491 6.2, 494a.4, 505 6.1, 520 6.4
күйдүрди	کويدوردي	265 6.4, 267a.4, 274a.3, 279a.2, 337a.3, 340a.1, 348a.3, 381a.1, 384 6.4, 394a.3, 432 6.2, 442 6.1
күлди	کولدي	316a.2, 470a.3, 512a.2, 527a.2
күлдүрди	کولدوردي	386 6.2
күлүмсинди	کولوم سيندي	226 6.3
күлүмсунди	کولوم سوندي	496 6.2
күнилади	کون لادي	327a.1
күрашти	کوراستي	454a.1
күраштилар	کوراستيلار	415a.3
күчади	کوجادي	391a.4
күчланди	کوج لاندي - کوچ لاندي	502 6.4, 506 6.1
күчлاندүрди	کوج لندوردي	449a.1

- M -

манды	ماندى	467 б.1,
маңды	مانكدي	477a.1
манқды	مانقدي	288 б.3
манқрады	مانقرادي	262 б.4
мақтады	ماقتادي - ماقندي	211 б.3, 260 б.4, 301 б.1
маңизади	مينكزادي	425 б.2, 455 б.4, 461a.3, 461 б.1
маңизатти	مينكز اتتي	444 б.2, 457a.1
маңизаштилар	مينكز اشتيلار	416a.4
михманлады	مهمانلادي	402 б.3
минди	ميندي	296 б.1, 358 б.1, 477a.1, 523 б.4
миндурди	ميندوردي	372a.4
миңашти	مينكاشتي	313 б.1
минаштурди	مينكاشتوردي	384a.1
миңашти	مينك كشتي	410a.3
муниди	مونيددي	313a.3
муңзади	مونكزادي	503 б.1
муңради	مونكرادي	341 б.4
мунақрады	مونقكرادي	276a.2

- N -

надўмлашты	نديم لاشتي	456 б.1
надўмлаштылар	نديم لاشتيلار	417 б.1
нақғалады	نقطلادي	225a.2
наққучишти	نوگوجشتي	450 б.2

- O -

оады	اوزدي	282 б.2, 338a.1
оинады	اوينادي	262 б.3, 279a.2, 287a.2, 292 б.2, 293 a.3, 297 б.4, 298 б.3, 452a.3, 457a.1, 487 б.2, 506a.1, 527 б.3

ойнадылар	оинадилар	507a.2
ойнаштылар	оинаштилар	508a.3
олжалады	олжелады – олже лады	22 б.3, 321 б.3, 497 б.3
олтурды	олтурды – ол турды	191 б.2, 229a.1, 260a.4, 284a.3, 327 б.3, 376 б.3, 380 б.1, 391a.1, 400a.3, 405 б.2, 406 б.4, 460 б.1, 468a.2, 490a.4, 494 б.2, 517 б.2, 518 б.3
олтурдылар	олтурдилар – ол турды лар	416 б.3, 500a.4
олтурушты	олтурушты	452 б.2
орды	орды	191a.1, 265 б.3,
орнатты	орнатты	422 б.1,
орталады	орталады	476 б.3
ортаклаштылар	ортлашты лар	469a.1
ортағлашты	ортағлашты	455a.2
ортағлаштылар	ортағлаштылар	415 б.4
осурды	осурды – осурды	233 б.4, 237a.3, 287 б.3
оталады	оталады	461 б.3
отлады	отлады	282a.4, 345 б.1, 401a.3, 467a.1
отладылар	отладылар – отлады лар	352a.4, 468a.2
отлатты	отлатты	352a.3
оқшады	оқшады – оқшады	1876.4, 391a.3, 454a.2
оқшатты	оқшатты	177 б.2, 188a.3, 437a.4, 445 б.4, 498a.1
оқшатыштылар	оқшатыштылар	417 б.3
оқтулды	оқтулды	281a.4
оқуды	оқуды	181 б.2, 186a.3, 200a.4, 246a.3, 291a.3, 335a.2, 342a.1, 432a.1 434 б.2, 450a.2, 452 б.3, 469 б.1, 489a.2, 490a.2
оқуштылар	оқуштылар	508 б.2
оғрады	оғрады	489a.4
оғырлады	оғырлады	239a.4
оғурлады	оғурлады	269 б.1

өгди	اوگدي	340a.3, 375a.4, 404 б.2, 419a.3, 425a.1, 430 б.3, 436 б.3, 438a.1, 442a.3, 463a.4
огиди	اوگيدي	488 б.2
өграштиләр	اوگر شتيلار	507 б.1
өгуштиләр	اوگو شتيلار	418a.2
өгранди	اوگر اندي	193a.2, 212 б.2, 214a.2, 237a.3, 255a.3, 286a.3, 293 б.2, 296a.2, 312 б.4, 328 б.1, 474a.4, 486 б.3, 497a.4, 501 б.1, 514a.1
өграндиләр	اوگر انديلار	508 б.2
өгратти	اوكر اتتي – اوكراتي – اوكرات تي	371a.4, 383a.4, 389 б.3, 422a.1, 422a.3, 423 б.2, 432a.3, 436a.1, 437a.3, 442 б.3, 493 б.1, 512a.4
өгуранди	اوگورندي	497 б.3
өгсуди	اوگسودي	172 б.4, 172a.1, 202a.2, 466a.3
өгсутти	اوگسوتتي	168 б.2, 202a.2, 253a.3, 259a.4, 267 б.1, 343 б.3, 378a.1, 427 б.4, 439a.3
өлди	اولدي	174 б.1, 178a.3, 203 б.1, 207a.3, 273 б.2, 274 б.3, 275a.4, 506a.3
өлдурди	اولدوردي	178a.4, 210a.4, 240 б.2, 266a.1, 341 б.4, 344 б.1, 347 б.3, 376 б.3, 380a.1, 398a.3, 398 б.4, 475a.3, 506a.3
өлтурди	اولتوردي – اول توردي	218 б.3, 222 б.4, 472 б.1,
өлчәди	اولچادي	205 б.4, 286 б.3, 428a.2, 458 б.1
өлчәкләди	اولچاكلادي	475a.3,
өлти	اوبتي – اوبتي	277 б.1, 322a.3, 435a.3
өлкәләндурди	اوبكالاندوردي	378 б.3
өрди	اوردي	224 б.4
өсурди	اوسوردي	288a.4, 305a.3, 476 б.4

õти	اوتتي - اوتي - اوت تي	178a.4, 195 6.1, 205a.1, 273 6.1, 277a.3, 277a.4, 280a.1, 404a.3, 504 6.4, 515a.1
õтади	اوتادي	184 6.1
õтарди	اوتاردي	446 6.4
õтунди	اوتندي	192 a.3
õтуштиләр	اوتوشتيالار	415 6.2
õшти	اوشتي	193 6.1
õчди	اوجدي	294 6.1
õчти	اوجتي	479a.4
õчурди	اوجوردي	371a.4, 375 6.1
õчашди	اوجاشدي - اوجاشدي	251a.1, 453a.4
õчашти	اوجاشتي - اوجاشتي	450 6.4, 451a.4, 456 6.4, 457a.3
õчаштилар	اوجاشتيالار	510a.4

- П -

пышды	بيشدي	397a.3, 531a.1,
пышты	بيшти	295a.1, 300a.1, 486 6.2, 528 6.4,
пышурды	بيشوردي	191a.1, 227 6.3, 269 6.4, 293a.2, 374 6.2

- P -

pазлашты	رازلاشتي	460 6.1
pазлаштылар	رازلاشتي لار - رازلاشتيالار	475 6.3, 507a.3

- C -

саурды	ساوردي	178 6.2, 286 6.4
саутты	ساوتتي	191a.2, 424 6.4, 488 6.4
сайбады	صاييادي	402 6.3

салды	سالدي	167a.4, 189a.3, 199 б.4, 200 б.4, 205 б.3, 205 б.3, 207a.I, 207 б.2, 213a.I, 219a.4, 219a.4, 220a.3, 222 б.1, 231 б.3, 234 б.1, 241 б.4, 249a.3, 249a.3, 263 б.1, 269a.2, 273 б.4, 280 б.3, 334a.3, 335a.I, 335 б.1, 337a.4, 339a.3, 371a.3, 371 б.3, 371 б.3, 374a.3, 381 б.1, 387 б.3, 389 б.2, 389 б.4, 390a.3, 394a.2, 395 б.1, 396a.3, 396 б.4, 396 б.4, 401 б.1, 403 б.3, 416a.2, 404a.1, 406 б.2, 418 б.1, 425 б.4, 426 б.1, 431 б.3, 432a.I, 433 б.2, 436a.2, 438 б.4, 439a.4, 441a.2, 442 б.4, 443 б.2, 443 б.4, 451a.4, 454a.2, 460 б.2, 461 б.2, 475 б.4, 480 б.4, 489 б.1, 492a.3, 493a.3, 493 б.4, 496 б.4, 497a.2, 502a.3, 509a.3, 516a.I, 528a.3, 528 б.2, 528 б.1, 530a.2, 530 б.2
салдылар	салдырлар	418a.3, 467a.4
салыды	салыды	235 б.2
салынды	салынды	496a.4
салындырды	салын дорды	487a.I
салынды	салынды	456a.3
салындылар	салындылар	415a.3
салынды	салынды - салынды	185 б.3, 221 б.3, 264a.4, 405a.2, 438 б.1, 512a.I, 516 б.4, 517a.2, 517 б.3, 520a.2, 522 б.2
салынды	салынды	449a.4
салынды	салынды	230 б.2
салынды	салынды	228a.I

санчты	سانچتي	213 б.1, 233 б.3, 260a.1, 351a.1
санчышды	سانچىشى	287a.2, 449a.4
санчышты	سانچىشتى	450 б.2
санчыштылар	سانچىشتىلار	416 б.2, 506 б.4
санқыды	ساقىدى	262a.2
санқлады	ساقلادى	282 б.2
саралады	ساره لادى	193a.3
сарғарды	سار غاردى	300 б.2
сасыды	ساسىدى - ساسيدى	170 б.4, 212a.2, 249 б.3, 323a.1, 323a.1
сасынды	ساسىندى	248 б.1
сатты	ساتتى	172a.4, 177a.2, 345a.2
сахлады	ساخلادى - سخلادى	186 б.1, 200a.3, 223 б.2, 236 б.1, 266a.2, 311a.1, 335a.4, 352a.2, 352a.2, 399a.1, 422a.2, 435 б.3, 437 б.2, 449 б.1, 461a.2, 462a.3, 465 б.1, 465 б.2, 465 б.3, 465 б.3, 466 б.4, 478 б.3, 486 б.4, 488a.3, 491a.1, 491a.2, 491a.2, 492a.4, 498a.2, 499 б.1, 500a.2, 500a.3, 506a.3, 510 б.4, 517a.4
сахланды	ساخلاندى	465 б.3
сақлады	ساقلادى	180a.2, 182 б.1, 185a.3, 247a.1, 277 б.4, 278 б.1, 283a.3, 374a.2, 386 б.2, 394 б.4
сақладьлар	ساقلايدىلار	453a.4
сақланды	ساقلاندى	254 б.1
сачды	ساجدى	266a.4
сачты	ساجتى	175 б.3, 194a.3, 408a.1, 430 б.1
сачағланды	ساجاغلاندى	488a.1
сачырады	ساجيرادى	248a.1
сағды	ساغدى	177 б.1, 186a.1, 462 б.1, 476 б.2

сағанды	ساغاندى	195 б.3
сағылды	ساغلىدى	285а.3
сағынды	ساغىندى - ساغىندى	195 б.3, 296а.1, 327а.4, 426 б.3, 441 б.3, 445а.3, 450а.1, 490а.3
сағындурды	ساغىندوردى	378а.3
сағлады	ساغلادى	248 б.4
сэвди	سيودى	315а.2, 333а.4, 391 б.1, 516 б.1, 516 б.1
сэвинди	سيوندى - سيوندى	194 б.4, 298а.4, 299а.3, 300а.4, 300 б.4, 317а.2, 317а.3, 353 б.2, 377 б.2, 412а.2, 463а.1, 474а.3, 488а.3, 488а.4, 531а.4
сэвиниди	سيونىدى	466 б.3, 513а.2
сэвиндурди	سيون دوردى - سيوندوردى	234а.1, 265а.1, 373 б.3, 374а.2, 374 б.4, 377 б.2, 387а.2, 424 б.1, 430 б.3
сэвүнүштилар	سيوونوشتىلار	417 б.3
сэзди	سيزدى	229а.2, 271а.3, 397 б.2, 474а.2, 476 б.2, 491а.3, 500 б.4, 500 б.4, 519 б.1
сэкради	سيكردى	257 б.1, 288 б.3
сэкриди	سيكرىدى	197а.2, 228а.2, 228 б.2, 231а.3, 249 б.2, 276а.4, 280 б.2, 287а.3, 287а.4, 458а.1, 484а.2
сэкиранди	سيكىرنىدى	224 б.4
сэкиритти	سيكىرىتى	404 б.4
сэкириштилар	سيكىرىشتىلار	418а.1
сэмрди	سميردى	212а.3
сэмрғти	سميرتتى	437а.1
сэмриди	سميرىدى	322 б.3
сэмриғти	سميرىتى	391а.1
сэди	سيىدى	264 б.3
сэғти	سيىغىتى	341 б.1, 472 б.2
сэғурды	سيزغوردى	342 б.4

сылады	سیلادی	457 б.1
сынды	سزدي - سیندي	198a.1, 250 б.3, 260a.2, 480 б.2, 481a.3, 482a.4, 482a.4, 482 б.4, 483 б.1, 483 б.4, 490 б.4, 497 б.3
сындурды	سیندوردی	172a.2, 180 б.3, 202 б.2, 226 б.2, 238a.3, 246a.3, 247a.3, 247 б.1, 264 б.2, 268 б.4, 270a.1, 336a.4, 338a.1, 378a.2, 381a.4, 428 б.1
сынады	سینادی	195a.4, 291a.2, 406a.4, 422a.2, 434a.2, 464 б.1, 471a.4, 477 б.4
сычты	سیچتی	284 б.4
сықды	سیقدی	239a.1
сықты	سیقتی	225a.4
сығды	سیغدی	344a.4
сығынды	سیغندی - سغندی - سیغیندی	183a.2, 261 б.1, 275 б.3, 275 б.4, 294 б.3, 459a.1, 462a.2, 465a.1, 497a.4, 501 б.2, 520a.3
сығындурды	سیغندوردی	420 б.2
сығышты	سیغیشتی	410a.2
сыгурды	سغوردی	410a.2
сийди	سیدی	280 б.1
сийдурди	سیدوردی	400 б.1
силкиди	سیلکیدі	202 б.1
силкитти	سیلکتі	263a.1, 266 б.2
синди	سینکدی	184 б.4, 215 б.1, 215 б.1, 218a.2, 248a.4, 253a.4, 279a.3, 400a.2, 482 б.1
синмади	سینکمادی	319 б.4, 473 б.3
синилмади	سینکلامادی	410 б.3
синурди	سینкوردی	246a.3, 486 б.3
сойды	سویدی	226 б.2, 234a.3, 238 б.3, 285a.4, 341a.1, 425a.1, 428a.3, 490 б.3

сойылды	سويلىدى	480 б.1
сонды	سوندى	274a.4, 283 б.3, 505a.2
сорды	سوردي	236a.3, 275a.4, 330 б.1, 349 б.1, 423a.2, 472 б.1, 487a.3, 489 б.1, 491 б.3, 493 б.3, 494a.3, 498 б.3, 499a.1, 511 б.3, 513 б.1, 518 б.4, 522a.2
соруштылар	سوروشتىلار	416a.3
соқалды	سوقالدى	208 б.4
соқуды	سوقودى	347 б.1
соғалды	سوغالدى	276 б.4
сөйлашди	سويلاشدى	457a.1
сөйлашти	سويلاشتى	449a.4, 450a.4
сөзләди	سوزلادى	176 б.1, 179a.4, 181 б.3, 199 б.3, 212 б.4,) 227a.4, 230 б.2, 234 б.2, 240a.2, 244 б.4, 267a.2, 283 б.2, 289 б.1, 372 б.1, 373a.3, 374 б.3, 379 б.2, 386a.3, 387a.1, 408 б.4, 430a.2, 433a.3, 436 б.1, 436 б.4, 450a.2, 456 б.4, 459a.1, 487 б.2, 488a.1, 488 б.2, 491 б.1, 492a.4, 494 б.2, 496 б.3, 497a.1, 498a.1, 531a.3
сөзләдиләр	سوزلادىلار	417 б.1
сөзләдим	سوزلادىلادىم	195a.3
сөзлашти	سوزلاشتى	459 б.1
сөзлаштилар	سوزلاشتىلار – سوزلاشتىلار	417a.1, 488a.1, 507a.3, 509a.1, 510a.1
сөкди	سوكدى	214 б.2, 238a.2
сөктн	سوكتى	246 б.2, 285a.1, 286 б.1, 439 б.4, 456a.4
сөкүнгиләр	سوكوشتىلار – سوكوشتىلار	416 б.3, 417 б.4, 471 б.2, 510a.2

сувады	سووادى	196 б.4, 439a.1, 445a.4, 445 б.3, 446a.4
суварды	سوواردى	432 б.4
сувсады	سوسادى	294 б.2, 309 б.2, 326a.4, 328a.1, 370a.3
сувсатты	سو ساتتى	371a.4
суйуркады	سورقدى	175 б.4, 204 б.2, 256 б.4
сунды	سوندى	422a.1
сунлады	سونلادى	219a.3
сустайды	سو سائدى	370 б.1, 390 б.1
сучыды	سو جدى	337 б.3
сукты	سو قدى	260 б.2, 396 б.1, 420a.3, 432 б.1, 513a.3, 513a.3
суғты	سو غتى	376 б.1
сүзди	سوزدى	335a.1, 423a.3, 433a.3, 443 б.3, 447 б.1
сүпүрди	سوبوردى	224a.3, 230a.4, 270a.2, 270 б.3
сүрди	سوردى	187 б.2, 192a.3, 235 б.1, 267 б.4, 269 б.1, 279 б.4, 286a.2, 335 б.2, 342a.1, 343 б.3, 392 б.4, 399a.2, 404 б.1, 405a.2, 425a.4, 425 б.4, 428 б.3, 450 б.3, 464 б.2, 488 б.2
сүрүлди	سورولدى	464 б.3, 483 б.4
сүртүлди	سورتولدى	332a.2
сүртти	سورتتى – سورت تى	179 б.2, 207 б.1, 207 б.1, 215 б.4, 268 б.2, 345 б.2, 407a.2, 424 б.3, 424 б.3, 488 б.3, 494a.4, 501 б.3, 525a.1
сүсилди	سو سادى	480a.2
сүсти	سو ستى	220 б.2

-Т -

тайанды	تاياندي	4636.4, 468 б.2, 473а.4, 473 б.3, 499 б.3, 500 б.1, 507 б.3
тайылды	تاييلدي	255а.4, 290а.3, 314 б.3, 490 б.1
талады	талادي	185 б.1, 459а.2
таладылар	талاديлар	507а.2
талавдылар	талاو ديالار	418 б.3
таланды	талان دي	336 б.1
талатты	талатتى	373 б.1, 399 б.1
талашды	талашدي	468 б.2
талаштылар	талашتيالار	509 б.1
талланды	талландي	405 б.4
тамды	تامدي	198а.3, 237а.1, 261а.2, 296 б.2, 480 б.3, 487а.1, 498 б.4
тамызды	تاميز دي	428а.4
тамыздурды	تاميز دور دي	379а.4, 526 б.3
танды	تاندي	198а.4, 341 б.1, 379 б.4, 477 б.1, 490 б.4, 514а.1
таныды	تاندي	236 б.1, 493 б.4
танымады	танмади	307а.4
танлады	танлади	170а.2, 377а.4, 461а.2, 462 б.4, 464а.2, 467а.2, 474 б.1, 475 б.1, 477 б.1, 477 б.3, 503а.1, 512 б.4, 514а.2
таңлады	танклади	297а.4
танқрады	танқради	337а.2
танурлады	танурлади	179 б.1, 183 б.4
тапды	таپدي	207а.4, 258а.3, 521 б.4
тапты	тапти	176а.4, 190а.3, 277а.4, 306а.4, 326а.2, 327 б.1, 337а.3, 374 б.3, 380а.1, 406а.1, 446а.3, 454 б.1, 467 б.1, 472а.1, 476а.2, 493а.3, 498а.2, 498 б.2, 504 б.2, 511 б.3, 514 б.2, 517а.1, 518а.3, 519а.1, 519 б.1, 519 б.2, 520а.2, 521 б.2

тапылды	تابيلدى	258a.3, 337a.3, 525 б.4
тапынды	تابيندى	192a.4, 353a.4
таплады	تاب لادى - تابلادى	443 б.2, 487 б.1
таптурды	таптурدى	395a.1
тапшурды	тапшурدى	435 б.4, 497 б.1
тарады	тарادی	203a.3, 466 б.3
тартты	тартти - тарти - трети	169a.4, 210a.2, 216a.2, 219 б.1, 235a.1, 242 б.3, 262a.3, 264 б.2, 264 б.3, 269 б.1, 275a.4, 292a.1, 292 б.4, 320a.1, 336a.3, 339 б.4, 340a.2, 340a.4, 342 б.3, 346a.3, 347 б.2, 352a.1, 381a.4, 440 б.4, 448a.1, 459 б.1, 462a.3, 463a.1, 463a.2, 467 б.1, 470a.1, 473a.1, 477a.1, 477 б.2, 486 б.1, 496a.1, 532a.2
тартылды	тартильди	479 б.2, 480 б.4, 483a.1, 484a.4, 488a.3, 492a.2
тартышды	тартишди	460a.2
тартыштылар	тартишдилар	506 б.4
таты	татти - татти	279 б.2, 497 б.2
тафсирлады	тафсирлади	525a.2
тақты	тақти	270a.3, 440 б.2
тақалды	тақалди	222a.3
тағды	тағти	246a.4
тэбради	тибради - тиради	223 б.2, 265 б.2, 495a.2, 525a.4, 525 б.4, 526a.1, 526 б.2, 526 б.3
тэбранди	тибранди - тиранди	204 б.3, 233a.1, 237 б.3, 243a.3, 277a.2, 462 б.2, 472a.4, 530 б.2, 530 б.3, 530 б.3
тэбратти	тибранти - тиранти	170a.2, 263 б.1, 265 б.3, 268 б.3, 271a.2, 381a.4, 434a.1, 438a.4
тэгди	тигиди	172 б.4, 201 б.2, 209a.4, 261 б.4, 263 б.2, 273a.3, 284a.1, 327 б.1, 371a.3, 389a.3, 398a.1, 468 б.2, 476 б.1, 478a.4, 505a.3

тэгиди	تېگىدى	172a.2
тэгүрди	تېگوردې	174 б.4, 179a.4, 180 б.1, 188 б.2, 188 б.3
тэзганди	تېزگاندى - تېزگندى	276a.4, 280 б.2, 400a.3, 444a.4, 526a.3
тэзгандүрди	تېزگندوردى	400 б.1
тэлүрди	تېلوردى	321a.1
тэнлашти	تېنلاشتى - تېنكلاشتى	449a.4, 450 б.1, 455 б.2, 459 б.2
тэнлаштиләр	تېنلاشتىلار	510a.4
тэнлаштүрди	تېنكاشتوردى	445 б.2
тэнлашмади	تېنكاشمادى	417a.1
тэнлаштүрди	تېنكاشتوردى	242 б.4
тэңрәди	تېنگرادى	455 б.2
тәпти	تېپتى	338a.2
тәпилди	تېپىلدى	478 б.1
тәпинди	تېپىندى	242a.2, 246a.2, 400 б.3, 404a.1, 439 б.3, 441 б.2, 459 б.1
тәпиндиләр	تېپىندىلار - تېپىندىلار	470 б.2, 509a.1
тәпиништиләр	تېپىنىشتىلار	507 б.4
тәрди	تېردى	180a.2, 199 б.1, 204a.3, 276 б.1, 478a.3, 492a.3
тәриди	تېرىدى	467 б.3
тәрләди	تېرلادى	315a.1, 338a.1, 498a.3
тәшди	تېشىدى	188 б.1, 438 б.1, 443a.1
тәшти	تېشتى	185a.2, 263 б.4
тәшилди	تېشىلدى	498 б.1
тәйды	تېندى	185 б.1, 195a.1, 195a.1, 199 б.3, 229a.2, 243a.4, 260 б.1, 268a.1, 280a.1, 286a.4, 345 б.1, 358a.4, 352 б.4, 377 б.4, 430a.4, 443 б.4, 452 б.2, 454a.3, 527a.3
тәйдылар	تېدىلار	511a.2
тәйылды	تېيىلدى	314 б.2
тәпнды	تېپىندى	213a.4, 218 б.2, 224a.3, 256a.3, 262a.3, 354a.2, 382 б.4, 419a.4, 402 б.1, 518a.2, 519 б.4, 521a.3, 530a.1, 532a.3

тындурды	تيندوردي – تين دوردي	394a.4, 398 б.2, 437a.1, 442a.4, 525a.3
тыңлады	تينكلادي	468 б.2
тырмады	تير مادي	341a.2
тырмалады	تير مالادي	424 б.3
тытты	تينتتى	201a.2
тизди	تيزدي	207a.3, 248a.1, 436 б.1, 481a.2
тизилди	تيز يلدي - تيز لدي	471a.3, 473 б.2
тикди	تيكدي	229 б.4, 265a.2, 474a.1
тикти	تيكتي	227 б.3, 235 б.4, 278a.1, 278a.1, 340 б.3, 392 б.3, 428 б.4, 503 б.2
тикилди	تيكيلدي	225a.1
тилди	تيلدي	178 б.1, 206a.4, 267 б.2, 425 б.1
тилади	تيلادي - تلادي	179 б.4, 181 б.1, 187a.2, 193a.2, 265 б.4, 282a.4, 348a.2, 349a.4, 387a.2, 391 б.4, 398 б.4, 414a.4, 429 б.2, 449 б.2, 459a.4, 463a.4, 463 б.2, 464 б.1, 466a.1, 467a.4, 467 б.1, 472a.2, 474a.4, 475 б.4, 476 б.4, 477a.3, 477 б.1, 487a.4, 488 б.1, 492a.3, 493 б.3, 495a.2, 497a.2, 497 б.2, 500 б.2, 504 б.2, 505a.1, 506a.2, 510 б.1, 511 б.4, 511 б.4, 512a.1, 512a.2, 512a.3, 512a.3, 512 б.1, 512 б.1, 512 б.1, 512 б.2, 512 б.2, 512 б.3, 512 б.3, 513a.1, 513 б.3, 513 б.3, 513 б.4, 513 б.4, 513 б.4, 514a.2, 514a.2, 514 б.1, 514 б.1, 514 б.2, 514 б.2, 514 б.4, 515a.1, 515a.3, 515 б.1, 515 б.2, 515 б.4, 516a.1, 516a.2, 516a.2, 516a.2, 516a.3, 516a.3, 516 б.1, 516 б.3, 517a.3, 518a.2,

		518a.4, 518 б.1, 518 б.4, 519 б.2, 519 б.3, 520a.2, 520a.2, 520a.2, 520a.3, 520a.4, 520a.4, 520 б.1, 520 б.2, 520 б.3, 520 б.4, 521a.2, 521a.2, 521a.3, 521 б.1, 521 б.1, 521 б.3, 521 б.4, 522a.1, 522a.1, 522a.2, 522a.3, 522a.3, 522a.4, 522a.4, 522 б.1, 522 б.2
тиладилар	تىلادىلار	510 б.1
тилашди	تىلاشدى	459a.3
тиргүзди	تىرگوزدى	198 б.3, 379 б.4, 421a.2
тирилди	تىرىلدى	171 б.1, 198 б.3, 332 б.1
тирради	تىتىرادى	202 б.1, 463 б.2, 466a.1
тиррагги	تىتىراتتى	375 б.3
тишлади	تىشلادى	211 б.4, 222 б.3, 247 б.1, 344a.1, 348a.3, 348 б.3, 407 б.2, 521 б.3
тозытты	توزتى	435a.4
тойды	تويىدى	408 б.1, 476a.4
толды	تولدى	214 б.4, 294 б.4, 342a.4, 462a.3, 465 б.1, 486 б.2, 407 б.2
толдурды	تولدوردى	196a.1, 230a.3, 288a.2, 350a.3, 382a.3, 384 б.4, 385a.2, 389 б.3, 426 б.4, 528a.3
толтурды	تولتوردى	218a.3
толады	تولادى	321 б.1
толқады	تولقادى	181a.1
толғады	تولغادى	489 б.2
толғатты	تولغاتتى	524a.2
топынды	توپىندى	348a.1
тошақлады	توشاق لادى	221 б.2
тоқыды	توقدى	173a.3
тоқуды	توقودى	219 б.4, 221a.4, 262 б.1, 447a.1, 526 б.3
тоқулды	توقولدى	361 б.1
тоқсады	توقئادى	189 б.4, 252 б.3
тоқуңның	توقونوشنى	477 б.2

төкди	توكدي	2II 6.3, 2I4 6.3, 239a.I, 250 6.2, 27Ia.I, 240 6.I, 383a.4, 526a.4
төкти	توكتي	173 6.3, 173 6.4, 186 6.4, 263 6.I, 338a.4, 380a.I, 395 6.I, 402 6.4, 4I9 6.I
төкүлди	توكولدي	172a.I, 186 6.4, 2II 6.3, 245a.2, 250 6.2, 26Ia.3, 263 6.2, 273a.2, 310 6.3, 314 6.4, 338 6.I, 388 6.3, 479 6.3, 480a.4, 48I 6.3, 482a.4, 482 6.2, 483 6.I, 485a.I, 494 6.I, 503 6.2, 530 6.I, 53Ia.3, 53Ia.4
толжиди	تولجدي	379a.2
төнтарди	تونكتاردي	335a.4, 42Ia.I, 429 6.I
төнтариди	تونكتاريدي	479a.4
төнтарилди	تونكتاريادي	468 6.4
төнүлди	تونكولدي	167a.4, 234a.2, 380a.4, 4IIa.4, 5I9a.3
төнүлдүрди	تونكول دوردي - تونكولدوردي	38I 6.3, 445a.I
төнүлтти	تونكولتي - تونكولتي	397a.2, 402a.4
төшәди	توشادي	20Ia.I, 338a.4, 34I 6.2, 422a.2
туйдылар	تويديلار	307a.4
туйуркады	تويورقادي	236 6.4
тунықды	تونقدي	369 6.I
турды	توردي	170a.3, 189a.I, 189 6.2, 198a.2, 210a.2, 210a.4, 2II 6.2, 235a.2, 236 6.2, 244a.2, 244 6.3, 249a.I, 249a.2, 260a.I, 262a.I, 264a.3, 268a.I, 282a.3, 282 6.3, 298a.2, 322 6.4, 33I 6.3, 333 6.4, 334 6.3, 335a.2, 379a.4, 383a.I, 388a.4, 39I 6.I, 40Ia.4, 4I6a.I, 435a.3, 458a.4, 458 6.4, 467a.3, 500 6.I, 507 6.4, 508 6.2, 52Ia.3
турдылар	توردي لار	4I8a.2

туруштылар	توروشتىلار	510a.4
туркузды	تورقوزدى - ترقوزدى	198a.2, 391a.I, 392 6.4
турғарды	تورغاردى	336 6.2
турғузды	تورغازدى	227 6.4, 373 6.3, 389 6.3
турғурды	تورغوردى	261a.I, 423a.3
турамады	ترامادى	284a.I
турлаклады	تورلاق لادى	213 6.1
тутты	توتى - توتتى - توت تى	173a.I, 180a.I, 182a.3, 189a.I, 191 6.3, 193 6.2, 195 6.4, 200a.I, 223 6.1, 225a.3, 230 6.3, 231a.3, 232 6.1, 249 6.3, 271 6.1, 282 6.2, 284 6.1, 294a.4, 294 6.1, 295a.2, 305a.2, 310a.2, 310 6.2, 312a.I, 316a.4, 324 6.1, 359a.I, 368a.4, 369 6.3, 370a.4, 374a.I, 375 6.2, 376a.2, 378 6.3, 381a.I, 385 6.2, 389 6.2, 392a.I, 397a.I, 398 6.3, 399 6.3, 405 6.2, 405 6.2, 405 6.4, 411a.2, 420a.3, 423a.I, 434a.4, 438a.I, 440 6.2, 441a.3, 446 6.1, 450 6.4, 451 6.3, 453a.2, 457a.II, 459 6.2, 462a.3, 463 6.2, 463 6.4, 464a.2, 464 6.1, 465 6.1, 467a.2, 469 6.3, 470a.3, 470 6.4, 471 6.4, 471 6.4, 472 6.1, 475 6.3, 476 6.1, 478 6.4, 484 6.1, 487a.I, 489a.2, 493a.I, 494 6.1, 495a.3, 495 6.4, 497 6.1, 498 6.2, 500 6.1, 500 6.4, 501a.2, 503a.I, 503a.2, 503a.2, 505 6.2, 509a.3, 512 6.1, 513a.I, 513 6.1, 513 6.2, 513 6.2, 515 6.4, 517a.3, 517 6.2, 517 6.2, 519a.2, 520 6.1, 521 6.2
туттынар	توتتى لار	472 6.2, 501a.2

тутулды	توتولدى	235 6.4, 238 6.2, 298 6.1, 325 6.3, 368a.1, 407a.4, 469 6.3
туттурды	توتوردى	238 6.1
туташды	توتاشدى	257 6.3
туташты	توتاشتى	259a.2
туғды	توغدى	257 6.2, 264 6.4, 272a.4, 502a.2
туғурды	توغوردى	203a.4, 206a.4, 259a.2, 388 6.3, 397a.4
түгди	توكدى	290 6.4
туғанди	توكندى - توكاندى	182 6.1, 203 6.3, 244a.3, 256a.3, 290a.1, 303a.1, 307 6.1, 370a.3, 420 6.3, 518 6.3
туғатти	توكاتى - توكانتى	377a.3, 388a.4, 394a.4, 439 6.4, 518a.2
түзди	توزدى	435a.2
түзәлди	توزادى	504a.2, 506 6.1, 516 6.1
түзәтти	توزاتتى - توزاتى - توزا ت تى	374 6.4, 401a.4, 415 6.4, 431 6.4, 438 6.1, 439a.3, 444 6.1, 445 6.1, 449a.1
түрди	توردى	374a.4
түртти	تورتتى	382 6.2
түтүнләди	توتونلادى	212 6.2
түшди	توشدى	244 6.1, 257a.4, 257 6.3, 269a.2, 282 6.4, 298a.4, 351a.4, 380 6.2, 391 6.3, 429a.2, 443a.3, 458a.4, 470 6.4, 480a.1, 480 6.2, 482 6.3, 496a.2, 507a.3
түшдиләр	توشدىلار	368 6.2
түшти	توشتى	184 6.3, 255a.2, 287a.2, 395 6.3, 415a.1, 416a.1
түштиләр	توشتىلار	381 6.2
түшүрди	توشوردى	233a.2, 388 6.1, 388 6.2, 393 6.2, 441 6.3, 512a.2

- Y-

увалады	اولادى	207 6.3, 207 6.4, 207 6.4, 249a.1, 495a.2
увыды	اوبىدى	304a.1

узады	اوزادي	205 6.3, 206a.4, 260 6.4, 521a.2
узалды	اوز الادي	521a.1
узатты	اوز التتي	288 6.4, 418 6.4, 445 6.4, 509a.2
уйалды	اويالدي	317 6.1, 332 6.2, 470a.3, 501 6.2, 523a.2
уйадтты	اويالتتي	442 6.4
уяғлады	اوياغلادي	191 6.4
уйыды	اويبيدي	328 6.4
уйытты	اوييتتي - اوييتي	405 6.4, 444 6.2
уйыхлатты	اويخلاتتي	375 6.3
уйығанды	اويغاندي	192a.2
уйуды	اويودي	195 6.1
уйутты	اويوتتي	401 6.1
уйуклады	اويوقلادي	173 6.3
уйқанды	اويقاندي	519a.3
уйғанды	اويغاندي	263a.1, 306a.1, 411 6.3, 471 6.1, 498a.2, 501a.1
уйғатты	اويغاتتي	378a.4, 397a.2, 437 6.2, 444 6.2
уланды	اولاندي	473 6.3
улашты	اولاشتتي	415a.2, 458 6.1, 500 6.2
улаштылар	اولاشتيلار	417a.2, 417a.4, 418a.3
улаштурды	اولاشتوردي	261 6.2
улашурды	اولاشوردي	221a.4
улашутурды	اولاشوتوردي	336a.1
улуды	اولودي	184a.2
улутты	اولوتتي	442a.1
улутлады	اولوغ لادي	393 6.1, 425 6.3, 427 6.1, 434 6.1, 436a.2
улутланды	اولوغ لاندي	284a.2
улғайды	اولغايددي	397a.3, 421 6.4, 530 6.1
улғайтты	اولغايتتي	373 6.4
умунды	اوموندي	208a.2
ушмады	اومونمادي	492a.2, 504a.1
ушутты	اونوتتي	329a.3, 381 6.2, 510a.4
ушуттурды	اونوت توردي	405a.1, 447a.3

урды	وردی	179 б.3, 190 б.4, 195 б.3, 199 б.2, 206а.3, 206 б.2, 206 б.2, 209а.3, 209а.3, 211а.1, 213 б.3, 214а.1, 216а.4, 216 б.2, 216 б.3, 216 б.4, 220 б.1, 221а.3, 229а.3, 232 б.3, 232 б.4, 233а.2, 237 б.3, 238а.2, 247 б.4, 247 б.4, 257 б.3, 260а.2, 263 б.3, 268 б.3, 288 б.1, 313 б.1, 348а.3, 389 б.1, 408а.2, 427 б.2, 427 б.4, 430 б.3, 430 б.2, 431а.2, 431а.4, 433а.3, 441а.3, 447а.1, 470 б.3, 471а.1, 493 б.4, 495а.1, 496а.1, 515а.3, 524 б.2, 528а.2, 529 б.3
урушды	اوروشدی	452 б.2, 454а.3
урушдылар	اوروشدی لار	462а.4
урушты	اوروشتی	449 б.2, 450 б.2, 455а.3, 455 б.4, 456 б.4
уруштылар	اوروشتیлар – اوروشتی لار	415а.4, 416а.2, 507а.1, 508а.1
уруштурды	اوروش تورди – اوروشтурدی	237 б.1, 429 б.1, 453а.3, 455 б.3
уручты	اوروچتی	463а.4
утты	اووتتی	198а.3
учты	اوچتی	432 б.3
учурды	اوچурدی	445 б.2
ушты	اوшتی	170 б.1, 191а.4
ушалды	اوشالدی	256 б.1, 482 б.3, 498а.4, 505а.2
ушатты	اوشатتی - اوشاتی	263а.1, 265 б.4, 267а.3, 423 б.1, 438а.2
уғузды	اوغوزدی	259а.3

– ŷ –

ŷzŷldi	اوزولدى	463a.1, 483a.1
ŷzŷlŷshilär	اوزولوشتيالار	416 б.4
ŷztŷzdi	اوزتوزدى	223a.2
ŷlāshdi	اولاشدى	436a.4, 440 б.4
ŷlāshdilär	اولاشدى لار	470 б.4
ŷlāshildi	اولاشلدى	482a.4
ŷlāshiti	اولاشتى	458a.3, 456a.4, 497a.1
ŷlāshitilär	اولاشتيالار	416 б.4, 500a.3
ŷlāshitŷrdi	اولاشтурди	247a.4
ŷmdādi	اومدادى	460 б.3
ŷnlādi	اون لادى	527a.1, 527a.4
ŷrdi	وردى	224a.3
ŷshŷklādi	اوشوك لادى	446 б.2

– Ф –

фасарлады	فسار لادى	405 б.3
-----------	-----------	---------

– X –

хырхырады	خرخيرادى	524a.3
хорлады	خوار لادى	426a.4
хоруллады	خورولدادى	253 б.3
хушлады	خوشلادى	329 б.1

– х. –

хасадалады	חסדלادى	220 б.3
хужожатлашты	حجت لاشتى	457a.2

– X –

хамзалады	همزه لادى	228 б.2
ҳариди	هاردى	223a.2, 480a.3, 513a.4

харуди	هارودي	421a.3
харунлады	هارون لادي	200 б.3
харқузды	هار قوزدي	421a.3
хўрди	هوردي	191a.1, 199 б.2, 219a.2, 220a.4, 252 б.4
хўркти	هوركتي	221 б.2, 252a.2
хўрпайди	هوربايدي	466a.2, 491 б.1

- Ч -

чайнады	چاينادي	2042a.б 207 б.4, 488a.4
чалды	چالدي	240a.3
чапты	چاپتي	288 б.1
чарлады	چار لادي - چار لادي	167a.1, 169a.2, 179a.1, 218a.4, 219 б.2, 219 б.3, 220 б.1, 224 б.3, 227a.3, 237a.2, 239 б.1, 240a.3, 244 б.4, 250 б.4, 252a.1, 252 б.1, 253a.4, 254 б.4, 286a.2, 289a.4, 290 б.4, 339a.2, 346a.3, 406 б.3, 425 б.2, 436 б.3, 442a.2, 512a.4, 518a.1, 525 б.2, 526 б.1, 526 б.1, 526 б.3, 527a.1, 527 б.1, 527 б.1, 527 б.4
чарладылар	چار لادي لار - چار لادي لار	236 б.1, 238a.3, 463 б.1, 527 б.4
чарлашды	چارلاشدي	250 б.4
чарлашты	چارلاشتي	511 б.1
чарлаштылар	چارلاشتي لار	462 б.2, 509a.4
чақты	چاقتي - چاقتي	182a.3, 339 б.4
чақылды	چاقيلدي	205a.4
чақыштурды	چاقيشتوردي	404 б.3
чағты	چاغتي	352 б.1
чэчаклади	چيچاك لادي	378a.3
чэчакланди	چيچاك لاندی	443a.2
чыдады	چيدادي	400a.4, 520 б.4
чағырдады	چيغیر دادی	253 б.2

чынады	جينادي	218a.4, 223a.I, 226a.2, 402a.I
чынарды	جيناردي	340 б.1
чыкды	چيقودي	235a.I, 483a.4
чыкты	چيوني - چيوني	180a.3, 184 б.3, 188 б.1, 189a.2, 190a.I, 198 б.2, 203 б.2, 207a.2, 207a.2, 210 б.2, 255a.3, 265a.3, 292a.2, 328 б.1, 335 б.1, 335 б.4, 344a.4, 373 б.4, 374a.I, 374a.I, 376a.2, 376a.2, 378 б.2, 393 б.2, 431a.3, 477 б.2, 483a.2, 494 б.2, 496a.3, 496 б.1, 501 б.2
чыктылар	چيوني лар - چيوني	219a.4, 406 б.2, 508 б.1
чыкарды	چقарди - چيقاردى - چيقاردى	201a.3, 238 б.4, 266 б.1, 268 б.4, 288 б.2, 298 б.4, 345a.I, 345a.3, 374a.2, 406 б.1, 419 б.4, 424 б.3, 44a.I, 472 б.3, 447a.4, 498a.4, 512a.2, 514a.3, 514a.4, 529a.4
чыкышты	چикешти	452 б.1
чыкчады	چيقچади	189a.2
чыгды	چгди - چيغدى	240a.I, 330 б.4
чыгты	چгити - چيغتى	314 б.3, 335a.I
чығарды	چигарди	381 б.3-4, 382a.I, 396 б.2, 448a.2, 475 б.4, 516 б.4
чинади	جينادي	168 б.4, 173 б.3, 181 б.4, 195 б.4, 201a.4
чинилдади	چينكيلادي	255 б.1
читти	چитти - چيتي	183 б.3, 194a.4, 217 б.2, 229 б.2, 422 б.4, 424 б.2, 429a.2, 491a.3, 496 б.3
чишти	چишти	294a.I, 502a.I, 529a.2
чөкди	چокди	207a.4
чөкти	چокти	520a.I
чөкарди	چокарди	398 б.3
чөркади	چоркади	475 б.2

чөркәшти	چورگاشتى	479a.3
чулғады	چولغادى	277a.2, 443a.2, 473a.2, 490a.2
чулғанды	چولغاندى	499 б.1
чухлады	چوخلادى	499a.3
чуриди	چورىدى	307a.3, 319a.4, 488 б.3
чүшкүрди	چوشكوردى	488 б.2

- III -

шалдырады	شالديرادى	526a.2
шапалаклады	شابالاقلادى - شابلاقلادى	347a.1, 456 б.1,
шапалаклаштылар	شابالاقلاشтыلار	417 б.1
шарылдады	شاريلدادى	252a.4, 359a.1
шархалады	شاره لادى	524 б.4
шаркылдагты	شارقىلداغتى	529 б.3,
шакылдады	شاقىلدادى	283 б.3
шишди	شىشىدى	353 б.3, 463 б.1, 500 б.3
шишти	شىشىتى	179a.2
шишады	شىشادى	406 б.3

- K -

кабарды	قاباردى	210a.1, 310 б.4, 492a.4
кавурды	قاوردى	180a.1, 239 б.1
кадады	قدادى - قادادى	264 б.4, 392 б.1
казыды	قازدى	199 б.1, 223a.4, 464a.4
кызғанды	قازغاندى	217 б.3, 217 б.4, 462a.4, 463a.3, 468a.3, 478a.4
кайнады	قاينادى	171a.3, 179 б.3, 253a.1, 277a.1
кайнагты	قايناتتى	406 б.4
кайтарды	قاي تاردى	264a.1
кайғурды	قاي غوردى	493 б.1

қалды	قالدي	280 б.4, 309 б.1, 318а.3, 330 б.3, 342 б.1, 376 б.3, 378а.3, 428а.4, 429а.2, 487а.4, 493 б.2, 498а.1, 489 б.3, 513а.1, 530а.3, 530а.4
қалынлады	قالين لادي	415 б.1, 449 б.4, 472 б.1
қалынлаштылар	قالينلاشتيلار	416 б.3
қалмады	قالمادي	495 б.3
қамады	قمادي - قامادي	205 б.2, 256а.2, 308а.3, 427а.1
қамчылады	قمجیلادی - قمجی لادي	220 б.3, 278 б.2
қанды	قاندی	332 б.3, 493а.1, 506 б.1
қандурды	قاندور دی	420 б.2
қапады	قابادی	400а.1, 494а.2, 451а.4
қападылар	قابادی لار	384 б.4
қапладылар	قابلادی لار	468а.3
қарады	قارادی	334 б.1
қарыды	قاریدی	169 б.1, 190 б.3, 232а.4, 284а.2, 394 б.2, 445а.2, 445а.4,
қарытты	قاریتی	436 б.2,
қарылады	قاریلادی	345а.4,
қарышлады	قارشلادی	224 б.2,
қарышты	قارشتی	531 б.4
қармады	قارمادی	187а.1, 236а.1, 265 б.2, 452 б.3, 462 б.1, 465 б.3, 467 б.3, 472а.3, 493 б.2,
қатты	قاتی - قتی - قانتی	233а.3, 270а.4, 270 б.1, 273а.1, 279 б.1
қатылды	قانتیلدی	196 б.1, 273а.1-2
қатылышды	قانتیلاءدی	274а.2,
қатылышты	قانتیلیشتی	451 б.1, 453а.4, 463а.2, 466 б.2
қатылыштылар	قانتیلیشتیلار	507а.4,
қатышды	قانتیشدی	300а.1, 523 б.2,
қатышты	قانتیشتی	523 б.2,
қатыштурды	قانتیش توردی - قانتیشتور دی	190а.4, 526а.1
қатышурды	قانتوشور دی	430 б.1, 434а.2
қатуштурды	قانتوشتور دی	219 б.3, 230а.4

кагушурды	قاتوشور دى	217 6.1
качды	قاجدى - قاجدى	227a.2, 237a.2
качты	قاجتى - قاجتى	252 6.2, 482 6.1, 499a.4, 514a.1
качтылар	قاجتىلار	508a.4
качурды	قاجوردى - قاجوردى	248a.3, 514a.1
кашты	قاشتى	171 6.2, 171 6.3, 188 6.3, 334a.2, 336 6.4,
кашыды	قاشتى - قاشتىدى	266a.1, 268 6.2, 336a.1, 499a.3, 525a.3,
кақты	قاقتى	228a.2, 422a.1, 422a.2, 440a.4
кақыштылады	قاقيشتىلادى	508 6.1
кақлады	قاق لادى	438 6.2
кызарды	قызاردى	335a.4, 484 6.4, 486a.1, 500a.1
кызытты	قызىتى	190a.1, 419a.2
кылды	قىلدى	67a.3, 167 6.4, 168 6.2, 170a.1, 170a.4, 170 6.2, 170 6.4, 171a.4, 172 6.2, 173 6.1, 173 6.4, 174a.1, 175 6.2, 175 6.2, 177a.1, 178a.2, 178a.3, 178 6.1, 178 6.1, 179a.3, 180 6.3, 181a.1, 181a.3, 181a.4, 181 6.4, 182a.1, 182a.2, 182a.4, 182 6.4, 183 6.3, 184a.1, 184 6.2, 187 6.2, 189a.1, 191a.2, 191 6.3, 192a.1, 192 6.4, 193a.3, 193 6.3, 194a.1, 194a.2, 194 6.2, 195a.2, 195a.4, 196 6.1, 196 6.4, 197 6.1, 197 6.4, 198a.3, 198 6.1, 200 6.4, 204a.3, 206a.2, 207 6.2, 208a.1, 210a.4, 210 6.3, 210 6.4, 211a.1, 1 213a.3, 214a.3, 216 6.1, 217a.4, 218a.1, 218a.2, 218 6.1, 222a.1, 222a.4, 222 6.1, 222 6.2, 223 6.4, 224 6.3, 225a.2, 226 6.1,

	<p> 225 6.2, 225 6.4, 227a.I, 228a.I, 232a.3, 233a.2, 233a.4, 233 6.2, 234a.I, 235a.4, 236 6.2, 236 6.4, 238 6.4, 239a.3, 240 6.3, 241a.2, 241 6.I, 242 6.4, 243a.I, 243a.3, 245 6.3, 245 6.3, 245 6.4, 245 6.4, 246 6.4, 247a.I, 247a.I, 247a.2, 247 6.3, 248a.4, 248 6.2, 251a.2, 251 6.I, 252a.3, 258 6.4, 259a.4, 259 6.I, 261a.2, 261 6.3, 263a.3, 263 6.2, 265a.3, 266 6.I, 266 6.2, 266 6.2, 266 6.4, 267 6.3, 268a.4, 268 6.3, 269a.2, 269 6.4, 270a.I, 270 6.2, 270 6.4, 272a.I, 272 6.3, 272 6.3, 273a.4, 274 6.I, 274 6.2, 275 6.1-2, 276a.I, 276a.4, 276 6.2, 279a.I, 280a.2, 281a.2, 282 6.I, 283a.3, 284a.4, 284 6.3, 285a.4, 285 6.I, 285 6.2, 286a.4, 287a.4, 288 6.4, 288 6.4, 289 6.2, 289 6.I, 289 6.3, 290a.2, 290 6.2m, 291a.I, 292 6.I, 293a.I, 293a.I, 293 6.3, 294a.I, 295 6.3, 297a.I, 299 6.1, 300a.3, 301a.3, 302 6.I, 304a.2, 304a.2, 310 6.3, 311a.4, 311 6.1, 312a.4, 313 6.2, 316a.I, 316 6.3, 318 6.2, 319 6.I, 326a.2, 326a.3, 335a.3, 336 6.3, 337 6.I, 337 6.I, 337 6.2, 338 6.2, 338 6.4, 339 6.1, 339 6.2, 339 6.3, 339 6.4, 340a.I, 340a.4, 341a.3, 342 6.2, 342 6.3, 343a.I, 343 6.4, 345a.3, 345 6.3, 346 6.3, 346 6.4, 347a.2, 347 6.2, 348 6.1, 348 6.2, 349a.2, 349a.2, 349a.3, 349 6.3, 349 6.4, 350a.I, 350a.2, 350 6.3, 352a.4, 356a.2, 369a.4, 372a.4, 372 6.3, 372 6.4, 373a.I, 374 6.3, 375a.I, 375a.I, 375a.3. </p>
--	---

375a.3, 375 6.4, 375 6.4,
376a.4, 376a.4, 376 6.2,
376 6.3, 376 6.4, 376 6.4,
377 6.2, 378 6.1, 378 6.4,
378 6.4, 379 6.1, 379 6.3,
380a.2, 380a.3, 380a.4,
380a.4, 380 6.1, 380 6.2,
380 6.3, 380 6.4, 380 6.4,
380 6.4, 381a.1, 381a.2,
381a.3, 381 6.1, 381 6.3,
382a.3, 382a.4, 383a.3, 383
6.1, 383 6.2, 383 6.3, 383
6.4, 384a.1, 384a.3, 384a.4,
384 6.1, 384 6.2, 384 6.2,
384 6.2, 384 6.3, 385a.4,
385 6.4, 386a.1, 386 6.1,
386 6.3, 386 6.4, 387a.1,
387a.1, 387a.3, 387a.4,
387a.4, 387 6.1, 387 6.1,
387 6.4, 388a.1, 388a.2,
388a.3, 388 6.2, 388 6.4,
389a.2, 389a.2, 389 6.1,
389 6.4, 390a.2, 390a.4,
390 6.1, 390 6.3, 391a.1,
391a.2, 391 6.3, 391 6.4, 391
6.4, 392a.2, 392a.4, 392
6.2, 393a.1, 393a.3, 393a.4,
393 6.4, 394 6.3, 393 6.4,
394a.2, 394a.3, 394a.3, 394
6.1, 394 6.3, 394 6.3, 394
6.1, 395a.1, 395a.1, 395a.4,
395 6.2, 395 6.4, 396a.1,
396a.3, 396a.4, 396 6.1,
396 6.2, 397 6.2, 398a.4,
398 6.1, 398 6.4, 399a.1,
399a.3, 399 6.4, 399 6.4,
400a.3, 400 6.3, 401a.1,
401a.3, 401 6.3, 401 6.4,
402 6.1, 402 6.2, 402 6.2,
404 6.2-3, 403a.3, 404a.1,
404a.2, 404a.2, 404 6.2,
404 6.4, 404 6.4, 405a.1,
405a.2, 405a.3, 405a.4, 405
6.2, 405 6.3, 406a.1, 406a.1,
406a.2, 406a.4, 406 6.1,
406 6.1, 406 6.3, 406 6.4,
406 6.4, 415 6.2, 416a.4, 416
6.1, 417a.3, 419a.1, 419a.2,
419a.3, 419a.3, 419a.4, 419a.4.

419a.4, v 419 б.1, 419 б.1, 419
б.4, 420a.1, 420a.1, 420a.2,
420a.3, 420a.4, 420a.1,
420 б.2, 420 б.4, 421a.2,
421 б.2, 421 б.2, 421 б.2,
421 б.3, 421 б.3, 422a.3,
422a.4, 422 б.1, 422 б.3,
422 б.4, 423a.3, 423 б.1,
423 б.2, 424a.1, 424a.4,
424 б.2, 424 б.2, 424 б.4,
424 б.4, 425a.1, 425a.2,
425a.2, 425a.3, 425a.3, 425
б.2, 425 б.3, 425 б.3, 425
б.4, 425 б.4, 426a.1, 426a.1,
426a.2, 426a.4, 426a.4,
426a.4, 426 б.1, 426 б.1,
426 б.2, 426 б.2, 426 б.3,
426 б.4, 426 б.4, 427a.2,
427a.3, 427a.3, 427a.3,
427a.4, 427 б.1, 427 б.1,
427 б.2, 427 б.2, 427 б.3,
428a.1, 428a.1, 428a.2,
428a.3, 428 б.1, 428 б.1,
428 б.3, 428 б.4, 429a.4,
429a.2, 429a.3, 429a.4, 429
б.4, 429 б.4, 430a.1, 430a.2,
430a.3, 430a.4, 430a.4, 430
б.1, 430 б.2, 430 б.2, 430
б.3, 431a.1, 431a.2, 431a.2,
431a.3, 431a.4, 431a.4, 431
б.2, 431 б.4, 432a.1, 432a.1,
432a.2, 432a.3, 432a.4,
432a.4, 432 б.1, 432 б.2,
432 б.2, 433a.1, 433a.2,
433a.2, 434a.4, 434 б.1,
434 б.1, 434 б.2, 432 б.2,
435a.1, 435a.2, 435a.2,
435a.3, 435a.4, 435a.4,
435 б.2, 435 б.3, 435 б.4,
436a.3, 436 б.4, 436 б.4,
437a.3, 437a.3, 437a.3,
437 б.1, 437 б.1, 437 б.2,
437 б.3, 437 б.4, 437 б.4,
438a.4, 438 б.1, 438 б.2,
438 б.3, 438 б.3, 438 б.4,
438 б.4, 439a.2, 439a.3,
439 б.1, 439 б.1, 439 б.1,
439 б.2, 439 б.2, 439 б.3,
439 б.3, 439 б.4, 440a.1,

440a.2, 440a.2, 440 б.1,
440 б.1, 440 б.3, 440 б.4,
441a.2, 441 б.1, 442a.1,
442a.2, 442a.4, 442 б.1,
442 б.2, 442 б.3, 442 б.3,
442 б.3, 443a.1, 443a.1,
443a.1, 443a.1, 443 б.3, 443
б.3, 44a.1, 44a.1, 444a.3,
444 б.1, 444 б.3, 444 б.3,
444 б.4, 445a.2, 445a.2,
445a.2, 445a.2, 445a.4,
445 б.1, 445 б.4, 446a.1,
446a.4, 446 б.2, 447a.3,
447 б.1, 447 б.4, 447 б.4,
448a.2, 448a.4, 448a.4, 448
б.2, 448 б.2, 449a.2, 449
б.1, 449 б.1, 449 б.2, 449
б.3, 450a.1, 450a.1, 450a.2,
450a.3, 450a.3, 450a.3, 450
б.1, 450 б.1, 450 б.2, 450
б.3, 450 б.4, 451a.1, 451a.2,
451a.3, 451a.3, 451 б.1, 451
б.1, 451 б.4, 452a.2, 452a.2,
452a.3, 452a.4, 452a.4,
452a.4, 452 б.2, 452 б.3,
452 б.4, 452 б.4, 453a.1,
453a.2, 453a.3, 454a.2,
454a.3, 454 б.1, 454 б.2,
454 б.2, 455a.1, 455a.4,
455a.1, 455 б.3, 456a.1,
456a.2, 456a.3, 456 б.3,
456 б.3, 457a.2, 457a.3,
457a.3, 457a.4, 457a.4,
457a.4, 457 б.1, 457 б.3,
458a.1, 458a.1, 458a.3,
458a.3, 458a.4, 458a.4,
458 б.1, 458 б.2, 459a.2,
459 б.3, 459 б.4, 459 б.4,
460a.1, 460a.1, 460a.4,
460a.4, 460 б.1, 460 б.2,
460 б.3, 460 б.4, 460 б.4,
460 б.4, 461a.1, 461 б.4, 461
б.4, 462a.1, 462a.2, 462 б.1,
462 б.4, 462 б.3, 464a.1,
464 б.1, 464 б.4, 465a.1,
465a.2, 465a.3, 466 б.1,
466 б.2, 468a.1, 469 б.1,
469 б.4, 470a.1, 470a.2,
470a.3, 470a.4, 470 б.1.

		470 6.3, 471a.1, 471a.2, 471a.3, 472a.3, 472a.4, 473a.2, 473a.3, 473 6.1, 473 6.4, 474a.2, 474a.2, 474 6.3, 475a.1, 475a.2, 475a.3, 475a.4, 475a.4, 475 6.4, 476a.1, 476 6.2, 477a.2, 477 6.1, 477 6.3, 477 6.4, 478a.2, 478a.2, 478a.3, 479a.3, 480a.4, 481a.1, 486 6.1, 486 6.2, 487a.3, 487 6.2, 487 6.4, 487 6.4, 488a.2, 489a.1, 489a.1, 489a.3, 489a.4, 489 6.2, 489 6.3, 489 6.4, 490a.2, 490a.4, 490 6.1, 490 6.2, 490 6.3, 491 6.2, 492 6.3, 492 6.3, 493a.4, 493 6.4, 494a.1, 494a.2, 494a.3, 494 6.1, 495a.3, 495a.3, 495a.4, 495a.4, 495a.4, 495 6.1, 495 6.1, 495 6.4, 496a.2, 496a.3, 496 6.4, 497a.3, 498a.4, 498 6.1, 498 6.1, 499a.1, 499a.2, 499a.4, 499 6.1, 499 6.3, 500a.4, 500 6.4, 501 6.4, 502a.2, 502a.3, 502a.4, 502 6.1, 503a.3, 503a.4, 504a.2, 504a.2, 504 6.1, 504 6.3, 505 6.2, 505 6.3, 508a.1, 508a.2, 508 6.3, 509a.2, 511a.4, 511 6.1, 511 6.4, 512 6.4, 513a.1, 513 6.1, 513 6.4, 513 6.4, 514 6.3, 515a.4, 515 6.1, 515 6.2, 515 6.2, 516 6.2, 517a.2, 517a.3, 517a.4, 518 6.2, 519 6.1, 519 6.2, 521a.3, 521a.4, 521 6.4, 522 6.3, 522 6.4, 524a.4, 524 6.2, 525a.4, 525 6.2, 525 6.2, 525 6.2, 526a.3, 526a.4, 526 6.2, 526 6.4, 526 6.4, 527a.3, 528a.4, 528 6.4, 529a.1, 530a.4
кылдылар	قىلدىلار – قىلدى لار	218 6.2, 393a.2, 416 6.1, 416 6.4, 417a.4, 417 6.3, 463 6.1, 464 6.4, 467 6.4, 470 6.2, 488 6.1, 507a.4,, 507 6.1, 507 6.2, 509a.2, 508a.3,

кылдым	قىلدىم	185 б.4
кылдурды	قىلدوردى	398a.2
кылынды	قىلدى	483 б.4, 510a.I
кылышты	قىلىشتى	452I б.3, 452a.2, 452a.4, 454 б.I, 455 б.I, 469a.3.
кылыштылар	قىلىشتىلار - قىلىشتى لار	415 б.2, 415 б.3, 416a.3, 417 б.2, 417 б.4, 418a.3, 470 б.2, 507a.2, 507 б.3, 508a.2, 508a.4, 508 б.2, 509 б.I, 510a.2, 511a.I, 511a.2, 511a.3
кылычлады	قىلىچ لادى	172 б.,3
кылычлашты	قىلىچ لاشتى	460a.2
кылычлаштылар	قىلىچ لاشتىلار	507 б.2, 509 б.I
кырлады	قىر لادى	219a.2,
кыркты	قىرقتى	265 б.2, 285 б.I, 516 б.3,
кырктылар	قىرقتى لار	432 б.3,
кыркырады	قىر قىرادى	525a.4
кысты	قىستى	231a.2, 371 б.2
кысарлады	قىسار لادى	472a.2
кысакады	قىسкаدى	395 б.2
кычкырды	قىچقىردى - قىچقىردى	191a.I, 227a.2, 336a.4, 372 б.2, 401a.I
кышлады	قىشلادى - قىش لادى	284a.2, 504a.2
кышкылдады	قىشقىلدادى	251a.4
койды	قويدى	184a.3, 190a.3, 202 б.3, 203a.3, 207a.4, 208 б.I, 21I б.2, 221 б.3, 221 б.4, 222a.I, 222a.3, 228a.2, 228aq.3, 228a.3, 228a.4, 228a.4, 232a.2, 243a.2, 246a.2, 248 б.3, 257 б.4, 259a.4, 26I б.4, 262a.I, 262a.I, 269a.I, 271a.2, 271a.4, 28I б.I, 336 б.3, 338a.3, 343 б.2, 346 б.I, 351a.3, 375a.4, 376a.I, 385 б.4, 389a.3, 390 б.4, 392a.3, 392 б.3, 393 б.3, 396a.I, 406a.3, 422a.4, 422 б.4, 423a.I, 424a.3, 424 б.2, 425a.4, 426 б.4, 427a.2, 427 б.2, 432 a.I, 432 б.I, 434a.4, 440a.3, 440a.3, 440 б.I, 440 б.3, 441a.I, 441a.4, 443a.4, 443 б.4, 448a.3, 471a.2, 473a.3, 495 б.4, 502a.4, 505 б.4, 522 б.3, 523a.2.

қойдылар	قويدىلار	508 б.1
қойулды	قويولدى	206 б.3
қолды	قولدى	186a.2, 442a.3, 501a.3
қолушты	قولوشتى	451 б.4
қолуштылар	قولوشتىلار	507 б.2
қонқарды	قونقاردي	199a.1, 336 б.2, 394 б.4, 469a.1, 470 б.3, 471 б.2, 474a.3, 518a.4,
қонқарылды	قونقارىلدى	480 б.1, 481a.4,
қопты	قوپتى	168 б.4, 276a.1, 282 б.3, 344a.3, 346a.2, 401a.4, 426a.2, 466a.2, 531 б.3.
қонарды	قوباردي	168 б.3, 168 б.3, 184a.1, 218a.1, 263a.3, 267a.2, 337a.1, 337a.2, 371 б.4, 374 б.2, 380a.3, 381a.1, 399a.1, 439a.1, 445a.3, 453a.4, 478a.3, 514a.3, 516 б.2, 524a.4,
қонардылар	قوبارديلار	417a.2,
қонарғылар	قوبارتيلار	417 б.4,
қонарылды	قوبارىلدى	479 б.4, 479 б.4,
қорыды	قوردى	340 б.4,
қорқты	قورقتى	193 б.2, 296 б.2, 315a.4, 315 б.1, 329a.3, 385a.4, 410 б.1, 413a.4, 413a.4, 414 б.1, 478 б.1, 502a.2, 518 б.4
қорукты	قوروقتى	451a.4, 470a.4, 474 б.4,
қорукты	قورقوتى - قورقوتتى	278 б.4, 282a.1, 303 б.2, 312a.3, 336a.3, 342a.3, 372 б.1, 379 б.3, 382 б.3, 382 б.4, 395a.3, 398a.2, 422 б.1, 426a.4, 431a.3, 443 б.1, 443 б.2, 498 б.2, 511 б.4,
қонды	قوشدى	346 б.4, 350a.2,
қонтылар	قوشتىلار - قوشتىلار	418 б.2, 507 б.4,
қоншады	قوشلادى	185a.4, 398 б.1
қоншаңтылар	قوشلاندىلار	418 б.2,
қоншулаңты	قوشنولاشتى	459a.1

қувлады	قولادي	334a.2, 447a.4,
қулағлашты	قولاغلاشتى	457a.4
қулланды	قول لاندى - قولندى	393 б.1, 489a.3, 517 б.1
қулқулдады	قول قول دادى	526a.4,
қумлады	قولمлады	349a.4
қурды	قوردى	492 б.2
қурыды	قورىدى	183 б.1, 333 б.4,
қуруды	قورودى	253 б.4, 411 б.2
қурутты	قوروتتى	439a.2
қурулдады	قورولدادى	251a.4
қурқурлады	قورقورلادى	525 б.3
қусды	قوسدى	230a.3
қусты	قوستى	167a.3, 502 б.3,
қусдурды	قوسدوردى	445a.1
қутқарды	قوتقاردى	371a.1, 373 б.4, 377a.4, 399a.2, 403 б.4, 429 б.3, 46 б.2, 512 б.4
қутулды	قوتولدى - قوتولدى	261 б.1, 284 б.4, 320 б.2, 479 б.3, 487 б.4, 491 б.1,
қутурды	قوتوردى	226 б.4, 297 б.3,
қуфлады	قوفلادى	388a.3
қучуштылар	قوجوشتىلار	415 б.3, 507 б.1
қушды	قوشدى	454 б.4, 468 б.3

— F —

ғалбыллады	غال بيل لادى	525a.2
ғалдырады	غالديرادى	526a.1

МУНДАРИЖА

Маҳмуд Замахшарий ҳаёти ва ижоди ҳақида.....3

I БОБ. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» АСАРИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ.....6

1.1. МУҚАДДИМА.....7

1.2. ИСМЛАР ҚИСМИ.....10

1.3. ФЕЪЛЛАР ҚИСМИ.....31

1.4. ҲАРФЛАР ҚИСМИ.....43

1.5. ИСМЛАРНИНГ ТУРЛАНИШ ҚИСМИ.....46

1.6. ФЕЪЛЛАРНИНГ ТУСЛАНИШ ҚИСМИ.....52

II БОБ. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРИ.....56

2.1. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ТОШКЕНТ НУСХАЛАРИ.....57

2.2. «МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» НИНГ ЧЕТ ЭЛЛАРДАГИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ.....86

III БОБ. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” НИНГ МАТНШУНОСЛИК ТАДҚИҚИ.....113

3.1. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИНИНГ ЙИҒМА ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТНИ ТАҲЛИЛИ.....113

3.2. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АРАБИЙ СЎЗЛИГИНИНГ МАТНИЙ ТАҲЛИЛИ.....118

3.3. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДАГИ ТУРКИЙ СЎЗЛИКНИНГ МАТНИЙ ТАҲЛИЛИ.....134

3.4. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” НУСХАЛАРИ ОРАСИДАГИ ТАҒОВУТЛАР.....156

IV БОБ. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” ДАГИ ТУРКИЙ СЎЗЛИКНИНГ ГРАММАТИК ТАҲЛИЛИ 176

4.1. ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ.....	177
4.2. ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ.....	178
4.3. СИФАТДОШ ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ..	180
4.4. РАВИШДОШ ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ..	184
4.5. ҲАРАКАТ НОМИ ВА УНИНГ ЯСАЛИШИ	189
4.6. ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИ	190
4.7. ФЕЪЛ ДАРАЖАЛАРИ	193
4.8. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДА ФЕЪЛЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ.....	201

V БОБ. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДАГИ ТУРКИЙ ФЕЪЛЛАРНИНГ МАЪНО ХУСУСИЯТЛАРИ 210

5.1. -АЧ ЎЗАГИДАН ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАР.....	212
5.2. -Йан ўзагидан ясалган феъллар.....	215
5.3. -ЙАСА ЎЗАГИДАН ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАР	224
5.4. -УР ЎЗАГИДАН ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАР.....	231
5.5. “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДАГИ ТУРКИЙ ФЕЪЛЛАР МАЪНОЛАРИ ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИ.....	243
5.6. ФЕЪЛЛАРНИНГ Н. ПОППЕ ТОМОНИДАН ҚИЛИНГАН ТАРЖИМАЛАРИГА ОИД.....	256

ИЛОВАЛАР	267
“МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ”ДАГИ ТУРКИЙ ФЕЪЛЛАР ИНДЕКСИ.....	267

З.М. Исломов

**“Муқаддамату-л-адаб”
асарининг манбашунослик
ва матншунослик тадқиқи**

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент– 2020

Оригинал макет «Маърифат ва Ҳикмат» МЧЖ
медиа марказида тайёрланди

Нашр учун масъул: **А.Мухтаров**

Муҳаррир: **С.Очилов**

Бадий муҳаррир: **Ф.Собиров**

Дизайнер-саҳифаловчи: **Л.Абдуллаев**

Наш. лиц. АА № 0011. 06.05.2019 й.
Бичими 60x84 ¹/₁₆ Шартли б.т. 19,3.
Нашр т. 20,1. Адади 100 нусха.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
Индекс. 100011: Тошкент ш. А.Қодирий кўчаси 11-уй.
www.iiu.uz e-mail: nashr@iiu.uz